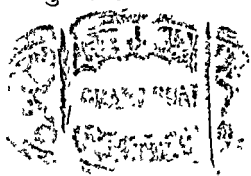

गांधी स्मारक ग्रंथ

संपादक
नटुभाई रावण

प्रकाशक
श्री पाटण विद्यार्थीमंडल
डा. पंड्या अस्मासगृह
पाटण

પ્રાપ્તિસ્થાન

દવે ખાદી બંડાર. સાલવીવાડો. પાટણ (ઉ. ગુ.)

કુમાર કાર્યાલય. ૧૪૫૪ રાયપુર. અમદાવાદ

ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય ગાંધીરસ્તો. અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૦૦૦ ઑક્ટોબર ૧૯૪૮

અદી રૂપિયા

પ્રકાશક:

નટવરલાલ માધવલાલ રાવળ
વિદ્યાધીમંડળ પ્રકાશનમંદિર
સાલવીવાડો. પાટણ. (ઉ. ગુ.)

મુદ્રક:

ચંદુલાલ રેણવલાલ પટેલ
ન્યુ પટેલ પ્રિન્ટરી,
ફેશનિયલવાડા સામે, પાટણ

વિશ્વશાંતિના ચાહક, હિંદના ઉદ્ધારક અને ડગલે ને
પગલે પ્રભુદર્શન માટે અંખનારા વહાલા
બાપુજીને સપ્તેમ લેટ

એ બોલ

શ્રી પાટણ વિદ્યાર્થીમંડળ તરફથી ગાંધી સ્મારક ગ્રંથ યોગ્ય સમયે પ્રગટ થાય છે. આ વિદ્યાર્થીમંડળ દિંદનાં આદર્શ વિદ્યાર્થીમંડળોમાંનું એક છે. એની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ અરેખર ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

શ્રી. નટુભાઈ રાવળ સરખા સેવાભાવી યુવક સ્મારક ગ્રંથનું સંપાદન કરે છે, એટલે નાના મોટા, કવિતા અને ગદ્ય મળી ચોરાશી લેખોનો સંગ્રહ સ્મારક ગ્રંથમાં થઈ શક્યો છે. અરેખર એ ગ્રંથ વાંચવા યોગ્ય બન્યો છે. બધાજ મોટા માણસોના લેખો એમાં નથી, અને જોજ ઉચિત છે. આજના બધાજ મોટા માણસો ગાંધીજીનાં સર્જન છે, અને ગાંધીજીપ્રેરી મોટાઈ જેનામાં નહિ હોય તે પાછા નાના બનીજ જવાના છે. ખરૂં જોતાં ગાંધીજીનું આખું જીવનકાર્ય નાના મોટાના બેદને જૂંસવાનું હતું-સહુને માનવી બતાવવાનું એમનું જીવનકાર્ય હતું. એટલે પ્રત્યેક લેખ વાંચવા જેવો બન્યો છે અને પ્રત્યેકમાં એ મહાપુરુષ પ્રત્યેની ઊર્મિનું વૈવિધ્ય સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

ગાંધીજી વિષે શું લખાય ? અને શું ન લખાય ? છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી તે ગાંધીજી દિંદનો આત્મા અને દિંદનું કલેવર બની રહ્યા હતા. ગાંધીજી વગર દિંદ શ્વાસ પણ ન લઈ શકે એવી દિંદ સાથેની-દિંદી પ્રભ સાથેની એકતા એ મહાપુરુષને એવી વિરાટતા અર્પે છે કે જેનું માપ લેવું અશક્ય છે. વેરભાવે લાંબનારને પણ મુક્તિ આપતો ગાંધીજીનો ધર્મશાંત ઝીણા અને ઝીણા સર્જ્યા પાકિસ્તાનમાં પણ સ્ફુટ થયો છે એ ઇતિહાસ કદી ભૂલે એમ નથી.

છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી રાજકારણમાં આપણે ગાંધીજીને પૂજ્યા વગર ડગલું ભરી શક્યા નથી. એમણે દશવિંસે ડગલે ડગ મૂકતાં દિંદે સ્વરાજમાં પ્રવેશ કર્યો. અહિંસાને દસનાર. ગાંધીસમર્થ્યા સ્વરાજને દસી શકે એમ નથીજ. સંસ્થા વિના રાજપદો યાય નહિ એમ માનતી દુનિયાને વગર સંસ્થે સ્વરાજ મેળવ્યાનો સફળ પ્રયોગ કરી બતાવનાર એ મહાત્મા દિંદનાજ નહિ પણ જગતભરના બધા રાજકારણને અમૃતઅશુભિથી નિર્દેશ કરે છે કે રાજકારણનો સાચો ઉદ્દેશ સત્યમાંજ છે, અહિંસામાંજ છે. સૈનિકા, રાજનીતિજ્ઞો, મુસદ્દીઓ, નેતાઓ એ નિર્દેશને નેટલા મોડા અનુસરશે એટલી માનવતા પણ જગતમાં મોટી જ ઊંચી.

ગાંધીના રાજકારણમાં માનવધર્મ સમાય છે, માનવ-સાહિત્ય સમાય છે, માનવ રાષ્ટ્રવાદ પણ સમાય છે. એની પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર ઐતલે સામાન્ય, રસ્તે ચાલતો પગે ચાલતો માનવી-જેનું પ્રતિક તે શ્રમજીવી: મજદૂર અને કિસાન. જે એને ન સ્પર્શે એ ગાંધી ફિલસૂફીમાં નિરુપયોગી-કહો કે અનિષ્ટ. શ્રમજીવીને ન સ્પર્શે એ રાજકારણ, એ ધન, એ ધર્મ, એ વ્યાપાર, એ સાહિત્ય, એ કલા કે એ જીવન ગાંધીને ન ખપે.

સર્વ સામાન્યતાને સ્પર્શ્યા વગર હવે કંઈ પ્રજા આગળ વધી શકે એમ છે? સામાન્યમાનવીનું ગૌરવ કરતો ગાંધીપ્રવાહ પ્રજાસત્તાવાદ-Democracy સમાજવાદ-Socialism કે સામ્યવાદ-communism નાં સર્વ શુભ તત્ત્વોને લઈને આગળ વધે છે.

આમ હિંદને સ્વરાજ અર્પા ચૂકેલો એ મહાત્મા માત્ર હિંદનો જ નેતા નથી; એ માનવજાત સમગ્રનો નેતા છે, પયગંબર છે, દ્રષ્ટા છે.

નેતાઓ, પયગંબરો, દ્રષ્ટાઓ જીવી જાણે છે, કેમ જીવવું એની કેડી પાડી આપે છે. જીવી પણ જાણે અને મરી પણ જાણે એવો નેતા, એવો પયગંબર અને એવો દ્રષ્ટા માનવજાતને જીવંતજીવ મળે છે. મહાત્માએ જીવી તો જાણ્યું; જીવાડી પણ જાણ્યું; ઉપરાંત ભગ્યમાં ભગ્ય હશે મરતાં પણ જાણ્યું.

કૃષ્ણના પગમાં તીર હતું. કૃષ્ણના મુખ ઉપર રિમત હતું. એનું એજ ગીતા ગાયું પ્રહસન્નિચ મુખ !

ધનુના દેહ ઉપર ખીલા ફોકાયા. ધનુના મુખમાં શબ્દો હતા; ' પ્રભુ મારા જલ્લાદોને માફ કર. '

ગાંધીજીના હૃદયમાં જીવલેણ ગોળી વાગી સહુના હૃદયમાં રમતા રામને ગોળી મારનારમાં જાણે નિદાળતા ન હોય એવો ગાંધીજીનો ઉદ્ગાર હતો: ' હે રામ !'

માનવી જન્મે છે, જીવે છે, મારે છે, મરે છે. એને આનું પયગંબરી રીતે મરતાં ન આવડે? ગાંધીજીએ હિંદવાસીને જીવતાં શીખવ્યું, સ્વતંત્ર બનતાં શીખવ્યું, અને મૃત્યુમાં પણ કેમ મરી શકાય એનો પદાર્થપાઠ આપણને એ શીખવી ગયા !

એના સ્મારકમાં, સ્મારક ગ્રંથમાં એનું માપ ન હોયઃ એની પૂજન હોય. મહત્તાનાં માપ લેનાર આપણે કોણ ? આપણને મહાન બનાવનારનું આપણે વજન કેમ લઈ શકીએ ? એને તો માત્ર નમન જ હોય.

ભાવિને, ઇતિહાસને મહાત્મા ગાંધી માટે જે કહેવું હોય તે કહે. ગાંધીજીના તથા ખામાંથી જગૃત થનાર આપણે તો ભાવિમાં, ઇતિહાસમાં જોઈએ છીએ તો ફક્ત ગાંધીદીક્ષા માર્ગ જ આપણને દેખાયા કરે છે. એવા આર્ય સંસ્કૃતિના, હિંદી સંસ્કૃતિના, માનવ સંસ્કૃતિના પરમ પ્રકૃલ્લ પુષ્પનું પૂજન કરીએ.

સ્મરણ પણ પૂજન જ છે. શ્રી. નટુભાઈએ સંપાદન કરેલો આ સ્મારક ગ્રંથ ગાંધી પૂજનની એક અંગલિ છે.

એના વાચનથી આપણે એ વિશ્વવંદ મહાત્માના સ્મરણને પણ લાયક થઈએ તો બસ.

એવા પુણ્યશ્લોકનું સ્મરણ પણ પાપ મોચન બની રહે છે. સ્મારક ગ્રંથ એ સ્મરણ કરાવે છે.

અને, આ તો શરૂઆતનાં સ્મરણ છે. દિન વીતશે, યુગ વીતશે તેમ આ મહાત્માને વધારે અને વધારે વાદ કરીશું.

રમણલાલ વ. દેસાઈ

નિવેદન

સમાજ, દેશ કે વિશ્વનું ભલું કરવા ખાતર પોતાની જાત ધસી નાખી સર્વત્ર સુવાસ ફેલાવનાર કોઈ પુણ્યશાળી પુરુષ આ ફાની દુનિયા ત્યજી જાય છે ત્યારે તેના શ્રાદ્ધ નિમિત્તે થું થું થઈ શકે તેનો આજે અનેક દષ્ટિએ વિચાર થઈ રહ્યો છે. એક વખત સામાન્ય ગણ્યતા માનવી-માંથી માનવેન્દ્રની દ્રષ્ટિએ પહોંચવા આ મહાન આત્માએ પોતાનો વિકાસ કેવી રીતે સાધ્યો, એનામાં એવાં અનુકરણીય તત્ત્વો ક્યાં હતાં કે જેથી તેણે આટલા વિશાળ સમુદાયનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો, કઈ સિદ્ધિ પાછળ તેણે પોતાનું આખું જીવન ખરચી નાંખ્યું, પોતાની ઉન્નતિ સાધી એટલુંજ નહિ પરંતુ જગતની એ મહાન જ્યોત કેવી રીતે બની તે વિષે તેના સંબંધમાં આવેલી વ્યક્તિઓ પાસેથી સાહિત્ય એકઠું કરવામાં આવે અને તેને જાહેરમાં મૂકવામાં આવે તે ભાવિ પ્રજાને તે ખૂબ માર્ગદર્શક થઈ પડે. આ દષ્ટિએ જોતાં 'સ્મારક ગ્રંથ' ની આવશ્યકતા તે છેજ.

હજારો વર્ષોનો માનવઈતિહાસ જોતાં જગતભરનું માન પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન કોઈ એકજ વ્યક્તિને મળ્યું હોય તે તે વિશ્વવંદ મહાત્મા ગાંધીજીને મળ્યું છે. અને એક વીરને જાણે એવી રીતે મૃત્યુને આવકારનાર એ શહીદના અવસાન સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે સમસ્ત વિશ્વ પર વીજળી પડી ! ધરતી ધ્રૂજી ઊડી ! અને ખંડેખંડમાં તેના શોકનો પડથો પડ્યો ! પૂ. ગાંધીજી જેવા સંત પુરુષનું ખૂન થયેલું સાંભળી માનવ માત્રને ભારે આઘાત થયો ! કેટલાયનાં હૃદય ચાલતાં અંધ થયાં ! કેટલાય મગજની સ્થિરતા ગુમાવી બેઠા ! એ સમયનું હિંદનું કલ્પાંત જોયું જાય તેવું નહોતું. વિશ્વભરમાં વરતેલો હાહાકાર પણ સદાને માટે યાદ રહેશે.

પૂજ્ય ગાંધીજીને વિશ્વભરમાંથી એટલી બધી અંજલિઓ અર્પવામાં આવી છે કે તેનો સંગ્રહ કરવો લગભગ અશક્ય જેવું છે. ગૂંજરાતમાં પૂ. આપજીના પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિઓમાંથી જેને જેને પહોંચી વળાયું તેમની પાસેથી અંજલિઓ મેળવવાનો આ નાનામાં નાનો પ્રયાસ છે. આ કંઈ તેમનું જીવનચરિત્ર નથી. એમના જીવનનાં મૂલ આંકનારા આપણે કાણ ? આ તે છે ભક્તિપૂર્વક અર્પેલી શ્રદ્ધાંજલિ. આ છે હૃદયના ઉદ્ગારો. કાલીવેલી ભાષામાં નીકળેલી વિરહની વાણી. છતાં

આમાંથી કાઢને કાંઈ નવું જાણવાનું મળશે અથવા પ્રેરણા મળશે તો 'સ્મારક ગ્રંથ' પ્રકટ કરવાનો મારો આ પ્રયાસ સફળ થયેલો માનીશ.

પાટણના મૂક સેવક, ડૉ. પંડ્યા અભ્યાસગૃહના પ્રાણ્ય અનં મારા ગુરુ સ્વ. મણિભાઈ દવેએ પાટણમાં ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં એકલે હાથે ૫૦૦ રૈંટિયા ચલાવ્યા હતા. પૂ. બાપુજીને તિલક સ્વરાજ ક્ષણા નિમિત્તે પાટણમાં લાવનાર પણ એજ મહાપુરુષ હતા. તેમની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલું શ્રી પાટણ વિદ્યાર્થીમંડળ 'અભ્યાસગૃહ પત્રિકા' નામનું ત્રૈમાસિક. ખાદીભંડાર, કલા સંગ્રહસ્થાન, દિવાલપત્ર, પ્રકાશનમંદિર વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરી રહ્યું છે. આ મંડળ છેલ્લાં ૨૩ વર્ષથી પૂ. ગાંધીજીની જન્મજયંતી નિયમિત રીતે ઉજવી રહ્યું છે. પૂ. બાપુજીનું અકાળ અવસાન થવાથી માત્ર શોક-સભા ભરીને ખેસી રહેવાનું તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેણે ઠરાવ કર્યો : "પત્રિકાનો ૧૦૦ પાનનો ગાંધી સ્મારક અંક પ્રસિદ્ધ કરવો, પૂ. બાપુજીનું તૈલચિત્ર કરાવી મંડળના કાર્યાલયમાં મૂકવું અને ગાંધી સાહિત્યનો આખોય સૈદ્ય પુસ્તકાલયરૂપે વસાવી લેવો."

અમે તો ૧૦૦ પાનનો 'ગાંધી સ્મારક અંક' કાઢવા ધાર્યો હતો. પરંતુ અમારી વિનંતિને માન આપી લેખકગંધુઓએ એવો સરસ જવાબ આપ્યો કે અમે આજે ૨૫૦ પાનનો 'ગાંધી સ્મારક ગ્રંથ' બહાર પાડવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ. જેઓ લેખ મોકલી શક્યા નથી તેમણે પત્રો લખીને આ પવિત્ર કાર્યની સફળતા ઇચ્છી છે. શ્રી. મૌલાના આઝાદ, શ્રી. માવળંકર દાદા, શ્રી. ખેર દાદા, શ્રી. મોરારજીભાઈ દેસાઈ, શ્રી. ડૉ. શુવરાજ મહેતા, શ્રી. સુનીભાઈ શાહ, શ્રી. કિશોરલાલ મશાવાળા અને તમામ લેખકગંધુઓનો આ સ્થળે આભાર માનવામાં આવે છે.

ગૂજરાતના સાહિત્યરત્ન અને પૂ. બાપુજીના પરમ ભક્ત શ્રી. રમણલાલ વગંતલાલ દેસાઈએ અનેક શોકાણો હોવા છતાં આ ગ્રંથની સુંદર પ્રસ્તાવના લખી આપી છે તે બદલ તેમનો ઋણી છું.

આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં સહાય આપનાર પૂ. રવિશંકર મદારાજ, શ્રી રવિશંકર રાવળ, શ્રી. જયુભાઈ રાવત, શ્રી. જગન્નાથ મહેતા, શ્રી. દિંમતલાલ દસ્તાવુરાય ખડી, શ્રી. વિજયકુમાર ત્રિવેદી, શ્રી. ભોગીલાલ સારિસરા, શ્રી. ગીમનલાલ દલમુખભાઈ શાહ, શ્રી. ડૉ. દાદોરલાલ જાંઘવાળા, શ્રી. કુલાભાઈ પટેલ, શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ શાહ, શ્રી. ડાબાભાઈ વપ્રીય,

શ્રી. રસિકલાલ જાની, શ્રી. મકૂતલાલ ખમાર, શ્રી. રસિકલાલ પરીખ,
શ્રી. ઇશ્વરલાલ દવે, શ્રી. કૃષ્ણલાલ દવે અને ન્યુ પટેલ પ્રિન્ટરિના માલિક
શ્રી. ચંદુલાલ પટેલનો આભારી છું.

કાંઈ પણ કાર્ય નાણાં વિના થઈ શકતું નથી. જેને જેને આ વિષે
વાત કરી તેમણે સુંદર જવાબ આપ્યો છે. આર્થિક સહાય આપનારનો
જેટલો આભાર માનું તેટલો જોઈએ છે. રૂ. ૧૦૩૮-૮-૦ જેટલી કુલ રકમ
મેગી થઈ શકી છે. પણ એટલામાં ધારેલું કાર્ય પાર પડે એમ નહોતું.
એટલે મંડળે પોતાની બધીજ મૂડી હોડમાં મૂકી છે. ગ્રંથનાં પાનાં ધાર્યા
કરતાં ઘણાં વધી ગયાં છે. અત્યારની અસહ્ય મોંઘવારીને લીધે આ ગ્રંથની
કિંમત અઢી રૂપિયા નિરુપાયે અમારે રાખવી પડી છે. વિદ્યાર્થીમંડળના
સભ્યો અને અભ્યાસગૃહ પત્રિકાના પ્રાદેશોમાંથી જેમનું અત્યાર મુધીતું
લવાજમ પૂરેપૂરું આચ્છું હોય તેમને આ ગ્રંથ અર્ધી કિંમતે આપવાનું નક્કી
કરવામાં આચ્છું છે. આમ કરતાં જે પ્રતો બાકી રહે તેમાંથીજ મંડળે
રોકેલી મૂડી પાછી ફરી શકે. ગૂજરાતની જનતા, પુસ્તકાલયો, કેળવણીની
મંસ્થાળો અને વિદ્યાર્થીઓ અમારા આ સાહસને જરૂર આવકારશેજ.

અમારાં અગાઉનાં પ્રકાશનો જગતના સિતારા ભાગ પહેલો અને
બીજાને તેમજ સ્વ. મણિભાઈ દવેના સ્મારક ગ્રંથને વડોદરા રાજ્યની
શાળાઓ અને પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરવા બદલ વડોદરા રાજ્ય કેળવણી
ખાતાનો તેમજ ઉત્તેજન ખાતર પુસ્તકો ખરીદવા બદલ વડોદરા પુસ્તકાલય
સહાયક મંડળનો આભારી છું અને આશા રાખું છું કે અમારા આ
ગ્રંથને પણ તેમના તરફથી પૂરતું ઉત્તેજન મળી રહેશે.

ગાંધી સાહિત્યનો સેંટ વસાવવા માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કાર્યકર્તા
શ્રી. વિદુલદાસ મગનલાલ ઢાડારીએ રૂ. ૫૦૦) અને વિદ્યાર્થીમંડળના
સૌથી પહેલા પ્રમુખ શ્રી. અમીચંદ ખેમચંદ શાહે રૂ. ૧૨૫) બેટ આપ્યા
તે બદલ મંડળ તેમનું આભારી છે. પરંતુ આટલી રકમમાં આખો સેંટ
આવી શકે એમ નથી. અમારી ઇચ્છા તો એવી છે કે 'ગાંધી સ્મારક
પુસ્તકાલય' નામની એક મંસ્થાળ બની ફરવી. તેમાં ગાંધી સાહિત્યનાં
તમામ પુસ્તકો વસાવવાં. ઉપરાંત એ મંસ્થાળ પૂ. બાપુજીનાં રચનાત્મક
કાર્યો કરનાર એક કેન્દ્ર થઈ પડે. અમારી આ મુરાદ પાર પાડવા પાટણના
દેશપ્રેમી ગૃહસ્થો પોતાનો ઉઠાર હાથ લગાવે એમ ઇચ્છીએ.

કાગળ મેળવવાની મુશ્કેલીના કારણે ગ્રંથ બહાર પાડવામાં ખૂબ વિલંબ થયો છે. ઘણા લાંબા કાળ સુધી રાહ જોવરાવ્યા પછી આ સ્મારક ગ્રંથ આપના હાથમાં મૂકતાં શોક અને હર્ષ બન્ને થાય છે. આઝાદીને ઝંખનારા પૂજ્ય બાપુજીએ આઝાદી તો મેળવી પરંતુ રામરાવ્ય લાવવાની તેમની અંતિમછા અધૂરી રહી ગઈ ! તેમનો નાશ કરનારો આપણો એક ભતભાઈ પાક્યો એ ઝોઝી શરમની વાત છે ? પૂ. બાપુનું સ્મરણ કરતાં આજે પણ આંખો અશ્રુભીની થાય છે. બાપુ ગયાનું અપાર દુઃખ હૈયે હોવા છતાં તેમના જેવા સંત પુરુષના સ્મારક ગ્રંથનું સંપાદન કાર્ય મારા જેવાને હાથે થાય તેને હું મારા અહોભાગ્ય માનું છું.

આ ગ્રંથનો સર્વવશ તેના લેખકબંધુઓને ફાળે ભય છે. તેમાં રહેલી ઉણપો ઉદારભાવે નિભાવી લેશે. આ કાર્યમાં સાથ આપનાર સૌ મિત્રોનો આભારી છું.

નટુભાઈ રાવળ

गांधी स्मारक ग्रंथना सहायके

- ५१) विजयकुमार माधवलाल त्रिवेदी
 ५१) छवणुलाल छभीलदास आतिया
 ५१) जलालाल मथुरदास मोदी
 ५१) गंगादास उत्तमलाल महेता
 ५१) जलालाल नथुशंकर ज्ञानी
 ३१) यंदुलाल डांडरशीलाच डांडारी
 २५) रसिकलाल जन्मनादास परीष
 २५) प्रतापयंद लाधयंद साणवी
 २५) कान्तिलाल गोरधनदास दवे
 २५) हनुभाई छवायंद परीष
 २५) मुंदरलाल विक्रमदास महेता
 २५) अणदेवप्रसाद सांडजेकर आचार्य
 २५) कुलाभाच मथुरभाच पटेल
 २५) धश्वरलाल गीरधरलाल पटेल
 २५) नवनीतलाल मखिलाल शाह
 २५) लाधशंकर जेठाराम ज्ञानी
 २५) भोगीलाल अमथालाल परीष
 २५) यंदशंकर मखिशंकर आचार्य
 २५) मखिलाल भूणयंद भीस्त्री
 २५) शिवाभाच यतुरभाच पटेल
 २५) नटवरलाल रामशंकर ओझा
 २५) नगीनदास माधवलाल सांडेसरा
 २५) नटुभाई रावण
 २२) डॉ. पं. अन्यासगृहना विद्यार्थीओ
 २१) ज्यंतीलाल शंकरलाल व्यास
 २०) जेशींगलाल जेडीलाल शाह
 ११) सरस्वतीभेन जलुधवाणा
 ११) विश्वामित्र नानालाल वैद्य
 ११) भक्तलाल केशवलाल अमार
 ११) रघुनाथराव यशवंतराव प्रधान
 ११) पुरुषोत्तमदास भीभाभाच शाह
 २१) जलालाल मोतीलाल वकील
 ११) गिणुलाच केशवलाल व्यास
 ११) अणलभाच लक्ष्मलाच अमीन
 ११) भोगीलाल ज्येठ सांडेसरा
 ११) सुरेन्द्रलाल हिंमतलाल अक्षी
 ११) पीतांबरदास द्वारकादास गुर्जर
 ११) दशरथलाल सांडणयंद रावण
 १०) कंयनलाल लक्ष्मलाच मोदी
 ७) इनीयालाल लाधशंकर दवे
 ७) कान्तिलाल हरिलाल पकाच
 ७) नाथालाल भूणयंद रावण
 ६) पटेल छात्रालयना विद्यार्थीओ
 ५) रसिकलाल छोटालाल ज्ञानी
 ५) धश्वरलाल मखिलाल दवे
 ५) पुनभयंद नानालाल पटेल
 ५) कान्तिलाल मोहनलाल पटेल
 ५) शांतिलाल प्रहलादछ आरोट
 ५) छवणुलाल त्रिभोवनदास त्रिवेदी
 ५) आणकृष्ण गोविंद भूजे
 ५) आणुलाल यंदुलाल ज्ञानी
 ५) कृष्णालाल विद्याशंकर दवे
 ५) मालेकलाल गणेशयंद शाह
 ५) मनहरलाल अमथालाल पंजा
 ५) नवीनयंद मखिलाल दवे
 ५) जेधताराम पुंछराम महेता
 ५) जंदावन मखिलाल देवी
 ५) रघुनाथ माधवलाल आरोट
 ५) विष्णुकुमार दुभेरलाल पंजा
 ५) कान्तिलाल हरगोविंददास वकील
 ५) नरेन्द्रलाल कृष्णालाल परीष
 ३) मालेकलाल हरिलाल दवे
 २) जसवंतलाल मखिलाल दाणी

અનુક્રમ

૧ એ બોલ	રમણલાલ વ. દેસાઈ	૪
૨ નિવેદન	સંપાદક	૭
૩ તારી સત્તા અમારા હૃદય પર કાયમ રહો !	રવિશંકર મહારાજ	૧૫
૪ બાપુજીનું પ્રિય લગ્ન	...	૧૬
૫ રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી	ન. મા. રા	૬
૬ બાપુ સ્મરણ	જીગતરામ દવે	૨૭
૭ Maulana Azad's message	...	૨૮
૮ ખેર સાહેબના આશીર્વાદ	...	૨૯
૯ Congratulation	Dr. Jivraj Mehta	૩૦
૧૦ સંકળતાના મંદેશા	...	૩૦
૧૧ બાપુ એટલે સત્ય	વીનોબા ભાવે	૩૧
૧૨ એમની ચરણ લેતાં મને ઝોછો આનંદ થયો નથી	અંજુભાઈ પુરાણી	૩૧
૧૩ શાંતિ અને દુઃખ અનુભવો	જીગતરામ દવે	૩૧
૧૪ અમે વીધ્યો એને	લસિત ખૂચ	૩૨
૧૫ ગાંધીજીનું સ્મારક	ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર	૩૩
૧૬ તમારાં જીવન ઉત્તમ બનાવો	મોરારજીભાઈ દેસાઈ	૩૮
૧૭ ગાંધીયુગનો હજી હવે આરંભ થાય છે	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૩૯
૧૮ Object of constructive work	J. C. Kumarappa	૪૨
૧૯ પાયાની ઈંટ બનો	રવિશંકર મહારાજ	૪૫
૨૦ સર્વોદયની કેળવણી	બબલભાઈ મહેતા	૪૬
૨૧ બાપુ ઇશ્વરનાએ ઇશ્વર હતા	અકબરભાઈ	૪૭
૨૨ રડો નં મુજ મૃત્યુને	ઉમાશંકર જોષી	૫૨
૨૩ દુધમાં સાકરની જેમ જળી જળો	શિવાભાઈ પટેલ	૫૩
૨૪ અખંડ ભયત બાપુ	ઉત્તમચંદ શાહ	૫૪
૨૫ મદાતમાજીની પૂજની રીત	રમણલાલ મોદી	૫૫
૨૬ ગાંધીમાર્ગને અનુસરો	પુરાતન ખૂચ	૫૯
૨૭ ગાંધીજીના જીવનનો બોધપાઠ	વિશ્વદાસ ડાહારી	૬૧
૨૮ વિદ્યાર્થીઓનો કાળો	નાનુભાઈ ખારોટ	૬૪

२६ એક પત્ર	હેમંતકુમાર	૬૮
૩૦ બાપુ ગયા બાપુ ગયા	સુરેન્દ્ર અધ્યાર્	૭૦
૩૧ ગાંધીજી સાથેનો એક પ્રસંગ	મુનિશ્રી સંતબાલજી	૭૧
૩૨ વિશ્વવિભૂતિને સ્મરણાંજલિ	મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી	૭૩
૩૩ ગાંધીજીનું મહાત્મ્ય અને તેમની સાચી યાદગીરી	મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી	૭૫
૩૪ ગાંધીજીએ આપણા માટે શું કયું ?	મણિલાલ મો. ઝવેરી	૭૯
૩૫ બાપુને અંજલિ	ચીમનલાલ જે. શાહ	૮૨
૩૬ પૂજ્ય બાપુજી	અમીચંદલાલ	૮૪
૩૭ હરિજનોના તારણકાર ગાંધીજી	મૂળદાસ બૂ. વૈશ્ય	૮૮
૩૮ સફર સહસા	સુન્દરમ	૯૦
૩૯ યુગાવતાર મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્મારક કેવું હોવું જોઈએ ?	એરિસ્ટર પોપટલાલ ચૂડગર	૯૧
૪૦ અંજલિ	કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	૯૮
૪૧ એક અંજલિ	રામનારાયણ વિ. પાડક	૧૦૦
૪૨ પોથીમાંનાં રીંગણાં	ડૉ. સુમંત મહેતા	૧૦૨
૪૩ વર્ધાયાત્રા	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ. દેસાઈ	૧૦૩
૪૪ સમાજમાં સત્યાગ્રહ	રવિશંકર મ. રાવળ	૧૦૬
૪૫ સ્વતંત્રતા તો આવી પલ્લુ હવે ?	ડાહ્યાલાલ હી. દેસાઈ	૧૦૯
૪૬ દેવાધિદેવ ગયા ચાલી	ડાહ્યાલાલ મો. વડલ	૧૧૫
૪૭ ભલા થવાનું જોખમ ?	ચશવન્ત શુક્લ	૧૧૮
૪૮ ગાંધી પયગંબર થયા	પુષ્કર ચંદરવાકર	૧૨૧
૪૯ આપણું સત્ય	નગીનદાસ પારેખ	૧૨૩
૫૦ આમાર જીવન આમાર જાની	મોગીલાલ જી. સંડેસરા	૧૨૬
૫૧ અદ્રોહેણ ચ મૂતાનામ્	નાગરદાસ ડા. બાંભણિયા	૧૨૯
૫૨ માનવેન્દ્ર	છોટુભાઈ પંડિત	૧૩૧
૫૩ લોકશિક્ષણ	હરિહર પ્રા. ભટ્ટ	૧૩૨
૫૪ હિંદુ ધર્મ અને અમર શહીદ ગાંધીજી	જિતેન્દ્ર જેટલી	૧૩૫
૫૫ મુક્તિ પ્રભાત	'વિઘ્નાપતિ રાવ'	૧૩૯
૫૬ લોકસંગ્રહી મહાત્માજી	કેદારનાથજી	૧૪૧
૫૭ બાપુના પથે	ચુનીલાલ પુ. શાહ	૧૪૪

બાપુજીનું પ્રિય ભજન

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઇ બાણે રે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે.

સકળ લોકમાં સહુને વદે, નિંદા ન કરે કુની રે,
વાચ કાછ મન નિશ્ચલ રાખે, ધન ધન જનની તેની રે.

સમંદ્રિત ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પર સ્ત્રી જેને માત રે,
જિહ્વા ચક્રી અસત્ય ન ગોણે, પર ધન નવ આણે હાય રે.

મોહ માયા વ્યાપે નહિ જેને, દહ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે,
રામ નામ શુ તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે.

વણલોભી ને કપટરહિત છે, કામ ક્રોધ નિવાર્થી રે,
ભણે નરસૈયો તેનું દરશન કરતાં, કુળ ઇકોતેર તાર્થી રે.

राष्ट्रपिता गांधीजी

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી

સત્ય અને અહિંસાના જગજૂના મંત્રોને જગત વીસરી ગયું હતું. જગતની તમામ પ્રજાઓ એક ખીજા પર સત્તા જમાવવા માટે તલપી રહી હતી. દેરદેર માનવમંહાર થઈ રહ્યો હતો. પૃથ્વી પર છળકપટ, ત્રાસ અને હિંસાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું. ધર્મનો લય થયો હતો અને માનવ-માત્ર વિનાશને પંથે ઘસડાઈ રહ્યો હતો. સર્વત્ર અંધકાર છવાયો હતો. પીડિત જનો પોકારતા હતા, ત્રાહિમામ્. બરાબર એજ સમયે એક યુગપુરુષે અવતાર લીધો. પંચભૂલેલા વિશ્વને તેણે નવો માર્ગ બતાવ્યો, પીડિતોની વહાલે ધાયો અને અહિંસક યુદ્ધ ખેલીને તેમજ દુસ્મનનો હૃદયપલટો કરીને પોતાના હક્કો મેળવી શકાય છે એ અમતકાર તેણે જગત સમક્ષ કરી બતાવ્યો. હિંદના એ લાડીલા મોહને દેશપ્રેમની એવી સરસ બંસી બજાવી કે હિંદીજનો તેની પાછળ ઘેલાં બન્યાં તેની હાકલને માન આપી કરોડો માણસો પ્રાણ આપવા તૈયાર થયાં. દેશ ખાતર અપાર મંકટ વેડનાર એ મૂઠી હાડકાંના માનવી આગળ રાજ્ય મહારાજાઓ પણ પોતાનાં શિર ઝૂકાવવા લાગ્યા. દોઢસો દોઢસો વર્ષથી હિંદની છાતી પર ચડી બેઠેલા અંગ્રેજોને તેણે એકલે હાથે હાંકી કાઢ્યા. લોહીનું ટીયું પણ પાણા વિના હિંદમાં તેણે મહાન ક્રાંતિ કરી. એકલા હિંદનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરવામાં તેણે પોતાનો સુંદર કાળો આપ્યો. સત્ય અને અહિંસાનો વિશ્વભરમાં વિજયકંઠ બજાવનાર આ મહાપુરુષ હિંદનો તારણ-હાર અને જગદ્ગુરુ થઈ પડ્યો. આતંત્ર્ય અને ઐક્યના આ અવતારી પુરુષે અશક્ય ગણાતી હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા એક વાર સાધી બતાવી અને એજ સિદ્ધાંતનું પાલન કરતાં કરતાં તેણે પોતાના દેહનું બલિદાન હસતે મુખે આપ્યું. સ્વરાજ્ય મેળવ્યું પરંતુ હજી તો રામરાજ્ય મેળવવાની તેની અંતિમ ઇચ્છા હતી એટલામાં પોતાનાજ દેશબંધવના હાથે એ જગદીવડો હોલવાયો ! રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક, સાહિત્યપ્રદેશ, એમ એકેએક ક્ષેત્રમાં ધૂમી વળીને તેણે ગાંધીયુગ ફેલાવ્યો. ઇશુ ખ્રિસ્ત અને ગૌતમ બુદ્ધ પછી વિશ્વભરને અજવાળનાર એ માનવરત્ન તે આપણા વહાલા રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી

વીરોની ભૂમિ કાઠિયાવાડના પોરબંદર શહેરમાં-સુદામાપુરીમાં-મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ સં. ૧૯૨૫ ના ભાદરવા વદ ૧૨ ઇ. સ. ૧૮૬૯ ના ઓક્ટોબરની બીજી તારીખે થયો હતો. તેમના વડવાઓ દેશી રાજ્યોમાં દીવાનપદ્ધતિ કરતા હતા. ઓતા ગાંધીએ રાજ મહારાજઓને નમાવ્યા હતા. એમનાજ પુત્ર કબા ગાંધી પણ જ્ય એવા નહોતા. તેમણે પોરબંદર, રાજકોટ અને વાંકાનેરમાં દીવાનગીરી કરી હતી. તેઓ ભારે સ્વમાની અને ટેકીલા હતા. રાજકોટના રાજાનું અપમાન કરનાર એક અંગ્રેજ અમલદારની તેઓ સામા યંઈ ગયા હતા. કબા ગાંધી એજ આપણા મોહનદાસ ગાંધીના પિતા કરમચંદ ગાંધી. ગાંધીજીનાં માતાનું નામ પૂતળીબાઈ હતું. તેઓ ખૂબ ધાર્મિક વૃત્તિનાં હતાં. દેવદર્શને જવું, કથાવાર્તા સાંભળવી અને લીધેલાં ત્રત કાઈ પણ બોગે પાર પાડવાં એ તેમનો નિત્યનિયમ હતો. આવાં આદર્શ અને ટેકીલાં માતૃપિતાના ગુણો ગાંધીજીમાં કિતરે એમાં શી નવાઈ ?

ગાંધીજીની સંભાળ રાખવા એક ખાસ બાઈ રાખી હતી. રંબા એનું નામ હતું. ગાંધીજી જ્યારે જ્યારે બીતા ત્યારે રામનામ લેવાનું તે કહેતી. ગાંધીજી રંબા પાસેથી રામનામ શીખ્યા.

૭ વર્ષની ઉંમરે ગાંધીજીને શાળાએ મૂકવામાં આવ્યા. એક વર્ષ પછી તેમના પિતાની બદલી રાજકોટ થઈ એટલે તે પણ રાજકોટ ગયા. ત્યાં ચાર ગૂજરાતી પૂરી કરી તેઓ આર્ટ્સ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. શાળામાં પરીક્ષાનો સમય આવ્યો. ગાંધીજીએ 'કૉટલ' શબ્દ ખોટો લખ્યો. શિક્ષકે જોડેના વિદ્યાર્થીમાં જોઈ લેવા તેમને ઇશારો કર્યો. ગાંધીજી સમજ્યા કે મારે ખીજા કોઈમાં ન જોવું એમ શિક્ષક કહે છે. ચોરી કરવાનો તેમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. પાછળથી શિક્ષકે ઠપકો આપ્યો 'મેં તને ઇશારો કર્યો તોયે તું ન સમજ્યો ! સાવ બાધા જેવો છે !' ગાંધીજી કંઈજ ન બોલ્યા. પેતાના દાથે કંઈ ખોટું કામ ન થયું તે બદલ મનમાં ખુશ થયા.

રાજકોટમાં એક વાર નાટક મંડળી આવી. હરિશ્ચંદ્રનો ખેલ હતો. ગાંધીજી તે જોવા ગયા. સત્યને ખાતર હરિશ્ચંદ્ર રાજા બંગીને ઘેર વેચાયા, તારામનીએ પરધેર પાણી બર્ષાં એ દશ્ય જોઈ ગાંધીજીની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ આવી. તેમને વિચાર આવ્યો 'હું પણ રાજા હરિશ્ચંદ્ર જેવો સત્યવાદી થાઉ તો કેવું સાઈ ?'

સાત વર્ષની ઉંમરે ગાંધીજીની સગાઇ થઈ અને ૧૪ મા વર્ષે તેમનું લગ્ન થયું ! તેમનાં પત્ની કસ્તુરબા તેમના કરતાં ૬ માસે મોટાં હતાં. પોતાની અભણ પત્નીને ઘેર ભણાવવા સાડે ગાંધીજીએ ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તેઓ ન ફાળ્યા. ઘણા પ્રયત્નને અંતે તેઓ કસ્તુરબાને લખતે વાંચતે શીખવી શક્યા.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ખરાબ સોળતને લીધે તેમને ચોરી કરવાની ટેવ પડી. દેવું વધી ગયું અને નાણાં આપવા સાડે તેમણે ભાઈના કડામાંથી થોડું સોનું કાઢીને વેચ્યું. આ કામ કરતાં થું કરી નાંખ્યું પરંતુ પાછળથી તેમના પત્તાવાનો પાર ન રહ્યો. પોતાની ભૂલ સમજાઈ તેથી સઘળી હકીકત લખીને તેમણે પોતાના પિતા સમક્ષ રજૂ કરી અને કરેલા ગુના બદલ માફી માગી. ચિટ્ટી વાંચીને તેમના પિતાને અપાર દુઃખ થયું અને તેમની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. ન તેઓ ગુસ્સે થયા ન એક શબ્દ પણ બોલ્યા ! આની અસર ગાંધીજી પર ભારે થઈ. તેમને ખૂબ પશ્ચાતાપ થયો. પિતાએ પુત્રને અર્હિસાનો પાઠ આપ્યો.

થોડા સમય પછી તેમના પિતા બીમાર થયા. ગાંધીજી તેમની ખડે-પગે સેવા ઉડાવવા લાગ્યા. પરંતુ તેમના અંતકાળ સમયે તેઓ પામે રહી ન શક્યા તે બદલ તેમને ખૂબ દુઃખ થયું.

૬ સ. ૧૮૮૭ ની સાલમાં તેઓ મૅટ્રિક પાસ થયા અને ભાવનગરની શામળદાસ કૉલેજમાં બેડાયા. એટલામાં તેમના કુટુંબના એક સલાહકાર માવજી દવે ઘેર આગ્યા અને પૂછ્યું મોહનદાસ ક્યાં ભણે છે ? માતૃશ્રીએ જવાબ આપ્યો ' ભાવનગર કૉલેજમાં. ' દવેજી બોલી બોલ્યા ' મારે એને કૉલેજમાં ભણાવવો નથી. મારે તો એને ઍરિસ્ટર બનાવવો છે. ઍરિસ્ટર થશે તોજ એના પિતાની ગાદી સાચવી શકશે. '

માવજીભાઈએ ગાંધીજીને પૂછ્યું ' તારે વિલાયત ભણવા જવું છે ? ગાંધીજી આ સાંભળી ખુશ થયા. તેમણે તરતજ હા પાડી. ઊગતા જુવાનને પરદેશ જવાની વાત કેમ ન ગમે ?

વિલાયત જવાની તૈયારી થવા લાગી. મોટા ભાઈએ ખર્ચની વ્યવસ્થા કરી નાખી. પણ પોતાની છાતી આગળથી દીકરાને દૂર કરવો માને કેમ

પાલવે? માવજીભાઈએ તેમને સમજાવી લીધાં 'આપણે મોહનદાસ પાસે ત્રણ પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની છે પછી તો તમને કાંઈ હરકત નથીને?' માતૃશ્રી સંમત થયાં. ગાંધીજીએ ત્રણ પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. માંસ, મદિરા અને સ્ત્રી સંગથી દૂર રહેવું. રાજકોટનો એક વિદ્યાર્થી વિલાયત ભણવા ન્ય છે એ સાલજી સૌ ખુશ થયાં. હાઈસ્કૂલમાં મેળાવડો થયો. ગાંધીજીને માનવન આપવામાં આવ્યું. બીજે દિવસે તેઓ મોટાભાઈ સાથે મુંબઈ ગયા

ચોમાસામાં દરિયો તોફાની હોય છે એટલે કારતક માસમાં વિલાયત જવું એવું નક્કી થયું. એટલા દિવસો મુંબઈમાં ગાળવાના ગાંધીજી માટે ભારે થઈ પડ્યા. એટલામાં નાતવાળાઓને ખબર પડી કે ગાંધીજી વિલાયત ન્ય છે, તેમણે કહ્યું 'તું જઈશ તો તને નાતબહાર મૂકીયું.' ગાંધીજી પોતાના નિશ્ચયમાં મક્કમ રહ્યા. તેમને નાતબહાર મૂકવામાં આવ્યા છતાં તેઓ ન ડગ્યા તે નજ ડગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૪ થી તારીખે તેઓ વિલાયત ગયા.

વિલાયતમાં ગયા પછી શરૂઆતમાં તો તેમને ફાવવા ન માંડ્યું. અજણ્યો મુલક, ખોરાક, પહેરવેશ, રીતભાત બધું નવું નવું લાગતા માંડ્યું. ખાત્ર કરીને તેમને ખાવાની અડચણ બહુ પડી. પ્રતિજ્ઞા પાળવા જતાં તેમને અર્ધા ભૂખ્યા રહેવું પડ્યું. માંસાહાર કરતા ન હોવાથી ત્યાંના લોકો તેમને જંગલી તરીકે ગણવા લાગ્યા. તેમને આ વાત ખૂંચવા લાગી. તેમણે ખોરાક સિવાય બીજી બધી રીતે સખ્ય તરીકે ગણાવવા પ્રયત્ન કર્યો. કપડાં નવાં શીવડાવ્યાં. નાય-ગાન શીખવા માંડ્યું. વાયોલીન ખરીવું. આમ અંગ્રેજી સમાજમાં ભળવા સારૂ તેમણે પાણીની માફક પેસા ખર્ચવા માંડ્યા.

એક દિવસ તેમના હાથમાં એક ચોપડી આવી. તેને વાંચતાંજ તેમની આંખ ઉઘડી ગઈ. એમને વિચાર આવ્યો 'હું આ બધું શું કરી રહ્યો છું? મારે ક્યાં વિલાયતમાં જ-મારો કાઢવો છે? હું તો અહીં ભણવા આવ્યો છું. મારા ઉપર માફ આપું' ધર મીટ માંડીને બેઠું છે. મારે ગુણથી સારા દેખાવું જોઈએ. કપડાંના દ્વારાથી નહિ.' કાંઈ સત્ય વસ્તુ સમજાય કે તરતજ તેનો અમલ કરવો એ તેમનો મુદ્દાલેખ હતો. તેમણે તરતજ સાથ કાંચળી ઉતારે તેમ પોતાનો બધોજ દ્વારો દૂર કર્યો. નકામી વસ્તુઓ કાઢી નાખી. પાછળે પાછો દિસાગ રાખવા લાગ્યા. ન્યાં જવું હોય ત્યાં પગે

આક્ષીનેજ નવા લાગ્યા. ખોરાકમાં પણ ભારે ફેરફાર કર્યો. હવે બીજું બધું ભૂલી ગયા. માત્ર વિદ્યાભ્યાસ એજ એમનું લક્ષ્યબિંદુ થઈ પડ્યું.

વિલાપત જનારા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ વળે ભાગે પરજોલાજ હોય છે છતાં તેઓ કુંવારા છે એવો ઢોંગ ત્યાં જઈને આદરે છે. ગાંધીજી પણ આ લાલચમાં ફસાયા. ઈંગ્લંડને કિનારે ષાઇટન નામનું એક બંદર છે. ત્યાંની એક હોટલમાં ગાંધીજીને એક ડોશીમાનો પરિચય થયો. પછી તો દર રવિવારે ગાંધીજી એ ડોશીમાને ઘેર જવા લાગ્યા. ડોશીમા તેમની શરમ મુકાવે અને જીવાન સ્ત્રીઓ સાથે વાતો કરવા લલચાવે. એક બાઈ સાથે ગાંધીજીને વધુ પરિચય થયો. બન્ને સાથે ફરવા જાય, એકાંતમાં વાર્તા વિનોદ કરે અને આનંદ કરે. ડોશીમાને લાગ્યું 'આ બન્ને જ્યાં પરગી જાય તો કેવું સાઈં?'

ગાંધીજી મનમાં વિચારતા હતા. 'આ જૂઠાણું ક્યાં સુધી ચાલશે? હું પરજોલો છું એ વાત આ લોકો જાણશે ત્યારે તેમને કેવું લાગશે? મારે પહેલેથીજ આ વાત કરી દેવી જોઈતી હતી.' આમ વિચારી બધી સફીકત દર્શાવતો એક લાંબો પત્ર તેમણે ડોશીમા પર લખ્યો અને બન્નેની માફી માગી.

ઇ. સ. ૧૮૯૧ ના જુનની ૧૦ મી તારીખે ગાંધીજી ઍરિસ્ટર બનીને લિંદ પાછા આવ્યા. માતાના મૃત્યુસમાચાર સાંભળીને તેમને ખૂબ લાગી આવ્યું છતાં કાઠી જાતી કરી કામે લાગ્યા અહીં આવી તેમણે વધીલાત શરૂ કરી પરંતુ સત્યને વરેલા એ આત્માને આ ધંધામાં ન કાચું. મુંબઈમાં ન ફાવવાથી તેઓ રાજકોટ ગયા.

કાડિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોની ખટપટમાંથી ગાંધીજી છૂટવા ઇચ્છતા હતા એટલામાં પોરબંદરની એક મેમ્બર પેટીનું આમંત્રણ આવ્યું. 'અમારો વેપાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે. ત્યાં અમારો એક મોટો કેસ ચાલે છે. જ લાખ રૂપિયાનો દાવો છે અમે મોટા મોટા વધીલ ઍરિસ્ટરો રોકિલા છે. અમારો કેસ તમે અમારા જોરા વધીલોને સમજાવો તો અમારું કામ સરળ થઈ પડે. એક વર્ષનું કામ છે. જ્યાં આવવાનું પહેલા વર્ગનું ભાડું, ખાંચાખર્ચ, ઉપરાંત રૂપિયા પંદરમે આપીશું.'

ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો, આ કાંઈ વધીલાત ન કહેવાય, આ તો

नेहरू गलाय. छातां नत्रे मुलक जेवा मणशे, पंदरसो इधियानी लखने महद थशे जे विचारें तेजो त्यां जवा संमत थया.

मुंबधथी तेजो नाताल जवा उपजा. हिंदी मंडासागरमां १३ दिवस गांधी पक्षी पहेंलुं अंदर लामु आन्थुं. गांधीजना दोस्त अनी गयेला कप्ताने कथुं 'आ आइ दगाभोर छे, वहेला पाछा वणजे.' गांधीज गाममां इरी आधीने छोडीमां जेसी स्त्रीमर पर आववा नीकल्या. पारामां लरंती हती, छोडीमां लार धरो हतो, ताथु जोटकी अधी हती के छोडीनुं दोरकुं स्त्रीमरनी सीडी साथे केमे कथुं 'अधायज नदि. अम करतां समय थध गयो स्त्रीमर उपजवानी सीडी थध. गांधीज गलराया. पेलेो कप्तान जेजेो जेजेो आ अधुं जेतो हतो. तेजे स्त्रीमरने रोकी. गांधीजजे मछवेो लोडे कयो. जे मछवावाणाजे छोडीमांथी तेमने जियकी लीधा. स्त्रीमरनी सीडी उपडी गध हती तेथी दोरडा वडे गांधीजने उपर जेथी लीधा ने स्त्रीमर याखती थध. जीज उताइजेो रकी गया. गांधीजजे धंधरनेो आकार मान्यो.

लामुथी मोन्थासा, त्यांथी जंगणार अने मोक्रांजिक थधने तेजो नाताल आधी पहेंज्या नातालना उरगन अंदरे अज्हुला शोड तेमने लेवा आज्या. शंज्वातमां गांधीजनी साहेअशाध रहेषीकरषीथी शोड लडकी गया परंतु तेमनी सन्थाध, प्रमाखिकता अने निभाखसता जेध तेजो तेमना पर प्रसन्न थया.

आफ्रिकामां जेक पक्षी जेक जनता जनानेजे गांधीजना जवनमां लारे पलटो आणयो. तेजो जेक दिवस कुयेरीमां गया. न्यायाधीश तेमनी सामे जेध रखा अने पूछुं, 'कुली वकील छो? उतारे पावडी.' आ अपमानथी गांधीजने दाडोहाड लागी आन्थुं. तेजो डार्ट छोडी याख्या गया परंतु पावडी न उतारी ते नज उतारी.

गांधीज जेक वमत देलगाडीमां उरगनथी प्रिटोरिया जता हता. पहेंला वर्गनी टिकिट लीधी हती. राते नव वागे मेरिसजर्ज स्टेशन आन्थुं. जेक गोरजे गांधीजने पहेंला वर्गमां जेडेला जेया. तेने आश्चर्य थयुं 'आ कुली पहेंला वर्गमां कयांथी धूसी गयो?' ते जधने स्टेशन मास्तरने गोत्रावी आन्थो. स्टेशन मास्तरने गांधीजने कथुं 'उतारे. तमारे

હેલ્લા ડ્યામાં જવાનું છે ' ગાંધીજી કહે ' મારી પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ છે હું અહીંજ બેસી રહીશ. બીજે કાંઈ ઠેકાણે જવાનો નથી. ' સિપાઈએ આવી તેમને હાથ પકડી હેડા ઉતાર્યા. તેમનો સામાન બેંચ ક્રેંકી દીધો. ગાંધીજી સામાનને અડક્યા નહિ કે બીજા ડ્યામાં બેઠા નહિ. ગાડી ઉપડી ગઇ. આખી રાત સંખત ઠંડીમાં ઠૂંઠવાઈ ગયા. તેમણે પોતાના શેડને અને રેલવેને તાર કર્યા. ગામમાંથી શેડના માથુસો દોડી આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા ' આવું આવું તો અમે રોજ સહન કરીએ છીએ. એમાં શું થઇ ગયું ? જેસા કમાવા ને સ્વમાન સાચવવું એ બે શી રીતે બની શકે ? ' ગાંધીજી પોતાના નિશ્ચયમાં મક્કમ રહ્યા. રેલવે કંપનીને તાર આવ્યો. સ્ટેશન માસ્તરે જાતે આવીને તેમને પહેલા વર્ગના ડ્યામાં બેસાડ્યા. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની ક્ષેત્ર થઇ.

ગાડી બીજે દિવસે સવારે આર્સ્ટાઉન પહોંચી. ત્યાંથી જોહાનિસ ખર્ગ જવા સારૂ સિગરામમાં બેસવાનું હતું. ગાંધીજીને સિગરામમાં બેસવા દેવાની પહેલાં તો ના પાડી. પછી તેમને ગાડી હાંકનાર પાસે બેસવા દીધા. થોડી વાર પછી સિગરામના માલિકને બહાર બેસવાની ઇચ્છા થઈ એટલે તેણે ગાંધીજીને કહ્યું ' હાંકનારના પગ પાસે બેસ ' ગાંધીજીએ ત્યાં બેસવાની ના પાડી એટલે પેલા માલિકે તેમના પર તમાચાનો વરસાદ વરસાવ્યો, ગડા પાટુ મારવા લાગ્યો અને બાવડું ઝાલીને ખેંચવા લાગ્યો. ગાંધીજીએ સિગરામના સળિયાને જોરથી પકડી રાખ્યો. એટલામાં ગાડીમાં બેઠેલો એક જણ બોલી બોલ્યો ' શા માટે બિચારાને મારે છે ? ત્યાં ન બેસાડવો હોય તો અહીં મારી પાસે બેસાડ. ' સિગરામનો માલિક આખરે ચાક્યો. ગાંધીજીએ માર ખાધા છતાં પણ પોતાની જગો ન છોડી તે નજ છોડી

ગાંધીજી જેમ તેમ કરીને પ્રિટોરિયા પહોંચ્યા. અખુલ્લા શેડના વકીલને મળ્યા. આખોય કેસ તેને સમજાવ્યો. ધરમોળે પતાવટ થતી હોય તો શું ખોટું એમ પણ પૂછ્યું. ગોરા વકીલે હા પાડી. અખુલ્લા શેડ અને તૈયબજી શેડ બંને નજીકના સગા હતા તેઓ નાહક કોર્ટ ચડીને ફેરાન થતા હતા. ગાંધીજીએ બંને પક્ષને સમજાવવા અચાક પ્રયત્ન કર્યા. અંતે બંને પક્ષે પંચનો સુદાદો સ્વીકારવા સંમતિ આપી. ગાંધીજી જે કામે આક્રિષ્ટ ગયા હતા તે તેમણે ક્ષેત્રમંદ રીતે પાર પાડ્યું.

કેસનું કામ પતી ગયું. ગાંધીજી ત્યાંથી પાછા ફરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. અખંદુલા શેઠે તેમને વિદાયમાન આપવા સારૂ એક મોટો મેળાવડો કર્યો. એટલામાં નાતાલની ધારાસભામાં હિંદીઓને સભ્ય ચૂંટવાનો જે હક્ક હતો તે ત્યાંની સરકારે ચૂંટવી લીધો. સૌ વિચારમાં પડ્યા. હવે શું કરવું? આ બાબતમાં આપણને કાણું દોરશે? બધા બોલી જાડયા 'અખંદુલા શેઠ! ગાંધીભાઈને રોકી રાખો. તેઓ કહેશે તે રીતે આપણે લડત લડીશું.' સૌના આગ્રહને વશ થઈ ગાંધીજી એક માસ માટે રોકાઈ ગયા.

હિંદીઓના ચૂંટણીના હક્કની વાત ગાંધીજીએ સૌને સમજાવી. તેનો વિરોધ કરવા એક અરજી ઘડી કાઢી. સતોરાત તેની નકલો થઈ ગઈ. સહીઓ લેવા નાતાલના ખૂણે ખૂણે સૌ ફરી વળ્યા. ગાંધીજીએ આ કામ પાછળ તનતોડ મહેનત લીધી. હિંદ અને પરદેશમાં આ અરજીની નકલો મોકલી આપી. આરે બાજુ તેનો નેરશોરથી પ્રચાર શરૂ કર્યો.

ઘણાને લાગ્યું 'આ કામ કંઈ ઝટ પતે તેમ નથી. ગાંધીભાઈએ અહીં વધુ રોકાવું બેધએ.' સૌએ આગ્રહ કર્યો. ગાંધીજીએ ત્યાં વકીલાત કરવાની સંનદ મેળવી. સૌએ તેમને સાથ આપ્યો. એક માસને બદલે એક વર્ષ સુધી તેઓ ત્યાં રોકાઈ ગયા.

ગાંધીજી એક વાર ફરવા નીકળ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રમુખના બંગલા આગળ થઈને તેઓ જતા હતા ત્યાં તે બંગલાના ચોકિયાતે પાછળથી તેમને ધક્કો અને લાત મારી પાડી નાખ્યા. એટલામાં ગાંધીજીનો ઝાળખીતો એક ગારો સિપાઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે કહ્યું 'ગાંધીભાઈ, તમે આ ચોકિયાત પર કેસ માંડો. હું જાતે સાક્ષી આપવા આવીશ.' ગાંધીજીએ કહ્યું 'એમાં ચોકિયાતનો શો દોષ? આ પગથી પર' કાળો માણસ ન ચાલી શકે એવો કાયદો કરનારજ દોષપાત્ર કહી શકાય. મારે કેસ માંડવો નથી.' પેલો ચોકિયાત શરમાઈ ગયો અને તેણે ગાંધીજીની મારી માગી.

આમ ગાંધીજીએ ડગલે ને પગલે હિંદીઓની ભયંકર હાડમારીઓ બેઠા. રંગબેદની નીતિથી તેમનો અંતરાતમાં કકળા જાડ્યો. હિંદીઓના હક્કોનું રક્ષણ કરવાની તેમની દૃષ્ટિ થઈ પડી. આફ્રિકાની ગેરી સરકાર હિંદીઓને 'દડપૂત' કરતી હતી એ તેમનાથી સદન ન થયું. તેનો સામનો કરવા સારૂ

૪. સ. ૧૮૯૪ માં તેમણે 'નાતાલ ઇન્ડિયન કોંગ્રેસ' નામની સંસ્થા સ્થાપી. નાતાલની સરકારે હિંદી કુલીઓ પર વાર્ષિક ૨૫ પૌંડનો કર નાખવાનો વિચાર કર્યો. ગાંધીજીએ તેની સામે જખ્ખર ઝુખેશ ઉઠાવી. પરિણામે એ કર ૨૫ ને બદલે ૩ પૌંડ થયો.

હવે આફ્રિકા તેમનું કાર્યક્ષેત્ર થઈ પડ્યું. તેઓ પોતાના કુટુંબને લેવા હિંદ આવ્યા. અહીં આવીને તેમણે આફ્રિકાનાં દુઃખોનું વર્ણન દેરદેર કર્યું. ગામેગામ સભાઓ ભરી, ભાષણો કર્યાં, હેન્ડબીલો બહાર પાડ્યાં, અને તંત્રીઓને મળ્યા. આમ આફ્રિકાના પ્રશ્નને તેમણે ખૂબ અગત્યનો પ્રશ્ન બનાવી દીધો અને હિંદીઓનો સાથ મેળવ્યો.

ઝેટલામાં નાતાલથી અબ્દુલ્લા ગેડનો તાર આવ્યો : 'જલદી પાછા ફરો.' ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો 'કાંઈક જરૂરી કામ હશે. નહિ તો અબ્દુલ્લા શેક તાર ન કરે.' તેઓ આફ્રિકા જવા તૈયાર થયા. કુટુંબ સાથે 'કુરલેંડ' નામની સ્ટીમરમાં ઉપડ્યા. સાથે 'નાદરી' નામની બીજી સ્ટીમર પણ હતી. બંનેમાં મળી કુલ ૮૦૦ ઉતારીઓ હતા.

ડરબનના ગોરાઓ ગાંધીજી પર ખિન્નઈ ગયા હતા. ગાંધીજીએ આફ્રિકા વિષે હિંદમાં કરેલો પ્રચાર તેમને ખૂબ તો હતો. તેમણે સભા ભરી નક્કી કર્યું : 'ગાંધીએ હિંદમાં જઈને આપણને ઉતારી પાડ્યા છે. એ સ્ટીમર ભરીને તે હિંદીઓને નાતાલમાં વસાવવા માટે લાવે છે. ગાંધી આપણો દુસ્મન છે. તેને પાછો કાઢો. છતાં આવે તો એને પૂરો ફગે.'

ગાંધીજીની સ્ટીમર મુંબઈથી સીધી નાતાલ બંદરે જઈને અટકી. મુંબઈમાં એ વખતે મરફી ચાલુ હતી ઝેટલે સ્ટીમરને પાંચ દિવસ સુધી ક્વોરન્ટાઇનમાં રાખવાનો હુકમ થયો પાંચને બદલે પંદર દિવસ થયા છતાં તેને રજા ન મળી. કારણુ ડરબનના ગોરાઓ તોફાને ચલા હતા. તેમણે સ્ટીમરના ઉતારીઓને ધમકી આપી 'પાછા જાઓ નહિ તો સ્ટીમર હુબાડી દઈશું.' ગાંધીજીએ સૌને હિંમત આપી આખરે ત્રેવીસમા દિવસે સ્ટીમરને કિનારે લાવવાની રજા મળી. ઉતારીઓ ઉતરવા લાગ્યા. ગાંધીજી ઉતરવા જાય છે ત્યાં સદેશો આવ્યો 'ગાંધીજી અને તેમના કુટુંબને સાંજે ઉતારજો. ગોરાઓ તેમની સામે ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગયા છે.

તેમનો જન ભયમાં છે. સાંજે અમારો માથુસ આવીને તેમને ઉતારી જશે' ગાંધીજીએ આ વાત માન્ય રાખી.

થોડા સમય પછી અબ્દુલ્લા શેઠના વકીલ લોટન ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે કહ્યું 'તમે શહેરમાં અંધારી રાતે જાનામાતા પેસી જાઓ એ મને જરાયે ગમતું નથી.' ગાંધીજી જવા તૈયાર થયા. કસ્તુરબા અને બાળકોને ગાડીમાં સ્વાંના કર્યાં. નીડર ગાંધીજી પેલા ગોરા વકીલ સાથે કૂચકદમ કરતા કરતા શહેરમાં ચાલવા લાગ્યા. અંગ્રેજ બાળકોએ ગાંધીજીને જોળખી કાઢ્યા. તેમણે ખૂબ મારી 'ગાંધી, ગાંધી.' અને જોતજોતામાં ગોરા લોકોનાં ટોળેટોળાં મારો, મારો, કરતાં આવી પહોંચ્યાં. ગાંધીજીને વકીલથી છૂટા પાડ્યા. તેમના પર ઈડાં અને પથરાતો વરસાદ વરસાગ્યો ગડદા પાટુનો સુમાર ન રહ્યો. દાઝ ચડાવી ચડાવીને 'પડખામાં હોંસા મારવા લાગ્યા ગાંધીજી એક બારીનો સળિયો ઝાલ્યો આંખો મીંચી મૂઠ માર સહન કરવા લાગ્યાં. એટલામાં એક પોલીસ અધિકારીની પત્નીની નજર ગાંધીજી તરફ ગઈ તે દોડી આવી અને જીલમગાર ટાળાંના ત્રાસમાંથી તેણે તેમને બચાવી લીધા ગાંધીજી પોતાના ઉતારે પોલીસ પહેરા હેડગ પહોંચી ગયા. ગોરા લોકોનું ઉમ્મરખેલું ટાળું તેમની પાછળ પાછળ ત્યાં આવી પહોંચ્યું. તેઓ ખૂબ પાડવા લાગ્યા 'ગાંધીને અમને સોંપી દો. નહિ તો તમારું ઘર સળગાવી મૂકીશું.' એટલામાં પોલીસ અધિકારી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે ગાંધીજીને હિંદી સૈનિકનો પોશાક પહેરાવીને ત્યાંથી બીજો સ્થળે સહીસલામત ખસેડી દીધા. પેલાં ટાળાંને કહ્યું 'તમારો શિકાર છટકી ગયો।' પહેલાં તો તેમણે સાચું ન માન્યું પરંતુ તેમાંના એ જણે તેની ખાતરી કરી ત્યારે ધીમેધીમે સૌ વિખરાઈ ગયા.

બીજા દિવસે ત્યાંના પ્રધાને ગાંધીજીને જોલાવ્યા અને કહ્યું 'એખર લેનનો મારા પર સદેશો આવ્યો છે કે મારે તમને ન્યાય અપાવવો. તમને મારનારામાંથી તમે જેને જેને જોળખતા હો તેની સામે કેસ માંડો. ગાંધીજીએ કહ્યું 'મારે કાઇની સામે કેસ કરવો નથી. વાંક તેમનો નથી તમારો પોતાનો છે, તમારી સરકારનો છે.' પેલો પ્રધાન આ જવાબ સાંભળી ઠરીજ ગયો.

આફિસમાંથી દિંદોજોનો વેપાર ચૂંટવી લેવા અને તેમનો પણ કાઢવા

નાતાલની ધારાસભામાં બે કાયદા આવ્યા હતા. એ જુલમી કાયદાની સામે લડવા સારૂ ગાંધીજીને અહીં તાજડતોજ બોલાવ્યા હતા. ગાંધીજી જીવલેણ હુમલામાંથી સાજા થયા કે તરતજ તેમણે આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો. એ કાયદાને તેમણે બારીકીથી અભ્યાસ કર્યો બધા હિંદીઓને ત્યાંથી પહેર્યે કપડે ભાગવું પડશે એ સમજાવ્યું. એ કાયદાને જુદી જુદી ભાષાઓમાં છપાવીને લોકોમાં છૂટથી વહેંચ્યો. નાતાલના હિંદીઓની આ લડતને પડઘો વિદાયત સુધી પહોંચ્યો. બંને કાયદા રદ થયા. લોકોના આનંદનો પાર ન રહ્યો ગાંધીજીની લડત ક્ષતેહ પામી.

એ સમય દરમિયાન ત્યાં બોઆર યુદ્ધ થયું. ગાંધીજીએ ૧૧૦૦ માણસો સાથે ધાયલ થયેલા સૈનિકોની સેવા કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું પોતાને ઘેર પણ અનેક બીમાર માણસોને રાખતા અને તેમની પ્રેમપૂર્વક ચાકરી કરતા. આવાં આવાં સેવાકાર્યોથી તેમની ખ્યાતિ ચારે બાજુ ફેલાઈ ગઈ.

ગાંધીજીએ દેશમાં જવાની રજા માગી. શરૂઆતમાં તે સૌએ ના પાડી પરંતુ જ્યારે તેમણે પોતાનાં કારણો દર્શાવ્યાં ત્યારે એક વર્ષમાં પાછા આવવું એ શરતે તેમને રજા મળી.

ગાંધીજીને ભારે વિદાયમાન આપવામાં આવ્યું. ઠેરઠેર તેમના માનમાં સભાઓ ભરવામાં આવી. માનપત્રો અપાયાં સોના-ચાંદી અને હીરા-મોનીની કીમતી બેટો આપવામાં આવી. એક મિત્રે તે સાડા સાતસો રૂપિયાનો હાર કરાવી કસ્તુરજાને બેટ આપ્યો. ગાંધીજીને એ રાતે ઊંઘ ન આવી. તેમને થયું 'સેવાનો બદલો હોતો હશે? મને આ બેટો ન ખપે.' તેમણે કસ્તુરજાને આ વાત સમજાવી. કસ્તુરજાએ જુભાતા દિલે મંમતિ આપી. આવેલી બેટોની વ્યવસ્થા કરવા એક ટ્રસ્ટ નીમાયું અને 'સેવકોથી બેટ ન લેવાય' એ મૂત્ર જાણીતું થયું.

ઇ. સ. ૧૯૦૨ ની સાલ હતી. કલકત્તામાં મહાસભા ભરાણી હતી. પ્રમુખ તરીકે દીનશા વાચ્છા હતા ગાંધીજીએ અહીં આવી પહેલું કામ મહાસભામાં લાજરી આપવાનું કર્યું. એ જમાનાની મહાસભા એટલે વર્ષે ભરાતો બે ત્રણ દિવસનો મેળો. એ દિવસોમાં સૌ મેળા થઈ ઠરાવ, ભાષણો, ચર્ચા વગેરે કરી વિખરાઈ જાય. ફરી પાછા વર્ષે મેળો. સ્વયંસેવકો સોપિલું

કામ કરવામાં બેદરકારી અતંબે. પ્રતિનિધિઓ તો ત્રણે કોઈની જાનમાં આન્યા હોય એમ સ્વયંસેવકોને એક પછી એક હુકમ હોવા જ કરે. આભડછેટનું તૂટ કેરકેર નજરે પડે. દરેકનાં રસોડાં ભુલાં. ગંદકીનો તો પાર નહિ પાવખાનાં એવાં ગંધાય કે તેની પસિથી નીકળી પણ ન શકાય ગાંધીજીથી આ બધું સહન ન થયું. તેમણે સ્વયંસેવકનું ધ્યાન ખેંચ્યું. સ્વયંસેવક કહે 'એ કામ માફ નહિ. એ તો ભંજીનું કામ.' ગાંધીજીએ જાને બોધરો લંબને જાગરૂ સાફ કરી નાખ્યું. બીજે દિવસે કોઈએ જોશરી બગાડી. ગાંધીજી તે પણ સાફ કરી આવ્યા. સ્વયંસેવકોને આ જોષ ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. તેમને લાગ્યું 'આ કોઈ ભુદીજ પ્રકૃતિનો માનવી મહાસભામાં દાખલ થયો લાગે છે.'

મહાસભાની ઓફિસમાં જઈને ગાંધીજીએ કામની માગણી કરી. આવા કોટ પાટલૂન પહેરેલા ગૃહસ્થને શું કામ આપવું તે વિષે મંત્રીશ્રી મૂંઝાયા. તેમણે કહ્યું 'અહીં તો કારકુનનું કામ છે.' ગાંધીજીએ કહ્યું 'તમે જે કામ સોંપશો તે કરવા તૈયાર છું. મારે તો મહાસભાની સેવા કરવી છે.' તેમને ટપાલનો ઢગલો સોંપવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ થોડાજ સમયમાં એ કામ પતાવી દીધું અને બીજા કામની માગણી કરી. આ ભુવાનવી કામ કરવાની ધગશ, ઝડપ, અને કુશળતા જોઈ મંત્રી ખુશ થઈ ગયા અને તેને શાખાશી આપી. પરંતુ પાછળથી તેમને ખબર પડી કે એ તો આફ્રિકામાં ભારે સેવા બજાવનાર ગાંધીજી હતા ત્યારે તેમના જેવા માણસને કારકુનનું કામ સોંપવા બદલ તેમણે પોતાની દિલગીરી દર્શાવી.

મુંબઈના એતાજ બાદશાહ ફિરોજશા મહેતાને ગાંધીજી મળ્યા. આફ્રિકાનાં દુઃખો વિષે તેમને વાત કરી. તેમણે કહ્યું 'આફ્રિકા વિષે એકાદ ઠરાવ કરીએ, તમને બોલવા માટે થોડો સમય આપીએ, બીજું શું થઈ શકે?' ગાંધીજીએ કહ્યું 'મહાસભા ધારે તો આફ્રિકા વિષે વાત કરી શકે.' મહાસભાની ખુદ્દી બેઠકમાં આફ્રિકાનો ઠરાવ આવ્યો. ગાંધીજીનું નામ બોલાયું. તેમણે આફ્રિકાની હાડમારીઓનો સલાજનોને ખ્યાલ આપ્યો. દલુ પાંચ મિનિટ તો પૂરી થઈ નથી ત્યાં તો પ્રમુખની ધંટડી વાગી. ગાંધીજી પોતાને જે કહેવાનું હતું તે કહીને તરતજ બેસી ગયા.

મહાન દેશભક્ત ગોખલેને ગાંધીજી પોતાના ગુરુ તરીકે ગણતા હતા.

ગાંધીજીનું સાદું, સરળ અને ત્યાગમય જીવન જોઈ ગોખલે તેમના પર પ્રસન્ન રહેતા હતા. ગાંધીજીને પોતાના ભાઈ સમાન ગણુતા હતા. ગાંધીજી કલકત્તા આગ્યા ત્યારે ગોખલેએ તેમને પોતાને ત્યાં એક માસ આગ્રહ કરીને રાખ્યા. ગુરુશિષ્યની આ જોડીએ આગળ જતા હિંદની ભારે સેવા યજ્ઞની.

ગાંધીજી એક વાર કલકત્તામાં કાલિમાતાનું મંદિર જોવા ગયા. માર્ગમાં બલિદાન માટે આણેલાં ઘેટાંનું ટોણું દીકું લિખારીએની લાંબી કતાર જમી હતી. મંદિરની અંદર લોહીની નદીએ વહેતી હતી. આ દશ્ય જોઈ ગાંધીજીની આંખે અંધારાં આગ્યાં. તેઓ અકળાઈ ઊડ્યા. ભગવાન ખુદના વારસદારથી આ કતલ જોઈ ન ગઈ. દર્શન કર્યા વિના તેઓ ત્યાંથી ભાગી ગયા.

ગાંધીજીએ ત્રીજ વર્ગની મુસાફરી કરવાને વિચાર કર્યો. કલકત્તાથી રાજકોટની ટિકિટ લીધી. ડબ્બામાં માણસો ઘેટાંની જેમ ખીચોખીચ ખડકાયાં હતાં. ગંદકીને પાર નહોતો. પાવખાનાનું તો પૂછવું શું ? મુસાફરો પણ જ્યાં જોસે ત્યાંજ ધૂંક, કચરો નાખે, રાડો પાડે અને ખીડીએ ખી ધુમાડના ગોરેગોટા કાઢે. આવો અનુભવ લેતા લેતા ગાંધીજી રાજકોટ આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી તેઓ મુંબઈ ગયા.

મુંબઈમાં આવીને તેમણે કોટમાં ઓફિસ રાખી. ગિરગામમાં ઘર રાખ્યું. એટલામાં તેમના પુત્ર મણિલાલને સખત 'તાવ આવવા માંડ્યો. સનેપાત શરૂ થયો. દાકતરે કહ્યું 'હવે દવા કામ નહિ આપે. ઈંડાં અને મરઘીનો મેરવો આપવો પડશે.' ગાંધીજીએ કહ્યું 'અમે અન્નાહારી છીએ. અમને આમાંથી એક વસ્તુ ન ખપે. ખીજે કોઈ ઉપાય હોય તો બતાવો.' દાકતર કહે 'ઘણાં હિંદુ કુટુંબો મારી સલાહ માની આ વસ્તુ લે છે. તમને શો વધો છે ? એમ નહિ કરે તો દીકરો ગુમાવી જોસશે.' ગાંધીજી કહે 'ભગવાને ધાર્તું હશે તે યશે; પણ તમારા ઉપચારની મારે હવે જરૂર નથી. મને મારો પાણીનો પ્રયોગ અજમાવી જોવા દો.' ગાંધીજીએ એક પછેડી બીની કરીને મણિલાલને વીંટાળી દીધી. ઉપર ગરમ કામળા ઝોટાડ્યા. થોડા સમય પછી ખૂબ પરસેવો છૂટ્યો. તાવ ધીમે પડ્યો અને

છેવટે ઉતરી ગયો. ચાલીસ દિવસ સુધી તેને દૂધ, પાણી અને ફળ ઉપર રાખ્યો. આખરે મણિલાલ સામે થયો અને ભગવાને ગાંધીજીની લાજ રાખી.

ગિરગામનું ઘર ભેગવાળું હતું તેથી તેમણે સાંતાક્રૂઝમાં રહેવાનું રાખ્યું. આ વખત તેમની વડીલાત ડીક જમી, મુંબઈનું ખર્ચ નીકળવા માંડ્યું, ગોખલેજી સાથે સંબંધ વધવા લાગ્યો, ઘર વસાવ્યું અને કુટુંબ સાથે નિરાંતે રહેવા લાગ્યા ત્યાં આફ્રિકાથી એકાએક તાર આવ્યો. 'વિલાયતથી એમ્બરલેન આવે છે. તમારી ખાસ જરૂર છે. જટ આવો.' ગાંધીજી વચનથી ગંધાયેલા હતા એટલે બીજને કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર તેજો પોતાના કુટુંબને મુંબઈમાં રાખીને આફ્રિકા જવા રવાના થયા.

૧૯૦૩ ની જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે એમ્બરલેનને મળવા સારૂ ગાંધીજી પ્રિટોરિયા પહોંચી ગયા. પરંતુ એ ડેપ્યુટેશનમાં તેમને ન લેવાતો ત્યાંના ગોરાઓએ દુરાગ્રહ કર્યો ત્યારે હિંદીઓ હડે ભરાયા અને કહેવા લાગ્યા 'ગાંધીજી નદિ તો અમે પણ નહિ.' આખરે ગાંધીજીની સંમતિપટથી ડેપ્યુટેશન એમ્બરલેનને મળ્યું પરંતુ તેનું પરિણામ તો શન્યજ આગ્યું.

હવે ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં કાયમ માટે રહેવાનું નક્કી કર્યું. પોતાના કુટુંબને હિંદમાંથી બોલાવી લીધું. દૂતરાની માફક હડધૂત થતા હિંદીઓના હક્કો જાળવવા સારૂ તેમણે 'ટ્રાંસવાલ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિએશન' નામનું મંડળ રચાવ્યું. હિંદીઓનો અવાજ રજૂ કરવા માટે તેમણે 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' નામનું પત્ર સારૂ કર્યું.

અંગ્રેજ લેખક રચિતની 'સર્વોદય' નામની ચોપડી એક વાર ગાંધીજીના હાથમાં આવી. આ પુસ્તકે તેમના જીવન ઉપર ભારે અસર કરી. 'બધાના બલામાં આપણું લાકું છે. વડીલ હોય કે દગ્ગમ હોય પરંતુ બન્નેના કામની કિંમત એક સરખી હોવી જોઈએ. મહેનત મનૂરીવાળું ખેડતનું જીવન એજ ખર્ચ જીવન છે.' આ સિદ્ધાંતો તેમને પસંદ પડ્યા. તેનો અમલ કરવા સારૂ કિનિશમાં એ એકર જમીન ખરીદી તેમણે આશ્રમ રચાવ્યો. અહીં પોતાના મિત્રો સાથે જાતમહેનતવાળું, સાદું અને નીતિમય જીવન ચલાવવા લાગ્યા. દેનરી પોલાક અને મગનલાલ ગાંધી એ આ સમયના તેમના સાથીદારો હતા.

ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં ટ્રાંસવાલની સરકારે એક એવો કાયદો પસાર કરવાનો વિચાર કર્યો કે જેથી ટ્રાંસવાલમાં આવતા આઠ વર્ષ ઉપરાંતના દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકને પરવાનો લેવોજ પડે. એ પરવાનો હંમેશ પોતાની પાસે રાખવો પડે. જ્યારે જોવા માગે ત્યારે બતાવવો પડે. પોતાનાં દસે આંગળાંની નિશાની સરકારી દફતરમાં કરવી પડે. ઝાળખાણુ માટે શરીર ઉપરની નિશાની આપવી પડે. જે સ્ત્રી કે પુરુષ આ પરવાનો ન મેળવે તેને દંડ, કેદ કે દેશપારની સજા થાય. આફ્રિકામાં રહેતી હિંદી પ્રજાનું આવું દડદડતું અપમાન થતું જોઈ ગાંધીજીથી ન રહેવાયું. તેમણે તેની સામે લડી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને લડત શરૂ કરી. એ ખૂની કાયદાની સામે પ્રચાર કરવા સાથે ગાંધીજી વિલાયત ગયા અને ત્યાં દોઢ માસ રહીને તેમણે જામનગર આદિલન જગાવ્યું. ૧૯૦૭ના ઓગસ્ટની પહેલી તારીખે એ કાયદો અમલમાં આવવાનો હતો. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર ઉગામ્યું અને ડેરડેર હિંદીજનોની ધરપકડ શરૂ થઈ. આખરે લડતના સરદાર ગાંધીજીને પણ પકડી લેવામાં આવ્યા અને તેમને બે માસની સજા કરી. ગાંધીજીએ પહેલીજ વાર જલયાત્રાનો અનુભવ લીધો. જનરલ રમટ્સે વચ્ચે પડી સમાધાન કરાવ્યું અને પરવાનો લેવાનું મરજિયાત કરાવ્યું.

સમાધાનની શરતોનું પાલન કરવા માટે ગાંધીજી તૈયાર થયા. સભા ભરીને તેમણે જાહેર કર્યું ' હું સૌથી પહેલો પરવાનો લેવા જઈશ. ' સભામાં એટલો મીર આલમ નામનો પડાણુ તાડફી ઊડ્યો ' ખુદાના કસમ ખાઈને હું કહું છું કે જે પરવાનો લેવાની પહેલ કરશે તેને હું ડાર મારીશ. ' ગાંધીજી આવી ધમકીથી ડરી જાય એવા નહોતા. થોડા દિવસ પછી તેજો પરવાનો કદાવવા જતા હતા ત્યાં પેલો પડાણુ તેમને સામે મળ્યો. તેણે પૂછ્યું ' ક્યાં જાગો છો ! ' ગાંધીજીએ કહ્યું ' પરવાનો કદાવવા, એટલામાં તો ગાંધીજીના માથા ઉપર પડાણુ જોરથી લાકડીનો ઘા કર્યો. ગાંધીજી બેહોશ થઈ ધરતી પર ઢળી પડ્યા. હોડ તૂટી ગયો, ફાંત પડી ગયા, મોંમાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું. લોહીનું ખાખોચિયું ભરાયું આરોપી નાસતો હતો ત્યાંતો ગોરા લોકોએ પકડીને તેને પોલીસને સોંપી દીધો. ડોક નામના એક પાદરી ત્યાં દોડી આવ્યા. ગાંધીજીને પોતાના ઘેર લઈ ગયા. દાકતરને બોલાવી હોડે ટેલા લેવરાવ્યા. ગાંધીજી ભાનમાં આવ્યા ત્યારે કહેવા લાગ્યા ' પરવાનો લેનાર તરીકે માફ નામ સૌથી પહેલું લખો.

મારી સહી લઇ લ્યો. પેલા પડાણનું શું થયું?' પાસે ઉભેલા અધિકારીએ જવાબ આપ્યો 'તમારી ઇચ્છા છે તો પરવાનો લેનાર તરીકે તમારું જ નામ સૌથી પહેલું લખાય. પડાણને પોલીસે પકડી લીધો છે.' ગાંધીજી કહે 'અરે! એ ઊંચારાને છોડી મૂકા. એની ભૂલ સમજાશે ત્યારે એ જરૂર પસ્તાશે.' આરોપીને છોડાવ્યો ત્યારેજ ગાંધીજીને શાંતિ થઇ.

જનરલ સ્મટ્ટેસે વિશ્વાસઘાત કર્યો. પરવાનાનો કાયદો ફરજિયાત કર્યો. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની લડત ફરીથી શરૂ કરી. હજારો માણસો તેમાં ફાટી પડ્યાં. જંગી સભા ભરાણી. લીધેલા પરવાનાની એ સભામાં હોળી કરવાની હતી. લોકો પોતાનો પરવાનો આપવા પડાપડી કરવા લાગ્યાં. એટલામાં પૂરો જ કૂટ જાવ્યો પડાણ મીર આલમ સભામાંથી દોડતો ગાંધીજી પાસે ગયો, તેમના ચરણે પડ્યો, માથું માગી અને પોતાનો જૂનો પરવાનો સળગાવી મૂકવા ગાંધીજીને બેઠ આપ્યો. ગાંધીજી તેને પ્રેમથી ભેટી પડ્યા. આ દૃશ્ય જોઇ સભા આખી સ્તબ્ધી ગઈ!

સત્યાગ્રહીઓના એક પછી એક જયા ટ્રાંસવાલ જવા લાગ્યા. સરકાર તેમને પકડવા લાગી. છેવટે ગાંધીજીનો વારો આવ્યો. તેમને પણ જેલના સળિયા પાછળ પૂરી દેવામાં આવ્યા. થોડા સમય પછી ગાંધીજી બહાર આવ્યા.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા તરફથી ગોખલેજી આક્રિષ્ટ ગયા. તેમના સ્વાગત માટે જંગી તૈયારીઓ થવા લાગી. તેઓ આક્રિષ્ટમાં જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં તેમને બાદશાહી માન આપવામાં આવ્યું. આક્રિષ્ટનાં કુખો ગોખલેજીએ જાતે નિહાળ્યાં અને તે દૂર કરવા તેમણે અચાક પ્રયત્ન આદર્યા. ગાંધીજીનું આક્રિષ્ટનું જીવન અને કાર્ય જોઇ ગોખલેજી તેમના પર ખૂબ પ્રસન્ન થયા. હિંદમાં આવીને તેમણે આક્રિષ્ટની લડતની વાત કરી અને એ અપૂર્વ લડતના સેનાપતિની આગખાણ આપતાં કહ્યું " ગાંધીજી કરતાં વધારે શુદ્ધ, વધારે પ્રુણશાળી, વધારે શરધીર ને વધારે જાંચો કાઇ આત્મા આ પૃથ્વી પર કદી વિચર્યો નથી. ગાંધીજી પુરુષોમાં પુરુષોત્તમ, ધીરોમાં વીર અને દેશસેવક છે. ભારતવર્ષની માનવતાનો આદર્શ ગાંધીજીમાં જાંચામાં જાંચી રીતે મૂર્તિમંત થયેલો છે. "

મહાત્મા ટોચ્ટોચના પુસ્તકોએ ગાંધીજીના જીવન ઉપર ભારે અસર કરી ટોચ્ટોચના વિચાર પ્રમાણેનું ખેડૂતજીવન જીવવાની ગાંધીજીની ઇચ્છા થઈ તેમણે ટોચ્ટોચ વાડી ગઈ કરી તેમા ખેતી ઉપરાંત ખીજ અનેક ઉલોગો દાખલ કયા ગાંધીજીના જર્મન મિત્ર ફ્રેન્કલેન્ક જેવા વનિકો પણ આ આશ્રમ તરફ આકર્ષાયા અને અમીર મગી ફકીર બન્યા

ગાંધીજીનું જૈદુ મિક જીવન પણ ઉત્તમ પ્રદારનું હતું કચ્છુરમા તેમની એક એક પ્રવૃત્તિમા સાથ આપતા જીવનની શરૂઆતમા ગાંધીજીએ ધણીપણુ દાખલ્યુ ઍરિસ્ટર તર્કિક આક્રિક આ યા ત્યારે તેમણે કચ્છુરમાને પારસી માડી ખૂ-મોજા પહેરાવ્યા અને કરી ડાટાવી ખાતા શીખવ્યુ આક્રિકાના વચવાટ દરમિયાન ખેતાના વચમા રહેનારા આથીએના મજમન પણ ગાંધીજીની અમજવટથી કચ્છુરમાએ ઉપાભ્યા! ભય કર માંગી પ્રમગે માસનો મેરવા લેવાને બદલે કચ્છુરમાએ મત્યુને આવકાયુ! અને જ્યારે ' આક્રિકાની ડાટમા નાધાયુ હોય તેનુજ લક્ષ ડાયદેઅર - ૧ શકાર ' એવો વિચિત્ર નાદો બહાર પડયો ત્યારે તેના મામતો કરવા સાડ કચ્છુરમા રણચડીની જેમ મૌથી પહેના મફતે પડ્યા ગાંધીજીએ કહ્યુ ' તાગથી જેલજીવન અહન નહિ થાય ' ત્યારે કચ્છુરમા ખેતી ઉંચા ' ૨ જેલમા મરી જઈશ પણ હાગીને પાઠી નહિ આવુ ' ગાંધીજી આનંદમા આવી ગયા અને ખોલ્યા ' ન કહે તારાયણ, ને તુ જે જેલમા મરી જઈશ તો ૨ તને જગત માની જમ પૂજશ ' ગાંધીજીની આ ભરિ રવાણી વર્ષો પઠી ઇશ્વરે માર્ગી પાડી !

ઇ સ ૧૯૧૩ ના નવેમ્બરની જ્ઠી તારીખે આખરી મગ્રામ શરૂ થયો. ૨૦૨૭ પુસ્તો ૧૭૭ ઓગો અને ૫૭ આગકા માથે ગાંધીજીએ ટ્રાસવાલમા ખેતરા માટે ફૂચ કરી સરકારે તેમને પકડીને ખે ટ્રિવસ પછી છોડી મક્યા ફરીથી ફૂચ શરૂ થઈ ફરીથી આખાયે જયાની ધરપમ્ક કચ્છમા આવી આક્રિકાની ગોરી અરકાર આમે ટિ દભરમા ગેષ ફાગી નીકલ્યો દીનમધુ ઍન્ડ આક્રિકા દોડી અવ્યા અને આખરી સમાધાન થઈ ગયુ દિદી પ્રજન અપમાન કરનારા તમામ ડાયદા રદ થયા અને ગાંધીજીની આક્રિકાની લડત સરૂ થઈ

એકનીસ વર્ષ સુધી આક્રિકાની ખડેપગે સેવા મજવનાર ગાંધીજી જ્યારે ત્યાથી ટ્રિદાર થયા ત્યારે ત્યાની પ્રજાએ તેમને ખૂમ માન આપ્યુ ગોખવેજીને મગ્રા તેઓ ત્યાથી વિલાયત ગયા

૪. સ ૧૯૧૪ ના ઑગસ્ટની છઠ્ઠી તારીખે ગાંધીજી ઈંગ્લંડ આવી પહેલાંના એ અરસામાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. ત્યાં લણ્ણતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ રચીને તેઓ ધાયલ થયેલાઓની સેવા કરવા લાગ્યા. એટલામાં તેમની તબિયત લથડી અને તેમને હિંદ આવવું પડ્યું.

ગાંધીજીએ મુંબઈમાં પગ મૂક્યો કે તરતજ તેમના માનમાં ઉપરાઉપરી મેળાવડાઓ થવા લાગ્યા. ગવર્નરે તેમને મળવા બોલાવ્યા અને કહ્યું 'તમારે સરકારને લગતું કંઈ પણ કામ કરવું હોય તો પહેલાં મને મળી જવું—આટલું વચન આપો.' ગાંધીજીએ કહ્યું 'એમાં શું મોટી વાત છે? મારે માટે તો એ સાવ સહેલું છે.' ગાંધીજી ત્યાંથી પૂના ગયા પૂનાની પ્રેન્સે પશુ તેમનું 'લાવભીનું' સ્વાગત કર્યું. પૂનાથી રાજકોટ ગયા. માર્ગમાં વીરમગામની જકાતદોરીનો ત્રાસ નજરોનજર જોયો. વઠવાણ સ્ટેશને જાણીતા સેવક મોતીભાઈ દરજી તેમને મળવા આવ્યા. તેમણે કહ્યું 'વીરમગામની જકાતદોરી કષ્ટ પણ ભોગે જરી જોઈએ. તમે કહેશો ત્યારે સત્યાગ્રહીની ટુકડી લઈ હું ખડો થઈશ.' ગાંધીજીએ સૌથી પહેલાં આ પ્રશ્ન હાથ ધર્યો. મુંબઈ ઈલાકાના ગવર્નરને અને વાઈસરોયને જાતે મળવા ગયા. જકાત કાઢી નાંખાવી અને હિંદમાં સત્યાગ્રહનો પાયો નાંખ્યો.

રાજકોટથી ગાંધીજી સીધા શાંતિનિકેતન ગયા. વિશ્વની એ મહાન વિભૂતિઓનું મિલન થયું. કવિવર ટાગોરે તેમને ઉમંગકાબેર આવકાર્યા. ગાંધીજી ત્યાંના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે જળી ગયા. સંસ્થાનું દરેક કામ જાતે કરવાથી ફેટલો ફાયદો થાય એ તેમણે ખતાવી આપ્યું. કવિવર ટાગોર તેમના આ કાર્યથી ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને ખોલી જોઈયા 'વીસ વર્ષથી હું જે નહોતો કરાવી શક્યો તે તમે થોડા દિવસમાં પોતાની જાત ધસીને કરી ખતાવ્યું!'

ગાંધીજી ત્યાંથી દરદારમાં ભરાતા કુંભમેળામાં ગયા. ત્યાં સત્તર લાખ માણસો ભેગાં થયાં હતાં. ગાંધીજીનાં દર્શન માટે લોકો પડાપડી કરવા લાગ્યાં. દરદારથી તેઓ કાંઝડી ગુરુકુલમાં ગયા. અહીં તેમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું અને મહાત્માજી તરીકે પહેલીજ વાર મંમોહવામાં આવ્યા. ત્યારથી તેઓ મહાત્મા ગાંધીજીના નામે જાણખાવા લાગ્યા.

એક વર્ષ મુંબઈ દિંદના એક છોટ્ટી બીજે છોટ્ટે તેઓ ધૂમી વળ્યા.

હિંદની સાચી પરિસ્થિતિનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો. મૂઠી અને માટે ટળ-વળતા હાડપિંજર જેવા દેશબંધવો જેવા બદલવા ખીજું વસ્ત્ર પણ ન હોય એવી બહેનોને તેમણે દીડી. હિંદની ભયંકર ગરીબીનાં તેમને 'દર્શન' થયાં ખેડતો અને મજૂરોનાં દુઃખો તેમણે નજરોનજર નિહાળ્યાં. ગાંધીજીને ખૂબ લાગી આવ્યું. 'એક વખત સમૃદ્ધ ગણ્યતા મારા દેશની આ દશા! આઝાદી એજ એનો રામબાણુ ધક્કાજ છે' ત્યારથી તેમણે સ્વરાજ ગેળવવા કમર દસી.

દેશભરમાં આભડછેટનું તત્તુ ભારે જનમ્યું હતું. ટેડ-ભંગીઓ બિચારા દેરકેર હડધૂત થતા હતા. ગાંધીજીએ તેમને 'હરિજન' કહી મંગોળ્યા અને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. હિંદુ ધર્મ ઉપરનું આ કલંક દૂર કરવા તેમણે ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યા

પોતાના ગરીબ અને ગુલામ દેશની સેવા કરવા ગાંધીજીએ અમદાવાદ પાસે કાચરબ ગામમાં એક આશ્રમ સ્થાપ્યો. સત્યાગ્રહાશ્રમ તેનું નામ રાખ્યું. ફેટલાંય કુટુંબો પોતાનું ઘર વિખેરી ત્યાં રહેવા આવ્યાં. એટલામાં એક હરિજન કુટુંબ આશ્રમમાં દાખલ થયું. ગાંધીજીની કસોટી થઈ. આર્થિક મદદ બધ થઈ. કૃત્રે પાણી પણ કાઢી ભરવા ન દે. નાણાં ખૂટવા આવ્યાં ગાંધીજીએ નિશ્ચય કર્યો 'આવતી કાલથી ટેડવાડે રહેવા જવું. મજૂરી કરી ગુજરાત ચલાવવું, પણ અહીંથી ખસવું નહિ.' ખીજે દિવસે સવારે એક ગૃહસ્થ આશ્રમ જેવા આવ્યા. તેર હજાર રૂપિયાની ગાંઠો ગાંધીજીને ભેટ આપી ચાલતા થયા. ! ગાંધીજીએ ઇશ્વરનો આભાર માન્યો.

સાબરમતીને તીરે જેતી એક બાણુ જેલ છે અને ખીજી બાણુ સ્મશાન છે એવી જગો ગાંધીજીએ આશ્રમ માટે પસંદ કરી. ખેડા ઘાટનાં અને સાદાં મકાનો બનાવ્યાં. રેંટિયો અને શાળા વસાવ્યાં. આશ્રમનાં બાળકો માટે શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી. ગૌશાળા, ચર્માલય અને ખેતી શરૂ કરી પાપખાનાં સાફ કરવાં, વાળવું, પાણી ભરવું, રસોઈ કરવી, કાંતવું, પીંજવું વણવું, ભણાવવું એમ બધું કામ જતેજ કરવા લાગ્યા. સવારેના ત્યારથી રાતના નવ સુધી મધપૂડાની જેમ આશ્રમ ગુંજી ઊડ્યો. તેની મુવાસ ત્યારે બાણુ ફેલાણી. લોકો તેનાં દર્શને આવવા લાગ્યાં સવાર માંજ થવી પ્રાર્થનામાં માણુમેની કડ જમવા લાગી.

હિંદમાંથી જે મળૂરો ત્રણ કે પાંચ વર્ષનો કરાર કરી આફ્રિકા જતા તે ગીરમીટિયા કહેવાતા. નાતાલમાં આવા ગીરમીટિયા પર નંખાયેલો ત્રણ પૌંડનો કર ગાંધીજીએ લડત લડીને નાબૂદ કરાવ્યો હતો. પરંતુ એટલાથી તેમને સંતોષ ન થયો. હિંદમાંથી મળૂરો મોકલવાની આ ગુલામી પ્રથાજ રદ થવી જોઈએ એમ એમને લાગી આવ્યું. આ માટે તેઓ વાઈસરોયને મળ્યા, મોટાં મોટાં શહેરોમાં સભાઓ ભરી અને ૩૨ મી જુલાઈ પહેલાં આ કાયદો રદ ન થાય તો સત્યાગ્રહ કરવો એવું નક્કી કર્યું. આખરે સરકારે આ રિવાજ બંધ કર્યો, ગરીબ મળૂરો ગુલામીમાંથી છૂટ્યા અને ગાંધીજીને સંતોષ થયો.

અંપારણ્યમાં ગળીનાં ખેતરોમાં કામ કરતા મળૂરોને તેમના ગોરા માલિકો ભારે ત્રાસ આપતા હતા. તેમને વેડે પકડી જાય, તેમનાં ઘેરાં છોકરાં પાસે ગુલામની જેમ કામ કરાવે તેમનો માત્ર ઉઠાવી જાય, પૂરા પૈસા ન આપે, ચાખખાના માર મારે અને તેમનાં ઘરખાર લૂંટાવી દે. આ સાંભળી ગાંધીજીને ભારે દુઃખ થયું. તેઓ તેમની વફારે ધાયા. સરકારે તેમને એ સ્થળ છોડી ચાલ્યા જવાનો હુકમ કર્યો. ગાંધીજીએ એ હુકમનો ભંગ કર્યો અને ગિરફતારી વહોરી લીધી. છેવટે તેમને મળૂરોનાં દુઃખો જતો નિહાળવાની છૂટ આપવામાં આવી. ગાંધીજી ગામડે ગામડે ધૂમી વળ્યા. હજારો માણસોએ પોતાની વીતકકથા રડતાં રડતાં કહી. સરકારી હુકમ છૂટ્યો ' ઘણી તપાસ કરી. હવે બિહાર છોડો. ' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો ' લેફ્ટાની ફરિયાદોનો નિવેડો નહિ આવે ત્યાં સુધી હું બિહાર છોડવાનો નથી. ' આખરે સરકારે એક તપાસ સમિતિ નીમી. ગાંધીજીને તેમાં મૂકવામાં આવ્યા. સમિતિની તમામ બલામજો સરકારે સ્વીકારી. મળૂરોનાં દુઃખો દૂર થયાં અને ગાંધીજીની ક્ષેત્ર યષ્ટ.

અમદાવાદમાં મિલમાલિકો અને મળૂરો વચ્ચે ઝઘડો પડ્યો. મળૂરો મોંઘવારીને લીધે પગારમાં ૫૦ ટકા વધારો માગતા હતા. માલિકો માત્ર ૨૦ ટકા આપવા હચ્ચતા હતા. મળૂરોએ લવાઈની માગણી કરી. એ માગણીને ધુતકારી કાઢવામાં આવી. મળૂરો ગાંધીજી પાસે ગયા અને પોતાની લડતની આગેવાની લેવા તેમને વીનવ્યા. ગાંધીજીએ આદેશ આપ્યો ' તમારી માગણી ન્યાયી છે. એ મળૂર ન થાય ત્યાં સુધી હડતાળ પાડો. '

અમદાવાદની ઝોડોડો મિલમાં હડતાલ પડી. થોડા સમય પછી

લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાં મળૂરે ડગવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ મળૂરેનું સંગઠન ટકાવવા ૨૧ દિવસના ઉપવાસ આદર્યાં. ફેટલાય મળૂરે આ સાંભળી ૨ડી પછા મિલમાલિકો પણ સમાધાની કરવા માટે દોડાદોડી કરવા લાગ્યા. તણ ઉપવાસ પૂરા થયા. ત્રોથા દિવસે પંચની માગણી સ્વીકારવામાં આવી અને એ સ્થાન માટે આનંદશંકર ઘૂવને પસંદ કરવામાં આવ્યા. પંચે ૩૫ ટકાનો વધારો કરી આપ્યો. ગાંધીજીની તપશ્ર્ચ્યા ક્ષણી.

ખેડા જિલ્લામાં ચાર આની પાક પણ થયો નહોતો. સરકારે મહેસૂલ વસૂલ કરવા હુકમ કર્યો. ખેડૂતો ગાંધીજી પાસે દોડી આવ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું ' જ્યાં સુધી તમને ન્યાય ન મળે ત્યાં સુધી મહેસૂલ ભરશો નહિ. ' ખેડૂતો કષ્ટ સહન કરવા તૈયાર થયા અને ગાંધીજીએ લડતની સરદારી લીધી. સરકારે દમનનીતિ શરૂ કરી. આખરે સત્યાગ્રહનો વિનય થયો

ક્રામી ઐક્ય એ ગાંધીજીના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય થઈ પડ્યું. ખિલાફતના પ્રશ્નમાં મુસ્લિમોને ન્યાય અપાવવા અને મહમદઅલી તેમજ શૈક્ષણિક અહીને જોલમાંથી છોડાવવા ગાંધીજીએ અચાક પ્રયત્ન કર્યાં. આની અસર મુસ્લિમો પર ભારે થઈ. તેઓ ગાંધીજીને પોતાના તારણુહાર માનવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં અશક્ય ગણાતી ક્રામી એકતા ગાંધીજીએ સિદ્ધ કરી બતાવી. અલી બિરાદરો અને બીજા ફેટલાય મુસ્લિમો ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી થઈ ગયા..

વાઈસરોયે એક વાર ગાંધીજીને મળવા ખોલાવ્યા. તેણે કહ્યું ' ખ્રિસ્તનું યુદ્ધમાં ક્ષમાયું છે. રંગરૂટની ભરતીમાં તમે મદદ ન કરો ? સરકાર તમારો આભાર નહિ ભૂલે. ' ગાંધીજીએ કહ્યું ' ખ્રિસ્તને અમારું ભૂકું કરવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. હિંદને નિ શસ્ત્ર બનાવ્યું એ તેનું મોટામાં મોટું કલંક છે. હું કયા મોટે પ્રબળને મદદ કરવાનું કહું ? ' વાઈસરોયે ખૂબ આગ્રહ કર્યો ત્યારે ગાંધીજીએ અનિચ્છાએ તેમને સાથ આપવા હા પાડી.

ગાંધીજીએ આ વાત પોતાના સાથીદારોને કહી. ક્રાઇને તે ન રુચિ. ખેડા જિલ્લામાં ગાંધીજી આ કાર્ય માટે જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં પાછા પછા. જતાં હતાશ ન ચતાં ગામડે ગામડે ઘૂમ્યા અને રંગરૂટની ભરતી કરી. પરિણામે તેમની તબિયત લથડી. સૌએ તેમની આશા મૂકી દીધી. પરંતુ ભગવાનને હજી તેમના હાથે ઘણાં કામ કરાવવાં હતાં એટલે તેમને બચાવી

લીધા. ગાંધીજી સાગ્ર થયા એટલે ફરીથી પાછા દેશકાર્ય પાછળ મંડી પડ્યા.

વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું. હિંદે કરેલી મદદ બદલ તેને 'કાળો કાયદો' બેંટ મળ્યો. પંજાબમાં કોબલારી કાયદાનો અમલ શરૂ થયો. ગાંધીજીએ તેની સામે અસહકારની લડત આદરવાનો નિર્ણય કર્યો. ૪ સ. ૧૯૧૯ ના એપ્રિલની છઠી તારીખે ગામેગામ હડતાળ પાડવામાં આવી, લોકોએ ચોવીસ કલાકનો ઉપવાસ કર્યો અને જાહેર સભાઓ ભરી કાળા કાયદાનો જોર-શોરથી વિરોધ કર્યો. પંજાબમાં સરકારે કાળો કેર વર્તાવ્યો. અમૃતસરમાં જલિયાંવાલા બાગમાં મલેશી સભા પર જનરલ ડાવરે ગોળીબાર ચલાવ્યો, લોકોને કારડા મારી પેટે ચલાવ્યા, ધગધગતી રેતીમાં ખુસ્લા પગે દોડાવ્યા અને ગામડાંના સ્ત્રી-પુરુષો પર તો કહી ન શકાય એવો જુલમ ગુજાર્યો. આ સમાચારથી આખોય દેશ સળગી ઊડ્યો. ગાંધીજીને ભારે આઘાત લાગ્યો. તેમણે 'હિંદમાંથી અંગ્રેજી રાજ્ય નાબૂદ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો.

ગાંધીજી દિલ્હી અને પંજાબ તરફ જતા હતા. માર્ગમાં તેમને પંજાબમાં પ્રવેશ કરવાનો મનાઈ હુકમ મળ્યો. તેઓ તેને તાબે ન થયા એટલે તેમને પલવલ સ્ટેશને ગિરફતાર કરી મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યા. ગાંધીજીની ધરપકડથી દેશભરમાં ભારે રોષ ફાટી નીકળ્યો. લોકો તેમને ચજા અને કાઈ કાઈ ઠેકાણે તો રમખાણો પણ થયાં.

ગાંધીજીને મુંબઈ લઈ જઈને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. તેમનાં દર્શન માટે થેલી અનેકી મુંબઈની પ્રખતે શાંત કરી તેઓ અમદાવાદ ગયા. ત્યાં જઈને સભા ભરી. તોફાન કરવા બદલ લોકોને કપકો આપ્યો. પ્રાયશ્ચિત તરીકે તેમણે પોતે ત્રણ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. ત્યાંથી નડિયાદ ગયા. નડિયાદની સભામાં સત્યાગ્રહ મોકુડ રાખ્યો અને તેમણે જાહેર કર્યું 'પ્રખતની પૂરેપૂરી તૈયારી નહોતી અને મેં તેમને અસહકાર કરવાની સલાહ આપી એ મારી પહાડ જેવડી ભૂલ કહી શકાય.' તેમની આ કબૂલાતથી ધણા છેડાઈ પડ્યા પરંતુ સત્ય હકીકત કહેતાં ગાંધીજીને કાણુ અટકાવી શકે એમ હતું ?

પંજાબનાં દુઃખી ભાઈ બહેનોને મળવા ગાંધીજી અધીરા થયા. તેમણે વાષસ્વરોપ પર ઉપરા ઉપરી તાર કરી ત્યાં જવાની રજા મેળવી. પંજાબના ગામડે ગામડે તેઓ ધૂમી વળ્યા. લોકોએ તેમના પર પ્રેમનો વરસાદ

વરસાગ્યો. ઘેરઘેર ફરીને તેમણે દુઃખી જનોની હકીકત મેળવી. મહાત્મભાએ
 વ્યત્ર તપાસ સમિતિ નીમી. ગાંધીજીએ જલિયાંવાલા યાગને હત્યાકાડ
 યાદ રહે એ માટે સાત દિવસ સુધી ' રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ ' ઉજવવા નક્કી
 કર્યું. ત્યારથી દર વર્ષે દેશભરમા એપ્રિલની છઠીથી તેરમી સુધી રાષ્ટ્રીય
 સપ્તાહ ઉજવવાની પ્રથા ચાલુ થઈ.

ગાંધીજીએ દેશને દોરવણી આપવા સારૂ ' નવજીવન ' શરૂ કર્યું. તે
 જુદી જુદી ભાષામા નીકળવા માંડ્યુ. તેની ૪૦ હજાર નકલો ખપવા
 લાગી ' યગદિયા ' અંગ્રેજીમા નીકળતુ હતુ. નવજીવને પોતાનુ પ્રેસ
 કરી લીધુ. આગળ જતા ગાંધીજી ' હરિજન, ' ' હરિજનખંડુ, ' ' હરિજન
 મેવક ' નામના પત્રો ચલાવવા લાગ્યા.

ગાંધીજીને લાગ્યુ ' જ્યા સુધી લોકો અન્ન અને વસ્ત્રની આગતમાં
 પોતાના પગ ઉપર બિલા રહેતા નહિ શીખે ત્યા સુધી સાચુ સ્વરાજ નહિ
 આવે ' તેમણે આ હેતુથી રેટિયા અને શાળ શોધી કાઢ્યાં. રેટિયો
 દિવની જીવનદોરી અન આપુજનો પ્રાણુ પછ પડયો લાખો ગરીબ દેશ-
 આધીને હાથમા રેટિયો મૂકીને ગાંધીજીએ તેમને મૃત્યુમુખમાથી ઉગારી
 લીધા. રેટિયાપ્રવૃત્તિને વિકસાવવા તેમણે ' ચરખાસઘ ' નામની એક
 વ્યત્ર સઘા યાપી આજે એ ચરખાસઘ ખાદી તૈયાર કરાવીને લાખો
 ગરીબોને પોષી રહી છે. ગાંધીજીને ચરખો ખૂબ વહાલો હતો તેમને રોજ
 ૧૬૦ તાર કાંતવાનો નિયમ હતો. એ દેવુ પતાવ્યા પગીજ તેઓ સુધ
 જતા તેઓ ઘણી વાર કહેતા ' એક હાથમા રેટિયો અને બીજા હાથમા
 પૂણી હોય અન મૃત્યુ આવે તો કેવુ સારૂ ? ' ગાંધીજી સતરને તોતણે સ્વરાજ
 લાવવાની વાત કરતા ત્યારે ઘણા માણસો તેને હસી કાઢતા. આજે મોઢું મોઢું
 પણ લોકોને આપુજનુ એ સત્ય સમજવા લાગ્યુ છે કે વસ્ત્રમા વ્યાવલ બી
 થવુ હોય તો રેટિયા સિવાય આપણો ઉદ્ધાર નથી

૪. સ ૧૯૨૦ ના ઑગસ્ટની પહેલી તારીખે લોકમાન્ય તિલક
 સ્વર્ગવાસ પામ્યા. એજ દિવસે ગાંધીજીએ અસહકાર જાહેર કર્યો. તેમની
 હાકલને માન આપી વિદ્યાર્થીઓએ શાળાઓ છોડી, વકીલોએ વકીલાત
 છોડી, સરકારી નોકરોએ પોતાની નોકરી છોડી, લેખીએ ખિતામો છોડ્યા
 અને રેરકેર પરદેશી કાપડની હોળીઓ થવા માંડી. દેશભરમા અસહકારનુ

જાન્યાર મોઝું ફરી વળ્યું. ગાંધીજીએ તિલક સ્વરાજ દેશમાં એક કરોડ રૂપિયા દેશ પાસે માગ્યા. દેશે તેમની ટેલ પૂરી કરી અને ગાંધીજીને આનંદ થયો.

૪ સ. ૧૯૨૦ માં અમદાવાદમાં મજેલી મહાસભાએ નાકરની લડત શરૂ કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને ગાંધીજીને તેના સેનાપતિ તરીકે નીમ્યા. ગાંધીજીએ પારડોલીમાં નાકરની લડત શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ ચૌરીચૌરામાં હિંસા ફાટી નીકળવાથી તેમણે એ લડત બંધ કરી. લોકો હતાશ થયા. સરકારે લાગ જોઈ ગાંધીજીને પકડી લીધા.

ગાંધીજીને છ વર્ષની સાદો કેદની સજા કરવામાં આવી. એ વર્ષ પછી આંતરડાનું બચકરે દર્દ ઉપડવાથી તેમને યરવડા જેલમાંથી પૂતાના દવાખાનામાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમના પર શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી. તેમની તબિયત બચબચક થઈ પડી એટલે સરકારે તેમને છોડી મૂક્યા. તેમના છૂટકારાથી દેશમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો.

ગાંધીજી મુંબઈ પાસે જુહુના દરિયાકિનારે આરામ લેતા હતા. એટલામાં દેશમાં ઠેરઠેર કેમી જુલ્લડો ફાટી નીકળ્યાં. તેને શાંત કરવા ગાંધીજી પહેલા અમદાવાદ ગયા અને ત્યાંથી દિલ્હી ગયા. ગુલબર્ગમાં હિંદુ-મુસલમાનોએ ગાંડા બનીને એક બીજાનાં ખૂન કર્યાં! ગાંધીજીને આત્મા કકળી ઊઠ્યો. તેમનાથી ન રહેવાયું. તેમણે પોતાની જાત હોડમાં મૂકી. પોતાના દેશબંધુઓની સોન ઠેકાણે લાવવા તેમણે ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યાં! લોકોને પોતાની ભૂલ સમજાણી અને દેશમાં શાંતિ સ્થપાઈ.

૫. સ. ૧૯૨૪ માં બેલગામમાં બરાચેલી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે ગાંધીજીને પસંદ કરીને દેશે તેમનું અહુમાન કર્યું. ગાંધીજીએ રેટિયા અને ખાદી ઉપર ખાસ બાર કર્યો. એ પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા સાડ તેમણે આખા દેશની મુસાફરી કરી. તેઓ લંકા ગયા ત્યારે ત્યાંની પ્રજાએ તેમને બારે માન આપ્યું.

૬. સ. ૧૯૨૮ માં કલકત્તામાં બરાચેલી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે મોતીલાલ નેહરૂ દતા. એ પ્રસંગે સંસ્થાનિક સ્વરાજ કે પૂર્ણ સ્વરાજ એ વિષય ઉપર બારે મતભેદ ઊભો થયો. ગાંધીજીએ બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન કરાવ્યું.

‘ એક વર્ષમાં સરકાર સંસ્થાનિક સ્વરાજ આપે તો લઈ લેવું. જો એમ ન થતે તો મહાસભાએ પૂર્ણ સ્વરાજ વિના ખીજું કંઈ જ ન સ્વીકારવું. ’ ગાંધીજીના પ્રભાવથી મહાસભામાં ભંગાણુ પડતું અટકી ગયું.

ઈ. સ. ૧૯૨૯ માં મહાસભાનું અધિવેશન લાહોરમાં ભરાયું, દેશના લાડીલા નેતા પંડિત જ્વાહરલાલ નેહરૂ તેના પ્રમુખ હતા. ૩૧ મી ડિસેમ્બરની મધરાત્રે પૂર્ણ સ્વરાજની ઘોષણા કરવામાં આવી અને ગાંધીજીને ફરીથી દેશના સેનાપતિ તરીકે નીમવામાં આવ્યા. ૨૬ મી જાન્યુઆરીએ દેશભરમાં સભાઓ ભરીને પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી.

ઈ. સ. ૧૯૩૦ ની ૧૨ મી માર્ચે ગાંધીજીએ દાંડીકૂચ શરૂ કરી. આશ્રમના ૭૯ ભાઈઓ સાથે તેઓ ચાલી નીકળ્યા. તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી: ‘ કાગડા કૂતરાને મોતે મરીશ પણ સ્વરાજ લીધા વિના આશ્રમમાં પાછો નહિ ફરું. ’ ગાંધીજીને વળાવવા આખું અમદાવાદ ગયું. પચીસ દિવસમાં ૨૪૧ માઇલની કૂચ કરી ગાંધીજી ૫ મી એપ્રિલે દાંડી આવી પહોંચ્યા. ખીજે દિવસે તેમણે દરિયાકિનારે જઈ મીઠું લૂંટ્યું. એજ વખતે દેશભરમાં મીઠાનો સત્યાગ્રહ થયો. સૈનિકોને સખત માર મારવામાં આવ્યો. કરાડીની ઝૂંપડીમાં સૂતેલા ગાંધીજીને મધરાતે પકડી લેવામાં આવ્યા. દેશભરમાં લોકોએ તેનો વિરોધ કર્યો.

ચરવડા જેલમાં ગયે દસ માસ થયા એટલામાં જ્યકર-સપ્તુની જોડી સમાધાન માટે દોડદોડ કરવા લાગી. ગાંધીજી મક્કમ રહ્યા. આખરે સરકાર નમી પડી અને ગાંધીજીને છોડી મૂક્યા ગાંધી-છરવિન કરાર થયા અને મહાસભાના એકના એક પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદમાં હાજરી આપવા વિલાયત ગયા.

હિંદનું રાજબંધારણુ ઘડવા માટે લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ ભરવામાં આવી. ત્યાં જઈ ગાંધીજીએ ઘોષણા કરી ‘ સ્વરાજ નહિ મળે ત્યાં સુધી મહાસભા જાં પીને ખેસવાની નથી. ’ અંગ્રેજ મુસદ્દીઓએ અંદર અંદર લડાવવાના કાવાફવા શરૂ કર્યા. ગાંધીજી વિલાયતથી ખાલી હાથે પાછા ફર્યા. અહીં દમનનીતિ શરૂ થઈ હતી. ગાંધીજીએ વાઇસરોય પાસે મુલાકાતની માગણી કરી. મુલાકાત ન આપી એટલુંજ નહિ પરંતુ ગાંધીજીને

પકડી લીધા. લોકોમાં ભારે રોષ ફેલાયો. સરકારે, એકસામટી ધરપકડ કરી લીધી.

થોડા સમય પછી બ્રિટિશ સરકારે કામી ચૂકાદો બહાર પાડી હરિજનોને હિંદુઓથી છૂટા પાડ્યા. ગાંધીજીએ તેની સામે આમરણાંત ઉપવાસ આંદર્યા. સરકારને ભૂલ સમજાવણી અને પોતાનો નિર્ણય ફેરવ્યો. ગાંધીજીએ પારણાં કર્યાં. દેશ ચિંતામુક્ત થયો.

ગ્રેક દિવસ જેલમાં ગાંધીજીને સમાચાર મળ્યા. હરિજનો પર ભારે જુલમ વરસી રહ્યો છે. પીવા પાણી પણ ખર્ચ ભરવા દેતું નથી. પાણી વિના ફેટલાય હરિજનો તરફડીને મરી ગયા ! ગાંધીજીને ભારે દુઃખ થયું. હિંદુ સમાજ ઉપરનું આ કલંક ધોવા તેમણે ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. સરકારે તેમને છોડી મૂક્યા. ઉપવાસ પૂરા થયા અને લગવાને લાજ રાખી.

ગાંધીજીએ પોતાના વહાલા આશ્રમને વિખેરી નાખ્યો અને લડતમાં ફરીથી ભાગ લીધો. સરકારે તેમને પકડીને એક વરસની સાદી સજા કરી. ગાંધીજીને જેલમાં હરિજનપ્રવૃત્તિ કરવાની છૂટ ન મળી. તેમણે સરકારને લખી જણાવ્યું 'હરિજનપ્રવૃત્તિ મારા શ્વાસ સમાન છે. એ નહિ કરવા દો તો હું ઉપવાસ કરીશ.' અને તેજ દિવસથી તેમણે ઉપવાસ શરૂ કર્યાં. સાત ઉપવાસને અંતે સરકારે તેમને બિનશરતે છોડી મૂક્યા.

ગાંધીજી હવે વર્ધા-આશ્રમમાં જઈને રહ્યા. હરિજન પ્રવૃત્તિ અંગે તેમણે આખા દેશની મુસાફરી કરી. હરિજન ક્ષણમાં આઠ લાખ રૂપિયા ઉધરાવ્યા. હરિજનોની સેવા કરવા 'હરિજન સેવક સંઘ' સ્થાપ્યો અને આવેલાં નાણાં તેને સોંપી દીધાં.

ઇ. સ. ૧૯૩૪ માં મુંબઈમાં મહાસભા મળી, બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ તેના પ્રમુખ હતા. આ પ્રસંગે ગાંધીજી મહાસભામાંથી છૂટા થયા. પરંતુ મહાસભાની એકે એક એકક તેમની હાજરીમાંજ ભરાતી અને તેમનો ખોલ છેવટનો ગણાતો.

ઇ. સ. ૧૯૩૫ માં ગામડાંના ભાંગી ગયેલા ઉદોગોને સજીવન કરવા તેમણે 'ત્રામઉદોગસંઘ' ની સ્થાપના કરી. આજના ગામડાંને આદર્શ બનાવવા તેમણે વર્ધાથી ૫ માઈલ દૂર આવેલા સેર્ગાવમાં વસવાટ કર્યો. ત્યારથી સેર્ગાવ યાત્રાનું ધામ થઈ પડ્યું.

સાચી ડેળવણી કોને કહી શકાય એ દર્શાવવા તેમણે દેશ આગળ 'વર્ધાચીજના' રજૂ કરી. અંબાબના ૧૧૦૦ નવરકેદીઓને જલમાંથી છોડાવ્યા. સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુલ ગદારખાનને સરહદમાં જવાની સરકારે મનાઈ કરી હતી. ગાંધીજીએ એ પ્રતિબંધ રદ કરાવ્યો. ગાંધીજી સરહદના પ્રવાસે ગયા ત્યારે ત્યાંના પદાજોએ તેમને બાદશાહી માન આપ્યું.

રાજકોટમાં ઠાકોર ધર્મેન્દ્રસિંહ દ્વારમાં ચક્રચૂર રહેતો હતો દીવાન વીરાવાળા પ્રબને ભારે ત્રાસ આપતો હતો. પ્રબને તેની સામે માથું ઊંચક્યું. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. સરદાર વલ્લભભાઈએ તેની આગેવાની લીધી સૈનિકો પર જુલમોની ઝડી વરસવા લાગી. આખરે સમાધાન થયું. પાછળથી ઠાકોરે વચનભંગ કર્યો. ફરીથી લડતની શરૂઆત થઈ. મણિખેન પકડાઈ ગયાં કસ્તુરબા સત્યાગ્રહમાં અંબલાવવા રાજકોટ દોડી આવ્યાં. ગાંધીજીનું લોહી ઊકળી આવ્યું તેઓ પણ રાજકોટ આવી પહોંચ્યા અહીં આવી તેમણે ઠાકોરને જણાવી દીધું : 'વલ્લભભાઈને આપેલું વચન નહિ પાળે ત્યાં સુધી હું ખોરાક નહિ લઉં.' તરતજ તેમણે રાષ્ટ્રીય શાળાના એક ઓરડામાં ઉપવાસ શરૂ કર્યાં

ગાંધીજીએ વાઈસરોયને વચ્ચે પડવા પણ લખ્યો. વાઈસરોયે દિંદેના વડા ન્યાયાધીશ પાસે આ કેસ રજૂ કરવા મૂચના કરી. ઉપવાસના પાંચમા દિવસે સમાધાન થઈ ગયું. ન્યાયાધીશે ચુકાદો આપ્યો 'ઠાકોર આણે આપેલ વચન પ્રમાણે વલ્લભભાઈ સાત જણાની ધરોત્તારી નીમી શકે છે. એમની વાત મને સાચી લાગે છે.' સત્યાગ્રહનો વિજય થયો.

ખીનું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. દિંદેને પૂછ્યા વિના તેને યુદ્ધમાં મોકલ્યું. દિંદેમાંથી અનાજ, નાણાં અને સૈનિકો ઘસડીને લઈ જવા લાગ્યા. લશ્કરી ડાવણી માટે ગામનાં ગામ ખાલી કરાવ્યાં. ગામડાંના ગરીબ માણસોનાં ઘરોત્તાર અને ખેતરપાદર પડાવી લીધાં. તેમને પોતાનો સામાન લઈ ગમે ત્યાં ચાલી જવાનો હુકમ કર્યો ! ગાંધીજીને આથી ખૂબ લાગી આવ્યું. હજુ દુશ્મનનો પગપેસારો થયો નથી ત્યાં આવા જુલમ થાય છે તો દુશ્મન આવતાં શું નહિ થાય ! અગ્રેજો દિંદેને ભસ્મીભૂત કરી લાગી જશે પણ આપણે ક્યાં જઈશું ? ગાંધીજીને ભારે વેદના થઈ. તેમનો અંતરાત્મા કડળી ઊડ્યો. તરતજ તેમણે અગ્રેજોને સંભળાવી દીધું 'દિંદે છોડીને ચાલ્યા જાઓ.'

૪. સ. ૧૯૪૨ ની આઠમી ઑગસ્ટે મુંબઈમાં મહાસભાની મહા-સમિતિ મળી. ગાંધીજીએ તેની આગળ પોતાનું હૈયું ઠાલવ્યું : “ હિંદનાં કરોડો લાઈબ્રેરોનોની આંખોમાં મેં વિશ્વાસ જોયો છે. એ વિશ્વાસને જોરે આવડી મોટી સલ્તનતનો મુકાબલો કરવા હું તૈયાર થયો છું. ગુલામ જે ક્ષણે વિચાર કરે કે આ જાજર મારે માટે નથી તે પળેજ તે ઘેડી તૂટી સમજવી. આ વખતે હું આઝાદીથી ઝોણું કશું લેવાનો નથી. અને તમે સૌ યાદ રાખજો કે આ આખરી ફેંસલો છે. કોઈએ ઘરમાં ખેસી રહેવાનું નથી. આગેવાનો જતાં સૌએ પોતપોતાના આગેવાન બની લડતને ધપાવવાની છે. તમને એક ટૂંકા મંત્ર આપું છું, તે ગોખી રાખજો, અને એ મંત્રનો જાપ તમારે શ્વાસે શ્વાસે નીકળવા દેજો. “ કરે'ગે યા મરે'ગે. ” હિંદી પ્રજાએ એ મંત્ર ઝીલી લીધો અને તેનો પડવો દેશભરમાં પડ્યો. “ કરે'ગે યા મરે'ગે ” .

૪. સ. ૧૯૪૨ ની નવમી ઑગસ્ટે સવારે ૪ વાગે ગાંધીજીને પકડી લેવામાં આવ્યા. એજ સમયે હિંદભરમાંથી આગેવાનોની એક સામટી ધરપકડ કરવામાં આવી. ગાંધીજીને પૂનાના આગાખાન મહેલમાં નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા. જેલજીવન દરમિયાન હિંદી જનતાનાં દુઃખો સાંભળી તેમણે ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યાં. પોતાના પુત્ર સમાન મહાદેવલાઈને તેઓ જેલમાં ગુમાવી બેઠા! કસ્તુરબા પણ એજ સ્થળે કાયમ માટે પોઠી ગયાં! ગાંધીજીએ બંનેને આગાખાન મહેલમાં અસિદ્દાહ કર્યો અને મહાદેવલાઈની સમાધિ ઉપર કાઠીઓથી ઝૂ અને કસ્તુરબાની સમાધિ પર ‘ હે રામ ’ લખાવ્યું.

૪ સ. ૧૯૪૪ ની ૬ ટ્રી મેના રોજ સરકારે ગાંધીજીને છોડી મૂક્યા. ખૂબ કસોટી કર્યા પછી મહાસભાની કારોબારીના સભ્યોને પણ મુક્ત કરવામાં આવ્યા. હિંદને મનાવી લેવા માટે સ્ટેડ્ડ ટ્રીપ્સ ભારતવર્ષમાં આવ્યા. ગાંધીજીએ તેમની યોગના જોષ અને કશું ‘ આ જ વસ્તુ લાવ્યા હો તે પહેલી સ્ટીમરમાં પાછા જાઓ.’

જે દેશ નેતાઓને સરકારે એક વાર જેલમાં પૂર્વા દતા તેમનેજ હિંદની સર્વસત્તા સંભાળવા તેણે આમંત્રણ આપ્યું! પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂ હિંદના પ્રથમ વડા પ્રધાન થયા અને તેમના હાથ નીચે એક પ્રધાન મંડળ નીમવામાં આવ્યું. હિંદી પ્રજા આઝાદીના જીમરે આવી પહોંચી.

એ સમય ફરમિયાન કલકત્તા અને નવાખલીમા હિંદુ પ્રજા પર ભારે ભુલમ વુરુઓ. કોમી નવાનળની આગમા અસખ્ય માનનીઓ હોમાયા! જીવ લલન નાસતા નામતા પણ કેટલાય માણસોએ પોતાના પ્રાણ ગુમાયા! ગાંધીજી આ સાબળી અકળાઈ ગયા. તેમનાથી ન રહેવાયુ. તેઓ નવા ખલી દોડી ગયા વરસતી આગ વચ્ચે દોટ મૂકી, દુ ખી જનોને દિલાસો આપ્યો, ભાન ભૂલેલાઓની સાન દેકાણે લાગ્યા. તેમના આ અજમ સાહસથી નિર્દય માણસોના દિલ પણ હાવી ગયા. નવાખલીમા હજુ પૂરપૂરી શાંતિ અપાઈ નથી ત્યાં તો ગિહારમા કોમી હુલલડ ફાટી નીકળ્યુ. ગાંધીજીએ કહ્યુ 'જે આ હુલલડ નહિ શમે તે આમરણાત ઉપવાસ કરીશ.' તેમના આ નિર્ણયની અમર ભારે થઈ આજ્ઞ દિવસમા ગિહારમા અપૂર્ણ શાંતિ છવાઈ ગઈ ગિહારના દુ ખી ભાઈમહેનોને દિલાસો આપવા તેઓ દોડી આગા અને તેમને શાંત કર્યા

૪ સ. ૧૯૪૭ ની ૧૫ મી ઓગસ્ટ એ હિંદના દતિદાનમા મુવર્ણી સુઝે લખાણે ગાંધીજીની વર્ષોની તપશ્ચર્યા ફળી અને દેશ આઝાદ થયો. પરંતુ એટલાથી તેમને સતોષ ન થયો તેઓ હિંદમા રામરાજ્ય લાવવા દગતા હતા

આગાદી આની એજ પ્રસંગે પજમ અને મગાળમા કોમી નવાનળ લયક રીતે લખૂની ગોચો લાખો નિરાશ્રિતોના પ્રાણ અચાવવાનુ કાર્ય અગત્યનુ થઈ પડ્યુ

કોમી આગને ધુકાવવા ગાંધીજી કલકત્તા ગયા. કલકત્તામા શાંતિ અથાપવાના તેમના પ્રયાસોની જાદુઈ અમર થઈ તોફાન ચડેલા લોખ તેમના પગે પડ્યા અને હચિયાર હેઝા મના! ગાંધીજીના આ કાર્યની પ્રસા વિશ્વભરમા થઈ.

ગાંધીજીને લાગ્યુ કે હવે મારી જરૂર દિહીમા છે એટલે તેઓ દિહી આની પહોંચ્યા દિહીમા મુસ્લિમ મિરાદરો પર ત્રાસ વરતાતો જોઈ તેમના દિલના તાર ઢૂંજી ગોચ્યા તેમણે ઉપવાસ આપ્યો. મુસ્લિમોને પૂર્ણ રાહત આપવામા આવગે એની આહેધરી મળી ત્યારેજ તેમણે પારણા કર્યા.

૪ સ ૧૯૪૮ ની ૩૦ મી જાન્યુઆરીએ ગાંધીજીએ અગત્ય વલભલાઈ સાથે વાતચીત કરતા કરતા પોતાનુ છેલ્લુ ખાણુ વીધુ પ્રાર્થનાનો સમય થતા કુ મનુ ગાવી અને શ્રી. આભા ગાવીને ટેકા લઈ તેઓ ગિન્યા

ભવનમાંથી પ્રાર્થનામંદિર તરફ જવા લાગ્યા. માનવસમુદાય તેમની રાહ જોતો જોઈ હતો. જોટલામાં જોડસે નામનો એક કુલાંગાર અને દેશ-દ્રોહી માણસ આગળ આવ્યો. તેણે બાપુજીની ચરણરજ લેવાનો ઢાંગ કર્યો અને તરતજ ગાંધીજી ઉપર ત્રણ ગોળીબાર કર્યાં !! બાપુજી 'હે રામ' કરતાં ત્યાંને ત્યાંજ ઢળી પડ્યા ! તેમના મૃત્યુસમાચાર વીજળી વેગે ફેલાઈ ગયા. હિંદીજનો ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી જીડયા. વિશ્વભરમાં હાહાકાર વરતી રહ્યો. દેશદેશના મહાન પુરુષોએ ગાંધીજીને શ્રદ્ધાંજલિઓ અર્પી.

સ્વતંત્રતાનો સૂરજ આંધમી ગયો ! જગતનું તેજ આલ્યું ગયું ! સર્વત્ર અંધકાર છવાયો. ગાંધીજી જેવાં સંત પુરુષનું ખૂન થયેલું સાંભળી માનવ માત્ર કંપી જીડ્યો.

ખીજે દિવસે દિલ્હીમાં તેમની ભવ્ય સ્મશાનયાત્રા નીકળી. ગામેગામથી લાખો માણસો તેમની સ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લેવા આવી પહોંચ્યાં. સત્રાટને પણ ન મળે એવું ભવ્ય માન હિંદી જનતાએ તેમને આપ્યું. યમુનાને કાંઈ સુખડનાં કાષ્ટથી તેમને અગ્નિસંસ્કાર દેવામાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં મળેલી માનવમેદની ચોધાર આંસુએ રડવા લાગી. તેમનાં અસ્થિ વીણવા માટે લોકો પડાપડી કરવા લાગ્યાં.

દિવસો સુધી હિંદુભરમાં ભારે શોક છવાયો. ગામેગામ સરઘસ, સભા અને હડતાળો પાડી લોકોએ તેમને ભવ્ય અંજલિ અર્પી. દિલ્હીના બિરલા-ભવનમાં ૧૩ દિવસ સુધી ગીતાપાઠ અને ભજનોની ધૂન જામી. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ તેમનાં અસ્થિ હિંદની તમામ પવિત્ર નદીઓમાં પધરાવવાની વિધિ ખૂબ દમામપૂર્વક કરવામાં આવી.

માત્ર દિંદમાંજ નંદિ પરંતુ વિશ્વભરમાં તેમની જોટ પડી ગઈ. એ જોટ કાંઈ કાંઈ પૂરાવાની નથી. તેમનો આત્મા જ્યાં હો ત્યાં શાંતિ પામે !

હિંદનો તારણદાર અને સમસ્ત વિશ્વને અજવાળનાર આ અલુમ્લ માનવરત્ન જૂંટવાઈ જવાથી કાને આઘાત ન થાય ? હજુ તો રામરાજ્ય સ્થાપવામાં બાપુજીની દોરવણીની ખાસ જરૂર હતી. દૂર કાળે તેમને આપણી પાસેથી જૂંટવી લીધા ! તેમનો દેહ આજે ભલે ન હોય છતાં તેમનો અમર આત્મા આપણને સદાય પ્રેરણા આપતો રહેશે.

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી જેવા અવતારી પુરુષને આપણા કાંઈ કાંઈ વંદન મેં ! તેમને ચોંધેલા માર્ગે ચાલવાનું આપણું સદ્ભાગ્ય હો !

11 Dec 71

इन्दिरा टागोर साथे

બાપુ સ્મરણ

એનું જીવનકાર્ય અખંડ તપો,
 અમ વચ્ચે બાપુ અમર રહો;
 એના જીવનમંત્ર સમો થરખો,
 પ્રભુ ભારતમાં ફરતોજ રહો.
 એનું જીવનકાર્ય૦ ૧

અમ જીવનમાં અમ અંતરમાં,
 એની ઉજ્જવલ જ્યોત જ્વલંત રહો;
 અમ દેશનાં દૈન્ય ને દુર્બળતા,
 એની પાવક આતમ-જ્વાળા દહો.
 એનું જીવનકાર્ય૦ ૨

એને સત્યનો સૂર્ય સદાય તપો,
 અમ પાપ નિરાશાના મેલ દહો;
 એનાં પ્રેમ અહિંસાનાં પૂર પ્રભો,
 અમ ભારતના સહુ કલેશ વહો.
 એનું જીવનકાર્ય૦ ૩

એણે જીવતાં રામ સદાય રટયા,
 એ તો રામ વહીને વિદાય થયા;
 લઘુ માનવમાં મહિમા ભરવા,
 નિજ લોહી અશેષ વહાવી ગયા.
 એનું જીવનકાર્ય૦ ૪

Maulana Azad's Message

Now Delhi
21 St April 1948

Dear Natubhai Raval,

With reference to your letter dated April 18 th 1948, to the Honourable Minister Maulana Azad, he will be glad to hear of the success of your Proposed Venture and you will have his best wishes in your work of spreading Gandhiji's message.

Your truly,

ASHFAQUE HUSAIN
Private secretary to the
honourable minister for
Education

ઝેર સાહેબના આશીર્વાદ

સેક્રેટરિયટ

મુંબઈ

તા. ૧૩-૪-૪૮

ભાઈશ્રી નટુભાઈ રાવળ.

આપનો પત્ર શ્રી૦ ઝેર સાહેબને ગળ્યો છે. આપના કાર્યને તેઓ સફળતા ઇચ્છે છે અને આશા રાખે છે કે પૂ. ગાંધીજીની યાદગીરીમાં આ મંડળ સ્મારક અંક ઉપરાંત તેમને પ્રિય એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ સક્રિય રીતે અપનાવશે આ કાર્ય કરતાં આપને અને આપના સાથીઓને તેમની શુભેચ્છા છે.

ઈન્દુમતીબેન ચીમનલાલ
પાર્લામેન્ટ સેક્રેટરી

Congratulation

Ratendone Road

New Delhi

16 th April 1948

DEAR MR. RAVAL,

Your letter of the 6 th April. I am very glad that the Patan Vidyarthi Mandal has decided to issue a Memorial Volume in Honour of Mahatmaji. Congratulation you will please, however, excuse me from a contribution

Yours Sincerely.

DR. JIVRAJ MEHTA

सङ्गताना संदेश

१ श्री. सरोजिनी नायडू	१५ श्री. शंकरबाबू मल्लिकार्जुन पटेल
२ ,, शेणू अय्यदुल्ला	१६ ,, गुलाम रसूल कुशेशी
३ ,, इनायादास मल्लिकार्जुन मुनशी	१७ ,, स्वामी आनंद
४ ,, वैकुण्ठदास महेता	१८ ,, मल्लिकार्जुन अणुभाबू शाह
५ ,, देवदास	१९ ,, ताराशंकर मोडक
६ ,, नानाभाबू भाट्ट	२० ,, कुलसिंहजी डाणी
७ ,, हरभाबू गोपाळदास देसाय	२१ ,, लीलाबाबू कुंभारभाबू पटेल
८ ,, नरहरिभाबू परीष	२२ ,, देसायभाबू
९ ,, नारायणदास गांधी	२३ ,, हरिनारायण आचार्य
१० ,, कृष्णदास जगज्ज	२४ ,, गिरिशंकर
११ ,, अशुतथास इल्लयतभाबू शेट्टे	२५ ,, मल्लिकार्जुन अणुभाबू परीष
१२ ,, धर्मचंदन अणुभाबू शंकर	२६ ,, मंगलभाबू शंकरभाबू पटेल
१३ ,, शंकरदास जेकर	२७ ,, ज्ञानदास नगुभाबू जेठी
१४ ,, अनन्तभाबू साराभाबू	२८ ,, रामनारायण नागरदास पांडे

બાપુ એટલે સત્ય

લેખની તો આશા મારી પાસેથી શું રખાય ? વળી બાપુને વિષે લખતાં મને કાવશે પણ નહિ. બાપુ એટલે સત્ય. બાપુ એટલે અહિંસા. બાપુ એટલે મેવા. આટલું તો બધા જાણે છે. આચરવાનું રહ્યું છે.

વીનાબા ભાવે

એમની ચરાણુરજ લેતાં મને ઝોછો આનંદ થયો નથી.

અમારા મંડળની કે વ્યક્તિ તરીકે મારી સેવાતી તેમણે કદી અવગણના કરેલી નહિ. એમણે વ્યાયામમંદિરની પ્રવૃત્તિ વિષે સાંભળીને મને નડિયાદથી અમદાવાદ, સાચરમતી આશ્રમમાં અખાડો શરૂ કરવા બોલાવેલો; એવી એમની ઉદારતા હતી. મારા અંતરમાં એમને માટે પૂજ્યભાવ રહેલો છે અને પોતે માનેલા સત્યનું અનુસરણ કરવાની વિરલ મહત્તા પ્રાપ્ત કરનાર એમનાં ચરાણુરજ લેતાં મને ઝોછો આનંદ થયો નથી.

અંબુભાઈ પુરાણી

શાંતિ અને હંક અનુભવો

તમારી તા. ૨૦ મીની ઉધરાણી મળી. ખરા આમલી મંપાદક લાગો છે 'બાપુ-મરણ' એ નામના પૂ. બાપુજીના મરણના થોડા સ્લોક્ષા આ સાથે મોકલુ છું. અમારી પ્રાર્થનામાં અમે તે રોજ બોલીએ છીએ. પૂ. બાપુજીનું મરણ રોજ સવાર સાંજ આંખ મીચીને કરીએ છીએ ત્યારે જાણે તેઓ સામેજ બેડા હોય એવી શાંતિ અને હંક જીવને લાગે છે. તમારી મારકત બીજાં થોડાં મંડળો પણ તે ઉપાડી લે અને અમારા જેવીજ હંક અનુભવે એમ હ'ચું છું.

જીગતરામ દવે

અમે વીંધ્યો એને !

: શિખરિણી :

અમે વીંધ્યો એને, કર ઉભય ણાલાયુગલને-
ખભે રાખીને જ્યાં, ત્વરિત ચરણે, મગ્ન મનને,
સહાંતં વિશ્વાસુ વિમલ નયનોને હરિ તણે-
સ્વરૂપે ગૂંથીને, રવિગમન વેળા જનગણે-
રચી કેડીએ યે અમ નિકટ એણે ડગ ભર્યા !

અમે વીંધ્યો એને ! નિજ સમ લક્ષી લોક જગતાં
કદી ના કોઈને અરિજન ગણે એ, નિત રટે,
“જ્યાં ભાંડુએ ત્યાં કતલ મહીં રાચો કયમ ભલા ?
વિધમીં તેમાં શ્રુ મનુજ મરિયાં ? રે, અવરતાં-
વિચારો છો પાપો, પણ નિજતણું કાં ન સ્મરતાં ?”
દીપે એનું એ તે સતત, અમ પાસે નિત ચહે
રૂડું ધીંતનું ! ના અમ મહીં ધામી આગ નિરખે !

અમે વીંધ્યો એને ! રુઘિર ઉછળ્યાં કાં પણ અરે,
ધરા રામે રામે જલ—અનિલ—ઓમે ઉડે ?

હસિત ખૂચ

ગાંધીજીનું સ્મારક

પૂન્ય ગાંધીજીનું સ્મારક ચતાંજ ૧૯૧૫થી માંડી ૩૦ અને ૩૧ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ સુધીનો સમય એક જલદ પસાર થતા ચિત્રપટની માફક આંખ આગળ આવી જાય છે. ગાંધીજી દિલ્હી-સ્તાનમાં પ્રથમ આન્યા તે વખતની દેશની સ્થિતિ અને અસહાયની કલ્પનાઓ, ૧૯૨૧માં અસહાયના માર્ગે પ્રથમ તેમણે લાકડા કરી તે વેળાની સ્થિતિ અને અસહાય વિષેનો ખ્યાલ, ૧૯૩૦ની દાંડીકૂચ અને અસહાય વિષેનો ખ્યાલ, ૧૯૩૨ થી ૧૯૩૪ની સવિનયભંગની લડત, ૧૯૩૭ થી ૧૯૩૯ સુધીનો પ્રાંતિય સ્વરાજનો યુગ, ૧૯૪૦નો અકિતગત સત્યાગ્રહ, ૮ મી ઓગસ્ટનો "ચલે જાય" નો ઠગવ, અને ત્યાં પછીનો અંગ્રેજોનો દમનદાર અને પ્રજાએ વાલેલો જ્વાળા, અંગ્રેજ સરકાર સાથે સમન્વૃત્તિ, દેશના ભાગલા, અંગ્રેજોનું આન્યા જતુ, અને ગાંધીજીનું પિન્નાલની ગોળીથી મગ્ય ... એ અંધા દલિલાસ અપાટાને નજર સામે આવે છે. અધુ જાણે તાજુ જ અન્યુ હાંચ એમ લાગે છે. અને આ દેશ અન્ય / જે જોયું તે સાચું જ કે કલ્પના / એવું પણ થાય છે.

દેશની આઝાદીના કાલે પણ ગજરૂપીય કે અન્યા-મદ કાર્યક્રમમાં ગાંધીજીનું ચેતન્ય અને અસહાય નજરે ચડી આવે છે; અને એમના અર્થ-વ્યાપી ચેતન્યનો એકાએક અંત આવવાથી, જે થયું તે અસહાય થયું કે આપણે અમામાં છીએ એવું લાગે છે. તેમની શારીરિક ગેરલાજકિને ટેવાતાં આપણને લજી ઘણા સમય જાણે તેમના પ્રત્યે આદર અને પ્રેમ હોવા છતાં, તેમજ તેમને અનુસરવાની અને તેમણે દર્શાવેલ માર્ગે જવાની હચ્છા હોવા છતાં, આપણે તેમની દૃષ્ટિ, માર્ગ અને વૃત્તિઓથી ગોતપ્રોત થયા છીએ કે દેશ એ અસહાય દેશ પોતાને પૂજવા જંદગીએ એવો આજનો સમય છે.

પોતાના વર્તનથી અને વાણીથી દિલ્હી દેશ-સ્ત્રીપત્નને, યુવક તેમજ વૃદ્ધને, ગાંધીજીએ ધણુ ધણુ સિખવાડ્યું છે, તે પછી વિવાર્ષાઓને ખાસ મદલની ગોળી ચોડી આજનોનો ઉન્નપ આ લેખમાં કરીશ.

આપણા સમાજમાં જે બહુ વિરલ છે, પણ જેની આવશ્યકતા સમાજના જીવનમાં ઘણીજ છે, એવી પહેલી બાબત તે દરેક કામ અંગે વખતસરપણું (Punctuality). આ ગુણની મહત્તા આપણે હજી પિછાની હોય એમ લાગતું નથી. ધર્મને જે આયુષ્ય આપ્યું હોય એમાંની એક ક્ષણ પણ ન બગડે એવી કાશિશ દરેક જણે કરવી એ કેટલું મહત્વનું છે તે આપણે સમજ્યા નથી. કંઈ પણ કામ વગર આપણે પોતાનો ઘણો સમય ગાળીએ એ વાત જની કરીએ તો પણ, કામપ્રસંગે અને વખતસર ન જતાં, મોડા પડીને, ખીજના સમયનો આપણે બગાડ કરીએ છીએ અગર તો કાંઈની પાસે, એના સમયનો વિચાર કર્યા વગર, ગમે ત્યારે મગવા જઈને અગર ગમે તેટલો વખત ખેસી આપણો પોતાનો તેમજ સામાનો કેટલો સમય દરદમિશ બગાડીએ છીએ એનો ખ્યાલ સરખો પણ આપણા સમાજમાં જણાતો નથી કિલકું કાંઈ પણ માણસ આપણે જઈએ ત્યારે ન મળી શકે અગર તો આપણે ઘસ્ટીએ તેટલો સમય આપણી સાથે વાતચીતમાં ન કાઢે તો આપણને જરા ગુસ્સો પણ થાય છે. “એ માણસમાં ભાવના નથી, તોજકાઈ છે, એણે આપણી સાથે અપમાનભર્યું વર્તન કર્યું” વગેરે પ્રકારના વિચારો આપણા મનમાં આવે છે. આપણે તો આપણી દૃષ્ટિએજ વિચાર કરીએ છીએ; જેની પાસે જઈએ તેને પોતાના વખતની વહેંચણી અને ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર જણે હોયજ નહિ; તેમ સમજીને આપણે આવીએ છીએ. આ આપણી દેવથી આપણી કાર્યશક્તિ કેટલી ઝાંઝી થાય છે, તેમજ આપણે અવરથાપૂર્વક કામ કે શાંતિ પણ મેળવી શકતા નથી તેનો આપણે વિચાર સરખો પણ કર્યો જણાતો નથી.

ગાંધીજી પોતાના તેમજ ખીજના સમય બાબતમાં બહુજ ચોક્કસ હતા. અને એ બાબતમાં, આપણી શિયલતા જેતાં, કરોડર પણ થતા. વ્યક્તિગત જીવનનો પૂરેપૂરો આનંદ મેળવવા માટે, કામ તેમજ શાંતિના અમરો દરેકને પૂરા મગવા જોઈએ, તેમાંથીજ દરેક કામ અવરિચત રીતે કરવાના પાંદો પણ આપણે મેળવી શકીએ. એજ રીતે સામુદાયિક કાર્યોમાં પણ આપણે અવરિચત થઈએ, એ અનન્યની દૃષ્ટિએ બહુજ જરૂરનું છે. પરંતુ આ ગુણની આપણે ઉપેક્ષા કરતા આવ્યા છીએ.

આપણે સભામાં જવું હોય પણ સભા વખતસર થાયજ નહિ, તેમ વખતસર પૂરી થાય પણ નહિ કારણે ત્યાં જમવા જવું હોય તે વખતસર કાંઈ આવે નહિ અને કાર્યક્રમ વખતસર પાર ઉતરે નહિ પગિણામે જેને પ્રણા કામ કરવાના હોય એને પણ પ્રસંગોમાં જઈને મળતા જ્ઞાન અને આનંદ છોડવા પડે છે ગાંધીજીના આખા જીવનની અદર તેમણે સતત નિયમિતતા અને વખતસરપાલુ, બડજ ચોડ્યાઈથી પાલુ છે

૧૯૧૩-૧૪ માં એ દિવાન બહાદુર અમાલાલ સાંઝલાલ સાથે નામ કરતો વખતસરપણામાં તેઓ પણ ગાંધીજી જેટલાજ આગ્રહી અને કોર હતા ગૂજરાત વિદ્યાસભાની કચેરીમાં રોજ અરાખર ચાર વાગે માટે એમને મળવું એનો નિયમ કોલો એક દિવસ વિદ્યાસભાના પગથિયા અતો હતો એટલામાં ભરના પ્રક્રિયાળના ચાં ટકારા થયા એ અર્થે મિનિટમાં અદગના બડમાં મરહુમ દિવાન બહાદુર પાસે પહોચ્યો, ત્યારે એ બોલ્યા “ મારા ધર, આજે માડા પલા ” મે એમને કહ્યું, “ આડેમ, હમણા તે ટકાગ થયા, એ પગથિયે ચડતો હતો ” મારે આશય એ હતો કે અર્ધા કે એક મિનિટ માફ થાય એ કાંઈ મોડું કહેવાય ? આપણી ગિચલતાની ભારામાં એ તે એમ કહેવાય કે “ એ તે એમજ આવે ” પણ દિવાન મહાદેવે ભવિષ્યના વડતરનો પાડ મારા જેવા જુનાને નવોટ જરામયીજ આપ્યો અને બોલ્યા “ રેલવેગાડી તમારે માટે થોભી હોત કે ? ” મારી જાલ તે મને કાંઈ પૂછી શકે કે રેલવનું ના રેડાઈ છે ? અનજ આ રા પછી તે એની અચોક્કસાઈ જાણે વધી હોત ! પણ મને પ્રણી વખત સમજ અને આશ્ચર્ય લાગે છે કે પોતે અનિયમિતપણાના પ્રતણા એના માણસો પણ રેલગાડી મોડી આવે તે તે વિશે ત ગર ગરને પોતાને ભક્ષ છે એમ માને છે ।

ગાંધીજીનો કો કાર્યક્રમ મુનરર જેલા વખતેજ થતો એમની અગની કે સાજની પ્રાર્થના નિશ્ચિત વખતેજ થાર એમનો કાલવાનો વખત પણ નિશ્ચિત હતો અતુર ના કુંડની એ- સભામાં, તેમનો વખત થતા, એક બહેને કોટિયો એમની પામે લાગીને મથ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ વિનોદ પ્રવ કહ્યું “ મારા નતા વધારે કાલનાન, મારા ગતા વધારે સાંઝ તનાન એનેજેજ તનાન રગા બને પણ મારા જેવો ગરેજ

અમુક વખતેજ કોતનારે બાગ્યેજ બીજને કાંઈ હશે.” આ વાત સાવ સાચી છે.

ગાંધીજી પોતાના કુચ્છને એક ઘડિયાળ હાંમેશ બાંધી રાખતા અને તે ઉપર તેમની નજર ફીકડીક રહેતી. તેમની સાથે બોલવા આવનારને ટૂંકમાં પતાવવાની તેમની વિશિષ્ટ શૈલી હતી. વાત પૂરી થઈ એમ લાગતાંજ ઘડિયાળ હાથમાં લઈ તે તરફ નજર કરી પૂછતા, “બીજી કંઈ વાત કરવી છે? હું હવે બીજા કામે વળગું ના?” સાંભળનારે સમજી જતો કે હવે આપણે જીડવું.

સને ૧૯૧૮ના નવેંબરમાં ગોધરા મુકામે પહેલી ગૂજરાત રાજકીય પરિષદ મળી. પરિષદમાં આવતાં ગાંધીજીને આશરે ચાર મિનિટ મોડું થયું. તેમનો બોલવાનો વારો આવ્યો ત્યારે વિનોદમાં બોલ્યા. “હું અહીં આવતાં ચાર મિનિટ મોડો પડ્યો. સ્વરાજ એટલું મોડું આવવાનું!”

દરેક જણુ વખતસરગણું સાચવે તો તે ગાંધીજીનું એક મહાન સ્મારકજ ગાળી શકાય.

હું ૧૯૦૭ના અરસામાં ત્યારે જુનિયર બી. એ. માં હતો ત્યારે ગીતાજીનો “કર્મણ્યે વાધિકારસ્તે” એ આદેશ મને બહુ ગમ્યો. મારા મુદ્દાલેખ તરીકે એ આદેશ મારા કાગળો ઉપર મેં છપાવ્યો. પરંતુ એનું ખરું રહસ્ય ગાંધીજી સાથેના એક પ્રસંગથી હું સમજી શક્યો હતો.

સને ૧૯૨૦ની સાલ. એક વર્ષ માટે વડોલોએ વડોલાત છોડી એવો આદેશ મહાસભાએ કલકત્તાની બેઠકમાં આપ્યો હતો. મારું મન દિધા હતું. પ્રત્યક્ષ ધર્મો છોડવો કે એક વર્ષની કમાણી આપી દેવી! ધર્મો છોડવાના પ્રમાણમાં કમાણી આપી દેવી એ સહેલી વસ્તુ હતી. ધર્મો બંધ કરવામાં જામેલો ધર્મો તૂટી પડે એ ભય હતો; પણ એથીયે વિશેષ એમ લાગતું કે “ધણાખરા વડોલો વડોલાત મોટું કરવાના નથી. હું અને બીજા એક બે મોટું કરીએ તેથી શું અસર થવાની હતી! અમે ધર્મો અને નાણાં બોદાશું, અને અંગેજીનું તંત્ર એમને એમ આડવાળ કરશે.”

આપણા કામથી ધાર્યા મુજબ પરિણામ નહિ આવે એ બધથી કામ કરવાની વૃત્તિ થતી નહોતી. ગીતાશ્રીએ તો કહ્યું હતું કે “કર્મણ્યે વ્રાધિકારસ્તે” “કામ કરવું એજ તારે માટે બસ છે” એ મુજબેય તો રાખ્યો હતો, પણ તે આચારમાં ઉતારો ન હતો. આ પ્રસંગે ગાંધીશ્રીએ મને સમજાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે કહ્યું. “ખીન વધીલાત મોઢું કરે કે ન કરે તેની સાથે તમારે શું નિશ્ચય છે? આ વાત સારી છે અને કરવી જોઈએ એમ તમારે ગણે જો ઉતર્યું હોય તો તમારો ધર્મ છે કે તમારે તે અમલમાં મકવી જોઈએ. જે કંઈ કરે તેનું પરિણામ તો આવવાનુંજ છે પણ કૃષ્ણની આશા રાખો એ કંઈ બાબતી ગણાય?” એમની દલીલ તો સચોટ હતી, પણ હું મારા આચરણમાં તે ઉતારી શકતો નહોતો. ત્રણ મહિના પછી એ મુજબનો મારો નિશ્ચય થયો અને મેં મનની શાંતિ મેળવી. “કાર્ય કરવું એજ મારો ધર્મ છે. એનું કાળ આવશે કે નહિ જોઈએ કે દેખાશે કે નહિ એ મારે વિચારવાનું નથી” એ પાઠ હું તે વખતે પ્રાત્યાશિક તરિક્કી શીખ્યો. અને ત્યારથી માગ જીવનમાં મેં એક અનેક મુખ્ય અનુભવો છે. અધ્યા, ધ્યા, દેવ વગેરે તરફ જીવન બગાડનારા શત્રુઓ મારાથી દૂર ગયા છે, એમ હું માનું છું. અને તેથી ઘણા લોકો ઉદાગ્રામાંથી હું બચ્યો છું અને મનની કીક કીક શાંતિ પણ મેળવી રહ્યો છું.

ગાંધીશ્રી આપણી પાસેથી શું અપેક્ષા રાખતા તે વિષે મારા ઉપરના એમના એક કાગળમાંથી ઉતારો આપી વિરમું છું.

“મને જે કીક લાગે એ હું લખ્યા કરું એજ સાઈ ગણાય ના? એમાંથી તમે બધા ત્રીકી શકો તે કંગે. એથી વધારેની આશા હું કેમ કરું?”

તમારાં જીવન ઉત્તર બનાવો

'પાટણ' વિદ્યાર્થીમંડળ 'ગાંધી સ્મારક ગ્રંથ' પ્રગટ કરે એ ઉચિત છે. એને માટે કંઈક લખવાનો ભાષ્ય નટુભાઈએ મને આગ્રહ કર્યો. વિદ્યાર્થીમંડળ ગાંધીજીનું કાર્ય અને તેમના વિચારોના પ્રચાર માટે વર્ષોથી કામ કરે છે એટલે આ ગ્રંથ માટે લખતાં મને આનંદ થાય છે. ખાસ કરી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જેમણે ગાંધીજીના જીવનકાળ દરમિયાન પ્રેરણા મેળવી છે તેઓ ભાગ્યશાળી છે. આમ છતાં ગાંધીજીનું જીવન સનાતન સત્યોના પાયા ઉપર ધડાયેલું હોય એમના અવસાન પછી પણ સદીઓ સુધી સાચો માર્ગ બતાવવામાં ઉપયોગી થશે. મહાપુરુષોની ક્રાંતિના આપણા પયગંબરોની દરોળમાં ગાંધીજીની ગણના આપણે કરીએ એ સ્વાભાવિક છે. એમણે તો કોઈ એક ધર્મ સ્થાપવાની વાત બાલુએ રાખી યુદ્ધના સર્વનાશથી કંટાળેલી સમસ્ત માનવજાતને શાંતિનો મંદેશ આપ્યો છે પોતાના જીવન મારકત એ મંદેશને મૂર્તિમંત કર્યો છે. આવા પુરુષનો જન્મ આપણા દેશમાં થયો એ આપણું અહોભાગ્ય છે. એમના માર્ગે આપણે સંપૂર્ણ રીતે નથી ચાલ્યા તો પણ આપણે જે કંઈ સિદ્ધિ મેળવી છે તે એમની પ્રેરણાને આભારી છે.

વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતાં કરતાં પણ ગાંધીજીના જીવનકાર્ય અંગે ઘણું કરી શકે એમ છે. જે તેઓ સાદું અને ઉઘમી જીવન ગાળવાની ટેવ ફેળવે તો ગાંધીજીએ બતાવેલા રચનાત્મક કાર્યનાં ઘણા અંગોનો અમલ તેઓ કરી શકે. પોતાને અનુકૂળ હોય એવાં રચનાત્મક કાર્યના એક બે અંગોની પસંદગી કરી વિદ્યાર્થીએ તે પોતાનાં બનાવવાં જોઈએ; અને તેની મારકત દેશની સેવા કરી પોતાના જીવનને તેણે ઉત્તર બનાવવું જોઈએ. આમ કરવામાં આવે તોજ આપણે ગાંધીજીની સાચી સ્મૃતિ જાળવી એમ કહી શકાય. મને આશા છે કે પાટણના વિદ્યાર્થીઓ અને બીજાં વિદ્યાર્થીઓ આ વાત સમજશે અને ગાંધીજીની કલ્પનાનું 'સમરાન્ય' આપણે ત્યાં સ્થાપવાના પ્રયાસમાં પોતાનો ફાળો આપશે.

“ ગાંધીયુગનો હૃદય હવે આરંભ થાય છે ”

‘ઇન્ડિયન પાર્લામેન્ટ’ના વિદ્વાન તરીકે ગાંધીજી વિશે કંઈક લખી મોકલવાની વિનયીનો કાળ મોકલ્યો તેમા મને લખ્યું કે “૧૯૧૮ની સાલથી ૧૯૪૮ની સાલ સુધી દિલ્હીમાં ગાંધીયુગ ચાલ્યો. ૧૯૪૮ના જન્ય-આગી માસની ૩૦ની તારીખે એ યુગનો અંત આવ્યો.”

ગાંધીજીની અગત્ય અમર્યા દોરવાળી દેશને દલે મળવાની નથી એથી વધારે એમના આ પ્રમાણેના લખાણની મતલબ નથી એ હું જાણતો હતો છતાં એમના વિધાનથી હું કંઈક જોઈને થયો. મેં જવાબમાં તેમને લખ્યું, “ગાંધીજી હવતા હતા તે કાળ સ્વમિધાન તેમનો યુગ જન્મ્યો નહોતો, એ કાળ સ્વમિધાન એમના અંતરમાં મેવાઈને એ પરિપક્વ થયો અને ખરેખર ૧૯૪૮ ના જન્યુઆરીની ૩૦ મી તારીખે તેનો જન્મ થયો. એવું કેમ ન હોય ?” તંત્રીજી પછી મને જવાબ છે કે આ વિચાર ખીજતને જ વધારે ખીલવીને દલે તમે લેખ લખી આપો.

અત્યાં ને અત્યાં એ કામ માટે માટે વધારે પડતું વખતે શાવ એમ વાગે છે. આજની પ્રકીએ હું ગોટલું જ કહી શકું કે ગાંધીજી ને કાર્યને અર્થે જીવ્યા, જે કાર્યને અર્થે તેમણે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો અને આખરે જે કાર્યને અર્થે તેમણે પોતાનો પ્રાણ આપ્યો તે હજી પણ અધૂરું છે અને હજી એક પૂર્ણ ઉદ્ધારણેનો નહિ પણ જીવનજીવનનો જ પ્રયાતો અવાવ છે. તેને પરિવિરામ આપ્યું નથી. ૧૯૧૪ ની સાલમાં માનસીને મહાવનાગ ધાર્મિક, ગઝલદારી, સામાજિક તેમજ અર્થવ્યવસ્થાને લગતા સુવાધાને વિશે અમુક ચોક્કસ તકન નવા અને ક્રાંતિકારી વિચારો લઈને ગાંધીજીને દિલ્હીના કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. પોતાના વિચારોનો વહેવારમાં અમલ કરાવવાને એક તકન નથી જ નવતની કાયપદ્ધતિ પણ તેઓ અર્થે વાપરા હતા. એ આગવ નજર સામે મળી વખતોવખત દિલ્હી ગાંધીય મહા મથાના બધારણમાં તેમણે ધરમથાના કેરકાંને કન્યા અને હજી કંઈ એક વાર એવો પવટો કરાવવાની તેમની દષ્ટિ દોહા અવસ્થાનના સ્વિચ

મુઢી, અરે તે દિવસે પણ તેઓ એ કામમાં મંડયા હતા. વિસ્તાર અને વસ્તીની દૃષ્ટિથી આપણો મુલક કેટલો મોટો છે તે ધ્યાનમાં લઈએ અને એક બાબુથી સામાન્ય આમજનતામાં જે પ્રચલિત રૂઠ માન્યતાઓ ફેલાયેલી છે, તે ખીજી બાબુથી આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં જે વિચારોની ફળવણી અપાય છે તે બંનેની અને ગાંધીજીના વિચારોની વચ્ચે જ મોટી તફાવત છે તેનો ખ્યાલ રાખતાં એવું લાગે છે કે ત્રીસથી વધારે વરસ મુઢી તેમણે કરેલી પ્રવૃત્તિનું ઝાઝું ફળ નથી આવ્યું; બહુ તો તેમના વિચારનાં ખીજ વાવવાને થોડું ખેડાણ થયું છે અને દેશમાં આમતેમ છૂટાછવાયા થોડા પ્રયોગરૂપ નાના બગીચા બન્યા છે. આપણે સૌ બચ્ચીએ શ્રીએ કે આ થોડું સરખું કામ કરવામાં પણ અનેક ભારે મુશ્કેલીઓ તેમની સામે આવી હતી. રાજદારી વાતાવરણમાં જંગેલા ઝંઝાવાતોથી તેમના પ્રયોગરૂપ બગીચા અનેક વખત લગભગ ખેદાનખેદાન થઈ ગયા હતા. અથવા આમ પ્રગ્તના રૂઠ પૂર્વગ્રહોના હિમને કારણે તે પડિતોની ચર્ચાની ગરમીને કારણે ખીલી સક્યા નહોતા. ફરી ફરીને પોતાનું કામ તેમને એકટે એકથી શરૂ કરવું પડેલું. એ બધુએ કામ હળુ ખરેખર પ્રારંભની દશામાં છે અને કોઈ પણ હિસાબે પૂરું થયું છે એમ ન કહીશ્યા. તેમને પોતાને જેવી વ્નેહતી હતી તેવી હિંદની રાજકીય મુકિત પણ હજી પૂરેપૂરી થઈ નથી હિંદને જે કંઈ મળ્યું છે તે એટલું જ કે જુના ૧૯૩૫ ના હિંદી રાજઅધારણના કાયદાની રૂઠો ચૂંટાયેલી ધારા સભાને અથવા અધારણસભાને નામે ઝોળખાતી હંજામી અવસ્થાને જવાબદાર સરકારની રચના થઈ છે. વળી, કાયદાની દૃષ્ટિથી જે મળ્યું છે તે સંસ્થાનનો દરજ્જો છે. અને વહેવારુ ગણતરી કરી આપણે એ રિથિતમાં મન મનાવી લઈએ તોયે કોંગ્રેસે કેટલાંય વર્ષો પૂર્વે સાંસ્થાનિક દરજ્જાના સ્વરાજનું ધ્યેય રખેપણે રૂઠ ક્યું હતું એ ખીના યાદ ગાખવાની છે.

ગાંધીજીના મનોરથનું સ્વરાજ

પરંતુ ધારો કે આજ ને આજ સ્વિટિશ રાષ્ટ્રસંઘથી આપણે અગાધ થઈ બંધએ તોયે એથી ગાંધીજી જેને કાન્ને હળ્યાં અને જેને કાન્ને તેમણે હજી આપ્યા ને સ્વરાજ મંગલું નહિ લેખાય. સાચા સ્વરાજથી એટલે કે

પ્રજ્ઞના સ્વ-શાસનથી આપણે હજી ક્યાંએ દૂર છીએ. હિંદમાં વસતાં કરોડોમાંથી અઢનામાં અઢના દરજ્જાના ને દૂરમાં દૂર આવેલા ખૂણામાં વસતા માણસની પોતાના સમાજ તરફની ફરજની ભુક્ષિ જાગૃત ન થાય અને તે જાતે એ સમાજના કલ્યાણને અર્થે ખાલી હુમરાણુ મચાવવાને બદલે કામમાં મંડી નહિ પડે; જીવનનો કંઈક હેતુ છે એવું તેને લાગ થાય એટલું જ નહિ, તે પાર પાડવાની તેનામાં આશા કે ઉલટ ન જાગે; પોતાને હાનિ કરનારા ખ્યાલો, રિવાજો, કલિઓ, વહેવારો અને કાયદાની ખારીકીઓથી ચારે કારથી હું બચાવેલો નથી પણ આખરે મારા પોતાના તેમજ મારા મુલકના હિતને માટે કામ કરવાને હવે સ્વતંત્ર છું એમ તેને લાગતું ન થાય; ધર્મના, સામાજિક, રાજકીય, રાજ્યપદ્ધિવટને લગતા, ભાષાના અને કર્મધર્મસંલેગે ઊભા થતા એવા ખીજા બેદોના જુદાજુદા વાડાઓમાં વહેવાઈ ગયેલી પ્રજ્ઞમાં પૂરેપૂરી પરસ્પરની શુભેચ્છા અને શાંતિ સ્થપાય નહિ; અને ત્યાં સુધી ખીજા ઘટકોથી ગ્વાભાવિક રીતે જુદો પડતો દેશનો નાનામાં નાનો ઘટક પોતાની અન્નવન્ન જેવી પાયાની જરૂરિયાતોની આખતમાં ખીજાઓ પર વધારે પડતો આશ્રિત રહ્યા બિના પોતાનો જીવનવહેવાર ચલાવી શકે નહિ; ત્યાં સુધી ગાંધી-જીના મનોરથનું સ્વરાજ સિદ્ધ થયેલું લેખાય નહિ. જીવનને વિષે તેમણે નવા ખ્યાલો ઘડી કાઢી આપણને આપ્યા. સંતાનને જન્મ આપતી વખતે થતા પ્રમતિના અસાધારણ કષ્ટને કારણે કેટલાક સંલેગોમાં કુદરતમાં માતા જેમ દેહ છોડે છે તેમ પોતાના કોમી એકતાના સૌથી ઉચ્ચ ખ્યાલને જન્મ આપતાં તેમણે પણ પોતાનો દેહ છોડ્યો.

હવે આપણે જે તેમની પાછળ રહ્યા તે સૌ તેમને આપણા રાષ્ટ્રના પિતા તરિક્કે માનતા હોઈએ, તેમણે ઉપદેશોલા વિચારોને વિષે શ્રદ્ધાવાળા હોઈએ અને એ વિચારો હિંદના જીવનમાં વણાઈ જાય ત્યાં સુધી આપણા જીવનમાં તેમનો અમલ કરવામાં મંડી રહેવા ધારતા હોઈએ તો એમજ કહેવું જોઈએ કે ૧૯૪૮ની સાલના જાન્યુઆરીની ત્રીસમી તારીખે ગાંધી-યુગ સમાપ્ત નથી થયો, તે દિવસથી તેનો આરંભ થયો છે.

(અંગ્રેજી પરથી)

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

Object Of Constructive Work

We constantly use the term "Constructive work" very loosely. This term has a special meaning in the programme of Gandhiji. There are various items in this programme, such as: spinning, Gramudyog, naitalim and Harijan Seva. A casual observer will find no difference between such work carried on by the Gandhian institutions and the Government agencies. This does not mean that there is no difference at all. There is a fundamental difference in the approach.

The government programme emphasises the end. The departments are thinking of attaining their objective, which is either production of goods, or setting right social evils, or imparting education.

The Gandhian approach is fundamentally different. The emphasis here is on the means rather than on the end. We are not so much concerned as to what we achieve, though this also is important. Our efforts are directed towards the development of individuals. and Production of goods, etc., is only the means to this goal. For example, when you teach a child that five plus three is eight and she writes on a piece of slate this Proposition, it is not the writing on the slate that is important, but the mental Gymnastics that the child has gone through. In the same way, when a carpenter makes a design

and carves it out on a piece of wood, it is neither the design nor the carved piece of wood that has the real value in it, but the mental process by which the carpenter had produced this work is more permanent than the material representation of that process. It is easy to mistake the one for the other. The capitalistic approach and the materialistic education have taught us to misplace our emphasis. All that the Gandhian programme aims to do is to restore the correct approach from which the world has deviated.

When a man works he grows. The work that he does, therefore is more important from the society's point of view and from the needs of cultural advancement, than the material production that has resulted from such work. It is this approach that makes the Gandhian programme of constructive work so vital to our country on the attainment of Swaraj.

Whatever we may have been under foreign domination, the moment the exterior pressure has been released there will be a tendency for us to grow as when a plant, kept under a cover for lack of light and air remains weak and stunted. But with the gift of sunlight and air, it tends together strength and expresses itself. In the same way, if our country has to develop its culture it is imperative that it should have the opportunity to grow along its own lines. This can only be done by providing suitable environment and an

outlet for such growth. This is what our constructive programme ought to provide.

Constructive workers, country over, should realise their great responsibility in the building up of our nation. While we have to fight the demons of poverty, disease, and ignorance, we must also remember that apart from these immediate results we have a mission to fulfill, and that is to resuscitate the nation.

We hope that this approach to constructive work will be properly understood by those who are engaged in it, and that the workers will go about their tasks realising the importance of the means rather than placing disproportionate emphasis on the immediate goal.

All Gandhiji's programme, arising out of his own life based on non-violence and Truth, will lose its purpose if we wrest it off its foundation. As the foundation (Non-violence and Truth) is eternal so also should work based on such a foundation be lasting. The other aspect of constructive work which produces immediate results is not to be lost sight of. Such work is indicative of the quality and the purity of the means, and therefore it is of the highest importance. We cannot ignore the results but if such results can be obtained through short-cuts which are not based on our foundation of Truth and Non-violence they will have no meaning as part of the constructive programme which should have its source of inspiration in eternal values,

J. C. Kumarappa

આપુનું જીવન શીખવે છે:

પાયાની ઇંટ બનો

કોઈ કુશળ કાર્યો મકાન ચણશે તો આગી મજબૂત ઇંટ હશે, તે પાયામાં ચણશે અને સાધારણ હશે, તે ઉપર મકાન. અને જો સાધારણ ઇંટને મુશોભિત બનાવશે. લોદ્રા પણ તે ઇંટ બ્લેઈ ગકશે. અને તેને પ્રતિષ્ઠા મળશે. તે ઇંટ ઉપર અક્ષત કંકુ ચઢશે તેથી તે ઇંટ પાયાની ઇંટ કરતાં ચઢિયાતી ગણાય ખરી /

તેથી ગીતે આજે આઝાદી આની છે, જો વખતે દરેક ટોડલાની ઇંટ બંનવા ઇચ્છે છે. જેની હરીકાષ્ટઓ ચાલે છે. જો માટે અનેક આચા ખોટા પ્રયત્નો કરે છે. જેવે વખતે ગાંધીજીનું જીવન આપણને કહે છે કે પાયાની ઇંટ બનો. ગરીબોની-પછાતોની મેવામાં દટાઈ જાઓ. પ્રતિષ્ઠા મળે તે તરફ મોં ન રાખો. લોકજીવનરૂપી પાયામાં તમે ભળી જાઓ.

આપણે ગાંધીજીના જીવનરૂપી દીવાલંડી તરફ નજર મિચર કરીને જીવન જીવીશું તો આપણું કલ્યાણ જ છે.

રવિશંકર મહારાજ

સર્વોદયની કેળવણી

કેળવણીની અનેક યોજનાઓ ઘડાઈ છે એમાં આપણા રાષ્ટ્રપિતા પૂજ્ય ગાંધીજીએ વર્ષા યોજનાને નામે એક નવીજ દૃષ્ટિ આપી છે.

સર્વોદયના પાયા ઉપર જે નવો સમાજ ખડો કરવાની એમની ધારણા હતી એનાં બી એમણે 'નયી તાલીમ' માં ચોરી દીધાં છે. એથીજ એમણે ખોતે એક વખત ત્રહેર ક્યું હતું કે એમની સર્વોદય દેણગી નવી કેળવણી છે. એની મારફત એ ચાલતાં આવેલાં મૂલ્યાંકનોનેજ બદલી દેવા માગે છે.

ચાલુ કેળવણી અને મનુષ્યજીવન એક બીજાથી વિખૂટાં પડી ગયાં છે. નવી કેળવણી મારફત એ બંનેને સાંધવા માગે છે એટલુંજ નહિ પણ કેળવણીને જીવન સાથે જોતપોત કરી દેવા માગે છે.

કેળવણીથી માત્ર વ્યક્તિનો વિકાસ થાય એટલાથી એમને સંતોષ નથી થતો પણ સમાજના એક અવિભાજ્ય ઘટક તરીકેજ વ્યક્તિ છે અને એ દૃષ્ટિએ વ્યક્તિ તેમજ સમષ્ટિ બંનેનો વિકાસ થાય એ જાતની કેળવણીએ લાવવા માગે છે.

એમણે આંગેલી દૃષ્ટિને સમજીને સર્વોદય લાવે એવી કેળવણી ઊભી કરવી એ હવે આપણું પાછળનાંઓનું કામ છે. આપણે સૌ એ કામમાં મગી પડીએ તો એમના આગીવાદ આપણી પાછળ ઊભાજ છે.

બખલભાઈ મહેતા

બાપુ ઈશ્વરોનાએ ઈશ્વર હતા

મળથીજ ગોઠું લખવા બોલવાની વૃત્તિવાળો હુ બાપુ વિષે શું લખું? એમના વિષે કંઈ પણ લખવું કે બોલવું એ મારા માટે પ્રમાદ થાય. એમના વિષે જેટલું લખાય એટલું ગોઠું છે. એમના ગુણોની ગીતા કદીજ લખાઈ શકાવાની નથી. માનવજાત ઉપર એમના ઉપકાર અપાર છે. એમણે ગોઠલાએ કૃષ્ણા ઉપકારનો બદલો આપણે આખી માનવજાત થઈને પણ નથી આપી શક્યા એવા બાપુ વિષે શું લખું! જે લખવાનું છે તે બધા જાણેજ છે.

બાપુએ આપણા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો તેનો બદલો આપણે તેમના પ્રત્યે અપકાર કરીને વાળ્યો છે. આપણને જીવાડવા મથનારને આપણે જીવથી માર્યો છે.

ટુંકમાં આપણામાથી લાગ્યેજ કાંઈ એમને ગોળખી શક્યા કીએ. પદાડોમા અનાર્થની કન્યા ગેટલો કરવામાં પણ જેમ ચંદનનું લાકડું બાજે તેમ આપણામાં રહેલી અનાર્થતાએ બાપુનો ઉપયોગ ગેટલો કરવા બળતણની જગાએજ કર્યો છે. જતાએ જતા જતાં પોતાના હાડ-માંચ અને છેવટે હૃદયથી સીજવેલો ગેટલો આપણા માઝ મક્તા ગયા છે એવા એમનો આપણા ઉપર ઉપકાર છે.

તેઓ આજે આપણી માથે હોત અને આપણે એમના મત્યુ વિષે પૂછ્યુ હોત તો તેઓ જરૂર કહેત કે "માગ મબધમાં જે થવું જોઈતુ હતુ અને જે ગિલકુલ વ્યાજબી હતુ તેજ થયુ છે. પરંતુ એક વસ્તુ નથી ખમાતી, તે ગે ડ મારી વસ્તુ જીવવાની માણુમાઈ હતુએ સિંદુન્તાનમાં ન આવી!"

જો આપણે એ મત્યને સ્વીકારવા તૈયાર હોઈએ કે માણુસમાંથી ઈશ્વર થઈ શકાય છે, તો મારે નમ્રભાવે પ્રમાદગદિત થઈને કહેવું જોઈએ કે બાપુ આવા ઈશ્વરોનાએ ઈશ્વર હતા—જો આપણે એટલું કષ્ટવ કરીએ કે માણુસમાંથીજ અવતાર અને પયગંબર થઈ શકે છે તો હું

કૌશલ દે આપુ એ બધાયનું સત્વ હતા. આટલું છતાં એ પોતે સદાયે કહેતા કે હું કંઈજ નથી અને સૌથી નાનો છું.

આપુ ગયા ત્યારે સરદારને મેં રેડિયો ઉપર સાંભળેલા. તેઓ બોલ્યા હતા: 'એક પાગલકી હરકતસે આપુકી મૃત્યુ હુષ.' હું કહું છું કે એકજ પાગલની હરકતથી શા માટે ? કરોડો પાગલોની હરકતે આપુને માર્યા છે. આપણામાં રહેલી હિંસા ગોડમેમાં કેન્દ્રિત થઈને ફટી છે. એવો કયો મુસલમાન હશે કે જે બીનમુસ્લિમની હાનિ સાંભળીને સહેજે રાજ નહિ થયો હોય ! અને એવો કયો હિંદુ હશે કે જે મુસલમાનની હાનિ સાંભળીને સહેજે રાહત નહિ અનુભવતો હોય ? આપણે બધા પ્રામાણિક પણે આપણા હૃદય ઉપર હાથ મૂકીને આપણી જાતને સવાલ પૂછીએ તો જે જવાબ મળે તે આપણામાં રહેલી નીચતાની સાચી માટે પૂરતો થઈ પડશે.

હું માનું છું કે રાજ્ય, સંસ્થા અગર નિયમન કરનાર સંસ્થાનું અસ્તિત્વ હોવું એ આપણા સામાજિક અને બીજાં છવો પ્રત્યે આપણે કરેલા પાપોનું પરિણામ છે. જે બરાબર માનવતાની સપાટીએ હોય તેના માટે કોઈજ રાજ્ય કે નિયમનની જરૂર ન હોય. એવા માણસને પોતાની કર્મોનું ભાન સતત હોય. એનાથી એનું એકે કામ ન થાય કે જેનાથી બીજાં છવો પ્રત્યે અન્યાય થાય.

મૂર્ખ માટે એની ફરજે બગવવા સારૂ આપણે કાયદા કરીએ એ જેમ બેફકું અને મૂર્ખાઈજરેહુ થાય, તેજ વસ્તુ, જે માણસ છે એવા માણસ માટે પણ છે. જ્યારે જ્યારે આપણે બીજાં છવો પ્રત્યેની ફરજોમાં ચૂકીએ છીએ ત્યારે ત્યારે નિયમન અગર નિયમન કરનારી સંસ્થા કોબી કરવાની વસ્તુ પેદા થાય છે. આ રાજ્ય સંસ્થાઓ પણ મળ તો આપણે કરેલા બીજાં છવો પ્રત્યેના પાપોમાંથી કોબી થઈ છે. ખરી રીતે તો આવી નિયમન કરનારી સંસ્થાઓમાં જતાં આપણે લાજ મરવું જોઈએ. કારણ કે એવી સંસ્થાઓ કંઈ આપણાં પુણ્યોમાંથી કોબી થયેલી નથી. એવી સંસ્થાઓમાં જવામાં ગર્વ કે અભિમાન લેવાપણું ન હોય. એના માટે પડાપડી ન હોય. એમાં જોડાની વખતે, જે અનિષ્ટનું નિયમન કરવા માટે એને કોબી કરવામાં આવી છે તે અનિષ્ટના આપણે પણ ભાગીદાર

છીએ એવી લગભગ હોય, અને એ અનિષ્ટમાથી પોને બચાવે બીજાને બચાવવાના સાધન તરીકે આવી નિયમન કરનારી અસ્થાનો ઉપયોગ છે એવી પ્રામાણિક અને સ્પષ્ટ સમજણ હોય. એમા આપણુ પ્રાયશ્ચિત છે એમા જઈને જતે શુદ્ધ થઈ બીજાને શુદ્ધ કરવાની વ્યાજ્ઞતા હોય ત્યા સુધી માણસ શયતાનની અસંગે નીચે ઉવને ત્યા સુધી આવી અસ્થાનો ગહેશે.

બાપુની ઇચ્છા હતી કે, જે અસ્મૃતિમા અર્ધ ઉપોત્તુ કલ્યાણ છે અને જેની, જેવટના માધ્ય પ્રત્યે જવાનું સાધન થઈ શકવાની વાયકાત છે, જેના સહકારમા અમત્ત માનવજાતનો કારો છે, અને જે કલ્પે અંગે હિંદુસ્તાનમા આનીને પ્રેરિત થઈ હતી તેની આર્થ અસ્મૃતિનું સામ્રાજ્ય સર્જવું, જેને તેઓ અદાએ સમરાજન કહીને સમોધતા પરતુ આપણે આ તેજસ્વિતાને ન કીધી શક્યા જે દિંસા અને અનાયતાથી ગાઓથી હોય એવી અન્યઅત્તાના પેનમા આપણે, વાસ્તવિક હોય એવું બધું જ બન્યા.

આખીએ દુનિયાએ સ પ કરીને તેમને પોતાના સરમુખત્યાગ તરીકે પસંદ કર્યા હોત તો આપણે કેવા સુખી થાત ! પરંતુ પ્રમાદી દુનિયાને એ કેમ ગણે ઉતરે ! આજે આપણે બધાએ પ્રજાત નના નશામા ચક્રવ્યુત છીએ કે જે પ્રજાત તરી વાતોમાથી આપણે એક દિવસ દતારા થઈને પાછા કરવું પડે પ્રજાત ન તો અજાગેમા પેચાર છે જેની પામે અસહ કરે તે ખરીદી જગે આવી ખરીદશક્તિ તો મારામા પણ હોય અને નાગમા પણ હોય.

મને લાગે છે કે આખીએ દુનિયા માટે એકજ અસ્મુખત્યાગ હોવો જોઈએ જેની આજ દુનિયાના ખૂણે ખૂણે વર્તાય આને સરમુખત્યાગ દિવ્ય હોવો જોઈએ આ સિવાય મુખ અને જાતિની વાતો કરવી એ જાગમા અમા જોવા જેવું છે આજે એ તક આપણે મેગવી હતી માપુ આપણી પામે દતારા દન તો દનગે વર્ષો બાપુની પ્રતીક્ષામા આપણે ગેગી ગહેવું પડે અને એ સિવાય બીજે માર્ગજ નથી.

બાપુના લાચમા એજા વત્તા પ્રમાણમા પણ સત્યની ક્રોધી આવી ગઈ હતી ગમે તેવા પ્રશ્નને નેના ઉપર કીને તેઓ તન્તજ જવામ

મેળવી શકતા. આપણે રેડિયો સાંભળવા એકા હોઈએ; દિલ્હી સાંભળતા હોઈએ અને લાહોર સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ જાય તો દિલ્હી બંધ કરીને લાહોર સાંભળી શકીએ. એજ પછે વૉશિંગ્ટન સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ જાય તો તે પણ કરી શકીએ. વળી તરતને તરત જે જે ઝેશનોની ખબર લેવી હોય તે લઈ શકાય. આપુના હાથમાં પણ સત્યની સ્વીચ આવી ગઈ હતી. અમારા આશ્રમમાં ઘણીએ વખત એવું બનતું; એક તરફ દિલ્હીના રાજકારણની વાતો આપુ કરતા હોય ત્યાંજ ઈંગ્લેન્ડનું રાજકારણ શરૂ થઈ જાય. એ ચાલતુંજ હોય એવામાં અમેરિકાના કોઈ અતિથિ અમેરિકા વિષે કંઈક પૂછે. એનો જવાબ પૂરો આપીજ રહ્યા હોય કે કોઈક જર્મનીની વાત કરે. એટલામાં કોઈક આશ્રમવાસી આવીને કહે કે મને આજે પાચખાને જવાનું નથી થયું. એને રસ્તો દેખાડે એટલામાં કોઈક ગાય વિચારણાની વાત લાવે. વળી રસોડામાંથી કોઈક આવીને કહે કે આજે તો દૂધ ફાટી ગયું મહેમાનોને શું આપશું ? આવા જુદા જુદા પ્રશ્નોનો તરતજ સતોષ થાય તેવો રસ્તો દેખાડતાં એમને વાર ન થતી. આ બધું એમની ફોસ્ટીની મદદથી સદજ કરી લેતા.

તેમના દીકરાઓ અને સગાઓ માનતા કે આપુ અમારાજ હતા. મુસલમાનો સ્વાર્થવશ માને છે કે તેઓ અમારા પણ હતા. હિંદુઓમાં એમને પૌતાના માનનાર ઘણા છે. દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાંથી થોડા ઘણા સૌ માણસો માને છે કે તેઓ અમારા હતા. મને પણ તેમણે એક વખત લખેલું: 'આપણું આશ્રમ કુટુંબ દિલ્હી મોકલી દીધું છે,' એટલે હું પણ માનતો કે આપુ મારા હતા. પરંતુ આ બધું દસી દાદવા જેવું છે. આમ તો તેઓ બધાયના હતા, છતાંજે આમાંથી એકેના નહોતા. વાસ્તવમાં તેઓ સત્ય માટેજ હતા અને એજ સત્ય ખાતર ગયા. જે માણસો મત્ય માટે જીવવાનો પ્રમાણિક પ્રયત્ન કરતા તેમના પ્રેમે એમનો સાત્વિક પ્રેમ હતો.

ધર્મ વિષેની એમની માન્યતા અપક, ઉદાર અને સુદમ હતી. પ્રચલિત છે એવી એક પણ સાંપ્રદાયિકતા એમને સ્પર્શ કરી શકી નહોતી. ધર્મ વિષેની તેમની ગ્યાન્યા એવી હતી કે જે કામ કે વિચાર કરવાથી બીજા જીવોનું કલ્યાણજ ગાય તે ધર્મ. જે કામ કરવા માટે નહારાં આપતો વાપરવાં પડનાં હોય તે નવો અધર્મ છે.

મારે બાપુ સાથે મૌ પ્રથમ પવનબંધ થયો ત્યાં મહાન મદિનો આવતો હતો તેઓ મને પૂછતા, 'તુ ગેન કો છે, નમાન પટે છે?' આવડા મોટા માણસને હું 'ના' કહી ગીતે લખ્યું? મેં નમાન પટવાની અને ગેન કવવાની ગરબાત કોલી ત્યાં પછી ત્યાં મેંવાત્રામ ગયો ત્યાં, કુરાન વાચી લેતા મારે શીખી જવું ગોરી આજ્ઞા પણ કહેથી. છતાં આજે તો હું પ્રામાણિકપણે માનું છું કે કાઈકે ગેગીનું પાવખાન સાક કરતાં કરતા પણ મારી નમાન અને પૂન થઈ ગઈ છે. અના મારે હું જુદા સમય ન લઉં તો પણ આવે. આ દષ્ટિ પણ એમની પામેથી મદન મળી

આજે તો મારે જેવાં પોતાને મુમવમાન કહેવો હિંદુ કે હંમાઈ કે ખીલું કહી એ પણ એક સમન્થા છે. જાણે કે આમાથી એકે વસ્તુને લઈને પોતાને મગોધતા શરમ આવે છે કાગળ કે આ માંપ્રત્યિકતાગો આજે હશ્વરો મારગ મૂકીને ગયતાન ભણી વળી છે મને લાગે છે કે મારે અને મારા જેવા અનેકાંએ આ ગેતાનિયતના સભાસન ચવામાથી ગયી જવું જોઈએ, અને આ પ્રચલિત માંપ્રત્યિકતા કે જેનામાથી અસ્તિત્વ નીપજવાનું છે તેને નામગેય કરી મકરી જોઈએ જે કે તેમને વિનારા ચોક્કસ છે. જે હેતુ પાગ પાડવમાં જૂરા સાધનોનો ઉપયોગ કરવો પડે તે હેતુ કદી ધાર્મિક ન હોઈ ગઈ ધર્મ કે અધર્મ જાણવાની આ ચારી વાપરતા મૌએ શીખી જવું જોઈએ

દુર્ભાગ્યે આપણે એમને નજ પિછાની શક્યા એ એનેએ એમની ભાગે અવગણના કરી, મુમવમાનોએ એમને ધુલ્લાયા છે અને છેવટે એમના સબધમા હિંદુઓ તો એવા કલકિત થયા કે એ કલકની અટેગટી, જેમ જેમ એકાંએ જશે તેમ તેમ વધારે ને વધારે તીવ્ર અને કરુણ થયે જવાની છે. આપણે એમને દહીંને એકે માખમનું ભણુ નથી કરી શક્યા એવડું આખીએ દુનિયાનું જુદું જી એકાં

રડો ન મુજ મૃત્યુને !

“ રડો ન મુજ મૃત્યુને ! હરખ માય આ છાતીમાં
 ન રે !- કયમ તમે ય તો હરખતાં ન હૈયામહી ?
 વીંધાયું ઉર તેથી કેવળ શું રક્તધારા છૂટી,
 અને નહિ શું પ્રેમધાર ઊછળી અરે કે રડો ?
 હતું શું બલિદાન આ મુજ પવિત્ર પૂરું ન કે ?
 અધૂરપ દીઠી શું કે મુજ અસમ્ય તેથી રડો ?

તમે શું હરખાત જો ભય ધરી ભલે ભીરતા
 અવાક અસહાય હું હૃદયમાં રૂધી સત્યને
 શ્વસ્થાં કરત ભૂતલે ? મરણથી છટયો સત્યને
 ગળે વિષમ જે હતો કંઈક કાળ રૂમો ! થયું
 સુણો પ્રગટ સત્ય: વૈર પ્રતિ પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમજ !
 હસે ઇશુ, હસે જુઓ સુકેતુ, સૌમ્ય સતો હસે. ”

“ અમે ન રડીએ, પિતા, મરણ આપનું પાવન,
 કલંકમય દૈન્યતું નિજ રડી રહ્યા જીવન ”

(સંસ્કૃતિ)

ઉમાશંકર જોષી

દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી જલ્લે

હું ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની આતકની છેલ્લી પરીક્ષા આપવાની તૈયારી કરતો હતો. તે વખતે પરીક્ષા પછી માત્રે શુ કરવું એના વિચાર આવતા હતા. અને છવનકાર્ય શરૂ કરતા પહેલાં પૂ. આપુના આશ્રમમા ત્રણ ચાર માસ રહેવાની ઇચ્છા થઈ આવી. તે વર્ષે પૂ. આપુનો ક્ષેત્રઅન્યાસ હતો એટલે તે આશ્રમમાંજ રહેતા હતા. તેથી તેમના સમાગમમા કઈક શીખવાનું મળશે એવી કલ્પના હતી.

તેથી મેં પત્ર લખ્યો. તેનો જવાબ તરત ન આવ્યો. મને થયું કે મારા જેવા વણાય તેમને પત્રો લખતા હોય, એ બધાના જવાબ ક્યાથી તે આપી શકે અને તેય મારી ઉતાવળે શી રીતે યને ? પત્ર લખ્યાને પછર વીસ ટ્રિવસ થઈ ગયા, પણ કંઈ જવાબ આવ્યો નહિ. મને એમ તો લાગતુંજ હતું કે જવાબ આવશે ખરો. પણ અટ જવાબ મેળવવાની અધીગઈ હતી હું મેંજ ટપાલ બેતો, પણ નિગમ થઈ પાછો કરતો. એક મહિના પછી જવાબ આવ્યો, તેમા મને ક્યંત મળવાની મુચના કરી હતી. અને આજના જમ્યા પછી કરવા જવાના અમયે મળવાનું લખ્યું હતું.

હું ડગવેલે અમયે આશ્રમમા પહોંચ્યો. તે કરવા જવા નીકળતા હતા અને હું તેમને આંતર પરજ પગે લાગ્યો. તેમણે મને સાથે લીધો.

પ્રશ્ન— તમે અહીં આવવા ઇચ્છો છો ?

જવાબ— હાહ.

પ્રશ્ન— અહીં પાપખાનાં અકાઈ વગેરે કામ કરવાના હોય છે, તે કાવગેને ?

જવાબ— હાહ, તે કરીશ.

પ્રશ્ન— તમે અહીં આશ્રમમાં રહો તે મુમિયાન જે કામ મળે તે કરશો અને આશ્રમમા દૂધમા આકર ભળે તેમ ભળી જશો.

રહેતા આવતા કટલાય પ્રશ્નો મને પૂછ્યા હતા અને વાતો થઈ હતી. પણ ઉપરની જે વાતો મને યાદ રહી ગઈ છે. આજે એ યન્ને યાતો

રડો ન મુજ મૃત્યુને !

“ રડો ન મુજ મૃત્યુને ! હરણ માય આ છાતીમાં
 ન રે !- ક્યમ તમે ય તો હરણતાં ન હૈયામહી ?
 વીંધાર્યુ ઉર તેથી કેવળ શું રક્તધારા છૂટી,
 અને નહિ શું પ્રેમધાર ભિછળી અરે કે રડો ?
 હતું શું બલિદાન આ મુજ પવિત્ર પૂરું ન કે ?
 અધૂરપ દીઠી શું કે મુજ અક્ષમ્ય તેથી રડો ?

તમે શું હરણાત ભે બય ધરી ભણ ભીરતા
 અવાક અસહાય હું હૃદયમાં રૂધી સત્યને
 શ્વસ્યાં કરત ભૂતલે ? મરણથી છૂટયો સત્યને
 ગળે વિપમ જે હતો કંઈક કાળ દૂમો ! થયું
 સુણો પ્રગટ સત્યઃ વૈર પ્રતિ પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમજ !
 હસે ઇશુ, હસે જુઓ સુકેતુ, સૌમ્ય સતો હસે. ”

“ અમે ન રડીએ, પિતા, મરણ આપનું પાવન,
 કલંકમય દૈન્યનું નિજ રડી રહ્યા છવન. ”

(સંસ્કૃતિ)

ઉમાશંકર જોષી

દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી જતો

હું ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્નાતકની છેલ્લી પરીક્ષા આપવાની તૈયારી કરતો હતો તે વખતે પરીક્ષા પડી માટે થું કરું એના વિચાર આવતા હતા અને છવનકાર્ય શરૂ કરતા પહેલા પૂં આપુના આશ્રમમા ત્રણ ચાર માસ રહેવાની ઈચ્છા થઈ આવી તે વખતે પૂં આપુનો ક્ષેત્રમન્યામ હતો એટલે તે આશ્રમમાજ રહેતા હતા તેથી તેમના સમાગમમા - ઈક રીખવાનું મળ્યું એવી કલ્પના હતી

તેથી મેં પણ લખ્યો તેનો જવાબ તરત ન આપ્યો મને થયું કે મારા જેવા પ્રણય તેમને પત્રો લખતા હોય, એ જવાબ આપવા નથી તે આપી શકે અને તેજ મારી ઉત્તરને શી કીતે બને ? પણ લખ્યાને પછર વીસ દિવસ થઈ ગયા પણ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ મને એમ તો લાગતુંજ હતું કે જવાબ આપ્યો ખરો પણ ઝટ જવાબ મેળવવાની અધીરાઈ હતી જે જાલ ટપાલ બેતો, પણ નિન્નજ થઈ પાછો ફરતો એક મહિના પડી જવાબ આપ્યો તેમા મને કમક મગવાની મનના કંગો હતી અને સાજના જવાબ પડી નવા જવાબા મમયે મગવાનું લખ્યું હતું

કંગવેલે મમયે આશ્રમમા પત્રોન્યો તે કુવા જવા નીગતા હતા અને તેમને ગતા પગલ પગે લાગ્યો તેમણે મને આથે લીધો પ્રશ્ન— તમે અલી આપવા ઈચ્છો જો ?

જવાબ— હાહ

પ્રશ્ન— અલી પાપખાના અ ઈ વગેરે નમ ગાના હોય છે, તે વગેરે ?

જવાબ— હાહ, તે ડરીશ

પ્રશ્ન— તમે અહીં આશ્રમમા ગલો તે દગમિયાન જે નમ મગે તે કંગો અને આશ્રમમા દૂધમા આગ ભજો તેમ ભળી જશે

રત્તે ચાનતા કેટલાય પ્રશ્નો મને પૂછ્યા હતા અને વાતો થઈ હતી પણ ઉપગની જે વાતો મને યાદ ગઈ ગઈ છે આજે એ બંને યામતો

મહાત્માજીની પૂજની રીત

મહાત્માજી આજે આપણી પામે સદેહે નથી. નિર્સર્ગના ક્રમ પ્રમાણે જે જન્મે છે તે મૃત્યુ પામે છે. અવતારી, પયગંબર, તીર્થંકર, મગીદા ક્રાઇ આ નિર્સર્ગના નિયમમાંથી બચી શક્યું નથી અને બચી શકતું નથી આ નિયમ મહાત્માજીને પણ લાગુ પડ્યો છે. છતાં એમનો જીવન મંદેશ જગત સમક્ષ પડેલો છે. એ મંદેશ જગતને અત્યાગે તેમજ ભવિષ્ય માટે હિતકર અને બળપ્રદ થયે.

તેમણે આખી ઉમર અખડ સેવાયોગ વાધ્યો અને એવાનું જીવલત દર્શાત જગત સન્મુખ મુક્યું. મરણુ પણ એટલુંજ ઉજ્જવળ થયું. માનવ-માનવ અને ક્રોમ-ક્રોમ વચ્ચે બ્રાતૃભાવ અને પ્રેમભાવનું સ્થાપન કરતાં એમનું અવસાન થયું. તેજ આપણે માટે હવે માર્ગદર્શક છે. કેટલાક લોકો એમની મૂર્તિઓ સ્થાપી એમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી મંદિરો બાંધવા, સ્મારકો કરવા અને સ્તૂપો બાંધવા યોજનાઓ કરતા હશે. મહાત્માજીના જીવતાં એમણે કહેવા માર્ગે જવા પ્રયત્ન ન કરતા છતાં તેઓ હવે દર્શન, પૂજા કરી તૃપ્ત થવા પ્રયત્ન કરતા હશે, પણ એ બંને માર્ગ નથી. આખી વાત એ છે કે મહાત્માજીએ આખી જિંદગી જે વિચારો રચી કરી આચાર કર્યો તે સમજી લઇને આચરવા પ્રયત્ન કરવો એજ એમને જોગબવાનો માર્ગ હોઇ શકે. તેમણે પાતાના જીવનમાં અનેક સત્કર્મોની પગલાલ કરી સમાજજીવનના નાના મોટા એકે એક ક્ષેત્રમાં મળી સુધી બેડા બીતરી વિચાર કર્યો અને એ વિચાર પ્રમાણે જાતે આચાર કરી માર્ગદર્શન કર્યું. આપણી સમક્ષ એમનું જીવન એ એક એવું ઉદાહરણ છે કે જે કોડોને પ્રકાશરૂપ, અને આસ્વાસનરૂપ અને પુસ્તકાર્થી જીવન ગાળવાને પ્રેરણા આપનારું છે તેથીજ તેા તેઓ ગાદૂપિતા કહેવાયા.

બધાપણુથીજ મહાત્માજીએ અત્યંત પગ પોતાનું જીવન ચલાવવાનું નક્કી કરેલું, તે કેટ સુધી મૃત્યુ સુધી એનેજ આધારે જીવન ચલાવ્યું. અત્યંત પાવન કરતા જે જે મુશ્કેલીઓ, અડચણો, કષ્ટો, વાતનાઓ અને આસતો આવ્યા તે બધાને ન ગણકારતા અત્યંત મુખ્ય ગણી એનીજ બાંધના કરી. નાના આગકારથી માડીને વહો સુધી, ગયથી માડીને રૂક સુધી,

જીવનમાં અને સમૂહકાર્યમાં કેટલી બધી અગત્યની છે તેનું મને હંમેશા ભાન રહે છે.

ન્યાં જઈએ ત્યાં ખીજાઓ સાથે ભળી જઈને કામ કરવાની પણ કળા હોય છે અને જીવનમાં સફાઈનું સ્થાન આજના કાળમાં કેટલું મહત્વનું છે તે પણ હવે ઘણાને સમજાયું છે.

આમ પહેલીજ મુલાકાતે થોડીજ વાગમાં મને એ પાઠ તેમણે આપ્યા.

શિવાલાલ પટેલ

અખંડ જાગ્રત બાપુ

પૂ. બાપુજીના અંગત મંત્રી શ્રી. પ્યારેલાલજી સાથે સન ૧૯૩૩ માં નાસિકની જેલમાં મારે રહેવાનું થયું હતું. જેલમાં ચક્રર લખાવતાં પૂ. બાપુજી વિષે ઘણી વાતો થતી. મેં પૂછ્યું કે “ પ્યારેલાલભાઈ, તમે બાપુના ઘણાજ નિકટ સંસર્ગમાં આવ્યા છો; તમને બાપુનો સૌથી ઉત્તમ ગુણ કયો જણાયો ? ”

પ્યારેલાલભાઈએ કહ્યું કે “ બાપુ અખંડ જાગ્રત છે. દેશના વિદેશ પ્રશ્નોની વિચારણા માટે કે જીવનની અંતર ચોટી માટે તેઓ અખંડ જાગ્રત રહે છે એ એમનો મોટામાં મોટો ગુણ છે. ”

પૂ. બાપુજીના જગ્યાથી આપણે આપણી રાષ્ટ્રનીકાનો સત્તમ મુકાલી ગુમાવ્યો છે. એમના જર્તા દવે આપણી જવાબદારી વધી છે. આપણે સૌ જાગ્રત રવીએ અને આપણા જીવનના અને દેશના સાચા ચોટીવાર બનીએ.

ઉત્તમચંદ્ર શાહ

મહાત્માજીની પૂજની રીત

મહાત્માજી આજે આપણી પાસે સદેહે નથી. નિર્સર્ગના ક્રમ પ્રમાણે જે જન્મે છે તે મૃત્યુ પામે છે અવતારી, પયગબર, તીર્થંડર, મસીહા ડાઇ આ નિર્સર્ગના નિયમમાથી બચી શક્યુ નથી અને બચી શક્યુ નથી આ નિયમ મહાત્માજીને પણ લાગુ પડ્યો છે છતાં એમનો જીવન મદેશ જગત સમક્ષ પડ્યો છે એ મદેશ જગતને અત્યારે તેમજ ભવિષ્ય માટે હિતકર અને બળપ્રદ થયે

તેમણે આખી ઉમર અખડ સેવાયોગ આધ્યો અને મેવાનુ જવલત દર્શીત જગત સન્મુખ મૂક્યુ. મગણુ પણ એટલુજ ઉત્સવળ થયુ માનવ-માનવ અને ક્રામ-ક્રામ વચ્ચે ભ્રાતૃભાવ અને પ્રેમભાવનુ સ્થાપન કરતા એમનુ અવસાન થયુ. તેજ આપણે માટે હવે માર્ગર્શન છે ટેલાક લેખી એમની મૂર્તિઓ સ્થાપી એમા પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી મર્તિગે બાધવા, સમાજો કરવા અને સૂચો બાધવા યોજનાઓ કરતા હવે મહાત્માજીના જીવતા એમણે કહેલા માર્ગે જવા પ્રયત્ન ન કરતા છતાં તેઓ હવે દર્શન, પૂજ કરી તૃપ્ત થવા પ્રયત્ન કરતા હરો, પણ એ બંને માર્ગ નથી સાચી વાત એ છે કે મહાત્માજીએ આખી જિંદગી જે વિચારો રજૂ કરી આચાર કર્યો તે સમજી લઈને આચરવા પ્રયત્ન કરવો એજ એમને ઝોળખવાનો માર્ગ હોઇ શકે તેમણે પાતાના જીવનમા અનેક સત્ક્રમોની પગલાશ કરી સમાજજીવનના નાના મોટા એકે એક ક્ષેત્રમા મળા સુધી ઊંડા ઊતરી વિચાર કર્યો અને એ વિચાર પ્રમાણે જાતે આચાર કરી માર્ગર્શન કર્યુ આપણી સમક્ષ એમનુ જીવન એ એક એવુ ઉદાહરણ છે કે જે કોડોને પ્રદાનકર, અને આશ્વાસનકર અને પુરુષાર્થી જીવન ગાળવાને પ્રેરણા આપનારુ છે તેથીજ તો તેઓ ગાંધીપિતા કહેવાયા

બચપણથીજ મહાત્માજીએ સત્ત્વ પન પોતાનુ જીવન ચલાવવાનુ નક્કી કરેલુ, તે ઠેક સુધી મત્યુ સુધી એનેજ આધારે જીવન ચલાવુ સત્યનુ પાલન કરતા જે જે મુશ્કેલીઓ, અડચણો, -ષ્ટો, વાતનાઓ અને આપાતો આયા તે બધાને ન ગણના કરતા સત્યનેજ મુખ્ય ગણી એનીજ સાહના કરી નાના ગામોથી માટીને ટહો સુધી, ગરબી માટીને - સુધી

ભણેલાં કે અભણ, સ્ત્રીઓ, પુરુષો બધાંને તેઓ સત્યને રક્ષે ચલાવવા સમ-
જવતા. ન્યાયયુક્ત હવેન ચલાવવા અને સમાજમાં ધર કરી બેઠેલા
આર્થિક, સામાજિક વગેરે દુઃખોનું નિવારણ કરવા સત્યનોજ આગ્રહ તેમણે
આપી જિંદગી સુધી રાખ્યો. સત્યના પાલનથી એમની શુદ્ધિ હંમેશાં
તેજસ્વી, વિકાસશીલ અને ક્રાંતિ પણ પ્રજ્ઞના મૂળ સુધી પહોંચનારી બનતી.
આથી ક્રાંતિ વાતનો એ હૃદયથી નિર્ણય કરી લેતા અને શુદ્ધિ તેની પાછળ
એ માટે દલીલ શોધે. જમે તેવો મોટો પત્રકાર, વિદ્વાન, રાજકીય કે
સામાજિક પુરુષ સામે હોય મહાત્માજી એની વાતનો ઉત્તર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં
ટૂંકામાં આપી દેતા. એમની શુદ્ધિને ચર્ચાના મુદ્દા સમજતાં વાર નહોતી
લાગતી; કારણ કે એમાં નિર્મળતા, શુદ્ધિ અને તેજસ્વિતા હતી.

તેઓ ક્રાંતિ પણ કામને નાનું કે મોટું ગણતા નહિ. વાલંસરોવ,
જવર્નર, પં. જવાહરલાલજી કે સરદાર સાથે રાજકીય કામમાં જોડેલો
રસ લઈ ઓતપ્રોત થતા તેટલોજ રસ શાક સમારવાના, પાપખાના સંકા-
ઈના કે ક્રાંતિ નાના બાળકને અને અભણ બહેનને શીખવવાના કામમાં
લેતા. હવનોપયોગી ક્રાંતિ પણ કામ એમને માટે એક સરખી કિંમતનું
હતું અને તેઓ તેને મનશુદ્ધિથી પૂરી શક્તિ વાપરીને કરતા. આથીજ
કચડાયેલા, દયાયેલા, અનાય, અપય, દુર્બળ બધાંને એમણે પોતાના
ક્યાં અને પોતાની અમીકરી પ્રેમમય દૃષ્ટિથી તેમને સહવન કર્યાં,
તેમને નિર્ભય, તેજસ્વી અને શાંત કર્યાં. તેમનામાં જળ રેડ્યું. તેમને
આશા આપી.

વિદ્યાર્થીની મોટી ડિગ્રી પ્રસાવનારા, મુલકી અમલદારો કે વિદ્વાનો
દૂર રહીને સમાજને નિહાળે છે, તેમ મહાત્માજીએ સમાજને જોઈ ન હતી.
પણ તેમાંના એક તરફિ દરેકને પોતાના ગણીને સમાજ સાથે તેઓ
એકરૂપ થઈ ગયા હતા. તેમણે અતિશય પ્રેમ અને કારુણ્યથી સમાજને
જોઈ હતી. રાજ્વી કે રંક સાથે તેઓ નહક હતા, દૂર ન હતા. તેના
મનોભાવને, મુખ્ય દોષને તેઓ પૂરેપૂરા સમજતા હતા. અને એમ સમજીને
પ્રગતી અવનતિ કનારા દોષોની શુદ્ધિ કરવાની નજરે તેમણે રચનાત્મક
કામો રચી કર્યાં છે. અંમેજી સતતન સામે અસહકાર અને સવિનયબંધ
પોકાયોં હતો તે પહેલાં આ રચનાત્મક કામો તેમણે શરૂ કરેલાં અને
આજે પણ છે. એ કાર્યક્રમ દ્વારા પ્રગતમાં જળ, નિર્ભયતા તેજસ્વિતા.

એમણે પોતે સત્યનું પાલન કેવી રીતે કર્યું—તેમ કરવામાં કેવી કઠણાઈઓ પાર કરવી પડી વગેરે જણાશે. એમના દષ્ટાંતથી, આપણને પોતાનું જીવન સુધારવા અને સમૃદ્ધ કરવા બળ મળશે.

તેઓ પોતે મરણપર્યંત નિર્ભયપણે ઇશ્વર પર ભરોમો રાખી લેણી વચ્ચે ફરતા રહ્યા અને હિંદની કામો વચ્ચે એકતાનું કામ કરતા રહ્યા. આખરે સંકુચિત કામવાદના ઝેરી પ્રચારને લીધે તેમને ગોળીના ભોગ થવું પડ્યું. માણસ-માણસ વચ્ચે વેરઝેર વધારનારા કુસંસ્કારો અને ધાર્મિક ઝંડવું નુંજ આ પરિણામ છે. આ ઘટના ખરેખર કલંકરૂપ છે. ન્યાય, નિર્ભયતા, પ્રેમ અને સત્ય વગેરે સદ્ગુણોને રસ્તે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે અથાગ પરિશ્રમ કરી રચનાત્મક કામો કરવામાં આવે, બધી કામો હળીમળીને રહેતાં શીખે, અને ભુલાયેલી માનવતાનો ફરીથી ઉદય થાય ત્યારેજ એ કુસંસ્કારો મટે. એજ કામ આપણે ભેગા મળીને કરવાનું છે. એમાં મહાત્માજીનું જીવન અને મરણ બન્ને આપણને દીવાદાંડીરૂપ છે. એનો પ્રકાશ વર્ષો સુધી બળ અને પુરુષાર્થ કરવા માટે પ્રેરણા આપશે. અને સુખદુઃખના આઘાતોમાં સ્થિર રહી કર્તવ્ય કરવામાં મદદરૂપ થશે.

૨૫મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૮

આફ્રિકાનો એક પ્રસંગ

પડાણ મીર આલમે પ્રતિજ્ઞા કરી કે “ હું ખુદાના કસમ ખાધને કહું છું કે જો માણસ એશિયાટીક આફ્રિકામાં જવાની પહેલ કરશે તે માણસને હું ડાર મારીશ. ”

ગાંધીજીએ કહ્યું “ હું પ્રબળ લાંચ લઈને વેચું એ કામ નજ માને એવી મને ખાતરી છે. હું તો ઇશ્વર પાસે માગીશ કે મનેજ પહેલાં પહેલ કરવા દે. મરવું તો સૌને નસીબે છેજ. રોગથી મરવું અથવા કોઈ ખીજા એવી જાતના કારણથી મરવું તેના કરતાં મારા કોઈ પણ ભાઈને લાથિ મરવું તેમાં મને દુઃખ હોયજ નહિ. પણ મારનાર તો સમજ જશે કે હું નિર્દોષ હતો. ”

મીર આલમના લાથિ ઘાયલ થયેલા ગાંધીજીએ સંદેશો આપ્યા— “ હુમલો કરનાર પર ગેપ નહિ કરતા, હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે ખટરાખ ઉત્પન્ન નહિ કરતા અને સંપ અને શાંતિથી રહેવું. હું ખુદાની આગળ માગું છું કે તેઓ કામનું બંધું કરે. તેને સત્યને રસ્તે ચડાવે અને હિંદુ મુસલમાનને મારા લેાહીના પાયા વડે સાંધે. ”

ગાંધીમાર્ગને અનુસરો

‘ મહાત્મા ગાંધીજી ની જ્ય ’—આવો જ્યોત આપણે ટેલણે સગસો ને મલાઓમા કર્યો છે એમ કરતા હતા ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીનું બહુમાન કરવાનો આપણો હેતુ હતો હવે, ગાંધીજી આપણી વચ્ચે નથી એટલે એમની જ્ય પોઝાગનારા સહુની ઉપર ભાગે જવામદારી આવી પડે છે ગાંધીજી જે મિહાતો માટે જીવ્યા અને મૃત્યુ પામ્યા એને પાગ પાડવાનું કામ તેઓની જ્ય પોઝારનાગ પ્રત્યેકની ઉપર આવી પડે છે. જેઓ પોતાની ઉપર આવી પડેથી આ જવામદારીને સમજે છે તેઓએ ગાંધીજીએ સરળ જીવનનું જે મહત્વ પોતાના જીવનપ્રયાણ દ્વારા આપણને આપ્યું છે એ માર્ગે અનુસરણુ જાગી ગયું જોઈએ જીવનને સગ રાખીને ગુણસમૃદ્ધ બનાવવાનો આદેશ આપણે ધણા વરસો મુધી ગાંધીજી પામેથી સાલજ્યો છે એટલું જ નહિ ગાંધીજીના પોતાના જીવનદાગ એ ટેલણ વીરલ મદ્ગુજોનો પ્રેમજી અનુભવ કર્યો છે હવે ગાંધીજીના અસાન પછી આપણે એ મરણ અને મદ્ગુજીમય જીવનઆગ્રાને માયની રાખી શકીશું ખરા કે ? જે ઠંધ ગાંધીજીએ આપણને સમજાવ્યું છે એ બધાય વારસો માયનીને તેમા ઉમેગે કવ્યા જેટલી ભાગે જવામદારી અદા કરીશું ખરા કે ?

આ ને આવા પ્રશ્નો આજે પ્રત્યેક પોતાની જાતન પૂઝી લેવાનો સમય આવી ગયો છે કારણ કે ગાંધીજી પામેથી આજ મુધી દેવવાળી, પ્રેમજી ને પ્રકાશ મેળવનારો આપણે અમુકાન ધ્યેયજન્ય મનીને પોતાની જીવનશક્તિ નિરાશામા વિધીન થઈ જરા ન દે એ પ્રત્યેક અવશ્ય લક્ષમા ગણવાનું છે ગાંધીજીએ આપેનું જીવનનું નું મુધ્યાજન તેઓના અવજાન પછી ટેલે અને સમાજમા મીનરાગે અથવા પ્રચલિત મહેશે એ મહેવું કનિ છે પરતુ એક વાત તો અપૂજ્ય છે કે જેઓએ વરસો મુધી ગાંધીજીને અનુસરીને પોતાના અતરમા માગી ધ્યેયનિગ ટેલની છે તેઓએ હતાશ કે નિગશ થવાનું કાલજ નહિ નહીં નથી એટલું જ નહિ ગાંધીજી જે માર્ગે ચીધી ગયા છે તે માર્ગે શ્રદ્ધાપૂર્વક જોધવા રૂઝી જવાની તૈયાગી માથે પ્રયાણુ જાગી ગયું આવશ્યક છે જેઓએ ગાંધીજીના પથને સમાજમા મન્ય અને ન્યાયની પુન ન્યાપના

કરવાના એક માત્ર સાધન તરીકે સ્વીકાર્યો છે તેઓ હવે વધારે સચેત થઈ બહુત રીતે પોતાના અંતરનું શોધન કરીને નવું બળ કેળવે અને પોતાનું પ્રસ્થાન જારી રાખે એ જ ગાંધીજીની જલ્પ ખોલાવી છે તેની પાછળની જવાબદારી પૂરી કરવાનો સાચો રાહ છે.

આપણે છવન વ્યવહારનાં લિલ્લ લિલ્લ ક્ષેત્રોમાં પહેલા સહુએ હવે પોત પોતાની ક્ષમ્નું વફદારીપૂર્વક પાલન કરવાનો વખત આવી ગયો છે. જે વેપારી છે તે પોતાના વ્યાપારમાં વધારે પ્રામાણિક અને, જે ખેડૂત છે તે દેશને અનાજના સંકટમાંથી ઉગારવા વધારે અનાજ ઉત્પન્ન કરે, જે શિક્ષક છે તે જનતાને દેશ પ્રત્યેની ક્ષમ્નું ભાન કરાવે અને જે વિદ્યાર્થી-યુવાન છે તેઓ દેશને આરેય તરફથી ઘેરી રહેલાં દિંસા ને અરાજકતાનાં વાદળોને દૂર કરવા વધારે શિસ્તખલ્લ યનીને પોતાની દેશ પ્રત્યેની સિપાહીગીરીની ક્ષમ્ અદા કરવા તૈયાર રહે.

વિદ્યાર્થીઓ વધુ કાંઈ ન કરી શકે તો ગાંધીજીએ જે રચનાત્મક કાર્યક્રમના ચૌદ મુદ્દાઓ સચવેલા છે તેમાંથી શક્ય નેટલાં કાર્યો તો કરે જ. ખાદી પહેરવી, રેટિયો ચલાવવા, રાષ્ટ્રભાષા શીખવી, પ્રૌદાને શિક્ષલ્લ આપવું, રહેતા હોઠ્ઠો ત્યાં આસપાસ જાતે સફાઈ કરવી વગેરે કાર્યો એવાં છે જે કાંઈ પણ વિદ્યાર્થી માત્ર નૈતિક દિમત અને દદ મનોખ્લગ ક્ષમ્નીને પાર પાડી શકે. આપણી ક્ષમવળીએ આપણને જાત મહેનત પ્રત્યે સુગ રાખતાં શીખવ્યું છે તેને પરિણામે આપણી કાર્યશક્તિ કુંડિત થવા પામી છે તેથી આપણે રચનાત્મક કાર્યોને ગાંધીજીની દયાનીમાં સંપૂર્ણપણે પાર પાડી શક્યા નથી. આપણી આ ક્ષતિ દલ્લુપે સમજી જલ્લને તેને દૂર કરીએ તો ગાંધીજી પ્રત્યેની આપણી ભક્તિ સાચી પૂરવાર થઈ શકે. ખાદી કાંઈ પણ મદાપુરુષની દયાનીમાં અને તેના મૃત્યુ ખાદ માત્ર ગુલ્લુગાન ગાવાં એમાં આપણે તેમનું સાચું સન્માન નથી કરતા. ગાંધીજીનું આચું સન્માન કરવાની એકજ રીત લાગે છે અને તે ગાંધીજીએ ઉદ્ધોધેલા સત્યને છવનમાં વ્યાત્મસાત્ કરવાનો પુરુષાર્થ આદરવો અને તેઓએ અધૂરાં મંકલાં કાર્યોને આજ્ઞા ધપાવવાં. ગાંધીજીએ ચીધેલાં ઘણાં કાર્યોમાંથી આપણી ટ્વિત અનુસાર એકાદને પણ શાંતિથી અનુસરીશું તો તેઓએ પધિમના દરીકાઈ. વેદ અને દિંસાના પ્રચંડ પૂરની વચમાં પણ સદકાર સદ્ભાવ અને અદિંસાનો જે વિરલ માનવકલ્પ્યાજનો મર્યાદાપૂર્ણ માર્ગ ચીધો છે તેને સમાજમાં ટિચર કરી શકીશું. પુરુષાતન ખૂચ

ગાંધીજીના જીવનનો ઓધપાઠ

આપણા લોકો કોઈને મહાત્મા બનાવે અગર અવતારી પુરુષ ગણે એટલે તે માણસ આ દુનિયાથી પર થઈ જાય છે અને તે સામાન્ય માણસને માટે અનુસરવા યોગ્ય રહેતો નથી. રામ અને કૃષ્ણને, બુદ્ધ અને મહાવીરને આપણે અવતારી પુરુષો ગણીએ છીએ એટલે તેમણે કોઈ કામ સામાન્ય માણસથી ન થાય એમ મનાય છે. એ તો ઈશ્વરનો અવતાર હતા અને આપણે તો સંભારી માણસ એટલે તેમણે કોઈ આપણાથી કંઈ ન થાય એમ કહીને સામાન્ય માણસ ઘટેડમાંથી બહાર નીકળવા મથતો નથી.

આવું ગાંધીજીને વિશે ન થાય એ જોવાની જરૂર છે. ત્રીમતી અથવા ગજની હડત વખતે ક્રેટલાકને ધૂળગામમાં ગાંધીજી આવતા હતા. ક્રેટલાક ગાંડ ઉપર મૂકવા તાર દેખાતા હતા એવી વાતો ચાલતી હતી. હમણાં ગાંધીજીના અવસાન પછી દક્ષિણના કોઈ મંદિરમાં ગાંધીજી થોડો વખત દેખાયા હતા એવો અહેવાલ આપ્યો હતો. આવા અહેવાલો ઉપરથી ગાંધીજી કોઈ અમતકારી પુરુષ હતા, ઈશ્વરનો અવતાર હતા એમ લોકો માને છે અને તેમના ગુણગાન ગાઈને પોતાનું કર્તવ્ય સમાપ્ત થયું સમજે છે. જેમ હિંદુઓ ગાયને ચાંદો કહે છે, તેનું પછક આંખે લગાડે છે પણ તેનું ઘી દૂધ ખાતા નથી તે જોઈ છે. તેમ લોકો ગાંધીજીની પૂજા કરતા થાય તેમની છાતી ગળે, પૂતણુ ગળે અને પોતાને મન કાવતી રીતે પૂજે, તેમની જ્ય ઓલાવ, એમા પોતાનું કર્તવ્ય સમાપ્ત થયું માને, અને ગાંધીજીનું કોઈ કંઈ જીવનમાં ઉતારે નહિ તો ખોટું છે.

ગાંધીજી અવતારી પુરુષ હતા તો કોઈ માણસ ઈશ્વરનો અવતાર છે. ગાંધીજીમાં ઈશ્વર અંગ હતા તો કોઈ માણસમાં ઈશ્વર અંશ છે. હા, તેમણે ઈશ્વર અંગ પોતાનામાં વધારે પ્રગટાવ્યો એટલે તેમનો આત્મા મદાન થયો. પણ આ મિદ્ધિ તેમણે પ્રયત્નપૂર્વક સતત સ્વચ્છ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સતત ઈશ્વરના ઉપર ભરોસો રાખીને પુરુષાર્થથી મેળવી હતી. નાનપણમાં તો તેઓ બહુ હાંસિયાઈ વિદ્યાર્થી નહોતા. તેમણે યોગી કોશી, તેઓ જુદું જોડેલા અને સામાન્ય માણસના જેવી સખી બહો તેમણે

કરેલી. તેઓ ડરપોક હતા અને શરમાળ હતા તથા વિષયી પણ હતા. ભાષણ કરતાં તેમને ડર લાગતો હતો. આમ સામાન્ય માણસની ધણી ખામીઓ તેમનામાં હતી પણ તેમનામાં એક મહાન ગુણ હતો કે જે સાચું લાગે તે કરવું અને સાચા દિલથી કરવું.

તેમને ધન્યાર્થમાં શ્રદ્ધા ખેડી તેા તેમણે તેને માટે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો અને ધીમે ધીમે વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવ્યો. તેને પ્રતાપે એંશી વરસની ઉંમરે પણ પોતાની જીવનશક્તિ તેઓ સારી રીતે ટકાવી શક્યા હતા. તેર વરસની ઉંમરે ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કર્યા છતાં વિષયવાસના પર કાબૂ મેળવીને પોતાની જીવનશક્તિને તેમણે ઉચ્ચ માર્ગે વાળી અને તે શક્તિ રાષ્ટ્રને ચરણે ધરી.

ખાવામાં તેઓ મિનાહારી નહોતા છતાં, ધીમે ધીમે તેમણે સ્વાદ ઉપર કાબૂ મેળવ્યો અને પોતાનો આહાર એવી રીતે ગોઠવ્યો જેથી શરીરને જરૂરી પોષણ મળી રહે અને અતિ આહારનો દોષ થાય નહિ.

તેમણે વિવેક અને વિનોદ સાથે કામની એકાગ્રતા એવી રેખવી કે જેથી તેઓ હંમેશાં પ્રકૃષ્ણ-ચિત્ત રહી શકતા; પોતે હસતા અને ખીજતને હસાવતા; પોતે નિદોષ આનંદ લેતા અને ખીજતને તેમાં તરબોળ કરતા; અને છતાં કામ કરવા ખેસે ત્યારે તદ્દન એકાગ્ર થઈ જતા અને ભારે અગત્યનાં લખાણો એટલી સપાટે લખી નાખતા આખા દેશને ખોલે તેમને માથે હોવા છતાં સામાન્ય માણસોની માફક તેઓ હંમેશાં ચિંતાતુર રહેતા નહિ પણ 'કામ વખતે કામ અને રમત વખતે રમત' ના નિયમને અનુસરી પોતાનું કામ પ્રસન્ન ચિત્તે કરતા.

સતત ટેવથી તેમણે એવી એકાગ્રતા રેખવી હતી કે પ્રાર્થનામાં ખેસે એટલે ખીજે વિચાર કરવાને બદલે તેઓ તરતજ પ્રાર્થનામય એકધ્યાન થઈ જતા અને જોંધવું હોય ત્યારે ધારેલા સમય માટે જોંધી લેતા અને એટલું હોય ત્યારે ઝીડી શકતા.

અનેક વખતે કહેલા ઉપવાસોમાં તેમણે એટલી શ્રદ્ધા અને ધૃમ્બા શક્તિ રેખવી હતી કે દાકતરી કાનનોથી પણ તેઓ પર જીજ્ઞાસા અને ધણી વખત દાકતરોની સલાહ વિરદ્ધ કરેલા ઉપવાસોમાંથી પણ તેઓ રોમકુશળ પાર કોતરતા.

તેમણે ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોને પોતાના જીવનમાં પ્રયત્નપૂર્વક જોવા જીવી જતાવ્યા હતા કે તેઓ જીવતા ધર્મરૂપ હતા. પ્રો. રાધાકૃષ્ણન ગાંધીજીને કહેતા કે ‘આપ તો જીવતો દિંદુ ધર્મ છો ગીતામાં અને ઉપનિષદોમાં જે કાંઈ ગાયું છે તે આપના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ જોવા મળે છે.’

આ ઉપરથી તેમના જીવન વિષે એક યુગેપીય વિદ્વાને કહેવું છે કે “તેમનું જીવન એટલું ઉન્નત છે કે, ઘોડાં વરસો પછી કદાચ આપણને શંકા થશે કે ગાંધી જેવો માણસ આ દુનિયા ઉપર આપણી માકક વિચરતો હતો કે કેમ ?”

આ સિદ્ધિ તેમણે સામાન્ય માણસમાંથી ધીમે ધીમે ઝંઝે-ચડીને. લોકોની વચ્ચે ગંભીર કામ કરતાં કરતા મેળવી હતી, જે સૌને પ્રેરણા ધરેલા જેવું છે. તેમને અવતાર માનીને આપણે વેગળા રહીએ કે તેમને મહાત્મા માનીને આપણે માટે તેમની સિદ્ધિ અપ્રાપ્ય માનીએ તો ખોટું છે. તેમની જ્ય આપણે ધમ્મજ્ઞતા હોઈએ, તેમનું સાચું તર્પણ આપણે ધમ્મજ્ઞતા હોઈએ તો, તેમની ખોટી પૂજા કે ખાલીજી જુગાન કરવાને બદલે તેમણે કહેલી કહેલી વાતોને આપણે જીવનમાં ઉતારવી જોઈએ અને તેમણે જેમ પુરુષાર્થ કરી જતાવ્યો તેમ કરવાને આપણે દૈનિક નિશ્ચય થવું જોઈએ. તેમણે જે કહ્યું તે દરેક માણસ સતત જાગૃતિ, પુરુષાર્થ અને ધર્મનિષ્ઠાથી કરી શકે છે. એમ ગાંધીજીનો જીવનપાઠ દરેક અમને અને જીવનમાં ઉતારવા મળે તો તે વ્યક્તિને કાયદો થશે, ગાંધીજીનું સાચું તર્પણ થશે તથા દેશ અને અમારને પણ લાભ થશે.

વિહલદાસ કોહારી

સત્ય અને અહિંસા

સત્યનો, અહિંસાનો માર્ગ જોડવો મીઠો છે એટલેજ સાંકડો છે; ખાંડાની પાઠે ચાલવા જેવો છે. અગ્નિયા જે દોરી ઉપર એક નગર કરી ચાલી શકે છે તેના કરતાં પણ સત્ય, અહિંસાની દોરી પાનળી છે. જગ અસાવધાની આવી કે હે હે પડીએ. પ્રતિજ્ઞા માથના દરવાખીજ તેનાં દર્શન થાય.

-ગાંધીજી

વિદ્યાર્થીઓનો ફાળો

પુણ્યલોક મહાત્મા ગાંધીના અવસાનથી દેશને માથે અણુધારી જ્વાળાગરી અને આફત આવી પડી છે. અત્યાર સુધી દેશનાં બધાં કામ કાંતો તેમને હાથે થતાં યા તો તેમની પરોક્ષ કે અપરોક્ષ દોરવણી નીચે થતાં. તેમના એકાએક આડી જ્વાળી દેશના સમગ્ર હિતચિંતકોને સમજ પડતી નથી કે તેમના ભગીરથ કાર્યને ક્રવી રીતે પહેંચી વળાય. તેમણે આપેલો વારસો જળવી રાખવા માટેજ આપણી પામે પૂજી સંઘશક્તિ, ઉદારતા, નૈતિક બળ કે વિવેક નથી. તો તેમનાં અધૂરાં રહેલાં સ્વપ્નેને દેશના લોકો શી રીતે પૂરાં પાડી શકે એ એક મહાન કોયડો છે. તેમણે આપેલાં રચનાત્મક કાર્યોને બગાડી અલાવવા માટે દેશના રચનાત્મક કાર્યકરોએ સવોદય સમાજની સ્થાપના કરી છે. તેમનાં કાર્યોમાં સત્ય અને અદિસા દ્વાગ શ્રદ્ધા રાખનાર પ્રત્યેક હિંદી તે સમાજનો સભ્ય થઈ શકે છે અને દેશને ચરણે પાતાની મેવા ધરી શકે છે. આ રીતે પૂજ્ય બાપુજીના સ્મારક કાળમાં કાંઈ પણ માલુસ પોતાનો યોગ્ય ફાળો નોંધાવી શકે તેમ છે બાપુ તો માનવતાના મહાપ્રાણુ હતા. તેઓ અમર થઈ ગયા. જનક વિદેહીના જોટસી કાર્યસિદ્ધિ બળવી તેઓ અનતમાં બળી ગયા. તેમનું નામ અમર રહે તેટલા ખાતર તેમના સ્મારકની જરૂર નથી. સ્મારક તો તેમના જીવનમાંથી આપણે કેટલુક લઈને તેમણે સધેલી માનવ માત્રના કન્યાણી ભાવનાને જીવનમાં ઉતારી કરવાનું છે. રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્રગણુએ તેમના સ્મારક માટે નાણાંની દેશબ્યાપી ટહેલ નાખી છે. તેઓ ધંસા આપી શકે છે તેઓ પોતાના મનને મનાવી શકશે કે રાષ્ટ્રપિતાના તર્પણમાં આપણે પણ કંઈક ફાળો આપ્યો છે. પણ જે કાંઈ ધંસા આપી શકે તેમ નથી તેઓ કંઈ રીતે પોતાનો ફાળો આપી શકે ? શું તેમણે લાગ જોડી એસા રહેવું ? ના. તેઓ પોતાનો ફાળો જરૂર આપી શકે છે. તેમણે એવા રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા ફાળો આપવા કે જોઈ પૂજ્ય બાપુજીના આત્માને શાંતિ યાપ. વગર ધંસે આવે ફાળો આપી શકે તેવા વિદ્યાર્થીવર્ગને નીચેનાં કેટલાંક મુચનો માર્ગદર્શક થઈ પડશે-

- (૧) નિરક્ષરતા નિવારણુ:—વિદ્યાર્થીઓ આર આરની ટુકડીના રૂપમાં કે વ્યક્તિગત પોતાના મહોલ્લાના મોટી ઉંમરના નિરક્ષર પુસ્તોને અક્ષરજ્ઞાન આપે. બની શકે તો આ કામ રાતને વખતે અને આંતરે દિવસે કરવું. મોટરાંઓને શિખવવાની રીત પણ તેમણે ફળવાયલા શિક્ષકો પાસેથી અગાઉથી બણી લેવી રહી. તેને માટે 'વળી ' આલો વાંચીએ ' ' આલો લખીએ ' તેમજ ' આલણુગાડી ' જેવાં પ્રાથમિક કક્ષાનાં પુસ્તકોને આશરે લેવો. ઝોઝામાં ઝોઝા છ માસના ગાળામાં એક વિદ્યાર્થી એક નિરક્ષરને તેનું નામ લખતો વાંચતો કરે. પોતાના મહોલ્લાની બહાર રહેતા સમાજના પાછળ રહી ગયેલા વર્ગોમાંથી પણ વિદ્યાર્થી બણાવી શકે છે. જેની બણવાની ધ્વજા હોય તેનીજ પાછળ આ પ્રકારની મહેનત ઉઠાવવી. વિદ્યાર્થીનીઓ પણ પોતાના મહોલ્લાની નિરક્ષર બહેનોને આ રીતે બણાવી શકે છે.
- (૨) વૃક્ષારોપણુ:—ગામના જાહેર રસ્તા ઉપર કે જાહેર સંસ્થાઓના યોગાનમાં અગર તો ગામની ભાગોળે ઝાડ રોપવાં. તેને નિયમિત પાણી પાવું તથા તેના રક્ષણ માટે વાડ-વળગણી કરવી. આ કામ ટુકડીબંધ કે વ્યક્તિગત થઈ શકે છે
- (૩) ગામસફાઈ:—ગામની જાહેર સંસ્થાઓ જેવી કે પુસ્તકાલય, વ્યાયામ-શાળા, મંદિર, મઝિદ, ધર્મશાળા કે ચોરાની અડવાડિયામાં એક વાર સફાઈ કરવી.
- (૪) ગામના તળાવની ખુલ્લી જમીનમાં કે તેની પાળ ઉપર લોકો શૌચ ન થાય તેની દેખરેખ રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી
- (૫) વિદ્યાર્થીમંડળ:—ખંતીલા વિદ્યાર્થીઓનું એક મંડળ બનાવવું. ગામમાં વ્યાયામશાળા કે પુસ્તકાલય ન હોય તો પેલું મંડળ ગામના પ્રતિષ્ઠિત માણસોના સહકારથી તે ઉભાં કરવાની કોશિશ કરે. આવાં મંડળોના સભ્યોમાં નાતબંધ, ધર્મ કે કોમનો ભેદ ન હોઈ શકે. તે લોકો ગામસફાઈ, રાષ્ટ્રભાષા, સિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર તથા ખાદીકામ કરી શકે છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આર્થિક મદદ થઈ શકે તેવાં કામ પણ તે મંડળ ઉપાડી શકે છે. સભ્યો અમૃત્યતા તથા કિંચનીચના

બેદને પોતાની અંદરથી હડાવી શકે છે. રજના દિવસોમાં પડોશના ગામોમાં જઈને ઉપરના બધા કાર્યક્રમ ગોઠવી શકાય.

(૬) ધાર્મિકવાચન:-પોતાના મહોલ્લામાં કે ખીજા લોકોના વાસમાં આંતરે દિવસે રાતને વખતે જઈને દેશ તથા દુનિયાના સમાચાર ટૂંકમાં કહેવા. ત્યાર બાદ રામાયણ, મહાભારત, નળાખ્યાન, ગોખાહરણ, કુંવરબાઈનું મામેરું, સતોનાં ભજન તથા છવન, સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું છવનચરિત્ર તેમજ મહાત્મા ગાંધીજીની 'આત્મકથા' લોકોને વાંચી સંભળાવે. મહાપુરુષોના પ્રસંગ, કાર્ય અને છવનવૃત્તાંતો ઉલ્લેખ કરે. વિદ્યાર્થીનીઓ આ કાર્ય પોતાના મહોલ્લામાં કરી શકે.

(૭) અભ્યાસગૃહ:-નાનાં નાનાં અભ્યાસગૃહ બનાવી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના તથા સહાધ્યાયીઓના અભ્યાસન વેગ આપે. અભ્યાસગૃહનું છવન ભર્યાભાઈનું લાગવું જોઈએ. અભ્યાસગૃહનો વિદ્યાર્થી પોતાનું છવન નિયમબદ્ધ અને શિસ્તબદ્ધ બનાવે. તે ખોટું ન બોલે, ખોટું ન આચરે, વહેલો ગેરે, પ્રાર્થના કરે તથા બીજાંઓને મદદદેય થાય. પડોશના સમુદાયમાં અભ્યાસગૃહ મધ્યમથી ગેરેનું જોઈએ. સમૂહપ્રાર્થના તો બે વખત ત્યાં થવી જોઈએ.

(૮) પ્રવાસ:-ટુટ્ટીબંધ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગામથી પગીસ ગાઉ કરતા પ્રદેશનો પગપાળા પ્રવાસ કરે. તેમાં વસતા લોકોના સમાગમમાં આવીને, તેમનો આર્થિક તેમજ સામાજિક દષ્ટિએ અભ્યાસ કરે. પ્રવાસની મોંઘ રાખવી આવશ્યક છે.

: વ્યક્તિગત રીતે વિદ્યાર્થી આટલું તો જરૂર કરે :

(૧) પૂન્ય મહાત્માજીનાં લખાણોનું વાચન અને મનન.

(૨) જોઈએ સુદાગાળા રચનાત્મક કામોમાંથી બની શકે તેટલાં અપનાવવાં. તેમાંનાં બની શકે તેવાં નીચે આપ્યાં છે :- (પ્રૌઢ શિક્ષણ અરુપ્સ્યતા નિવારણ, ખાદી, નાતજાત તથા દિંદુ મુસલમાન બેદને દૂર કરવા, સ્વભાષાનું શિક્ષણ, દિંદુન્તાની પ્રચાર, વિદ્યાર્થીઓનું સંગઠન. સંકટ નિવારણ અને દુખિયાંની યેવા.)

(૩) આ તથા બીજી ન પીનાર પોતાના મનને અભિગૃહ રીતે પાળે. પીનાર પોને તેને ત્રણ માસ દરમિયાન ઘોડી દેશે એવું ત્રણ લે.

- (૪) બે વરસમાં નિયમિત કાંતલો થઈ શુદ્ધ ખાદીધારી બને.
- (૫) સવાળ સાંજ પાંચ મિનિટ ઇશ્વર-પ્રાર્થનામાં ગાળે. પ્રાર્થના એકલા કે સમૂહમાં પણ થઈ શકે.
- (૬) પોતાનાં કપડાં ઝાલે ધૂએ. પોતાના આંગણાની તથા ઝોરડીની ઝેલ સફાઈ કરે.
- (૭) પ્રેતબોજન ન જમવાનું વ્રત લે.
- (૮) સિનેમા જોનાર વર્ષમાં બે જ વખત જોવા જાય.
- (૯) મહાત્માજીના ગ્યનાત્મક કાર્યોનો પ્રચાર કરે તથા કરાવે.

નાનુભાષ ખારોટ

આત્મશુદ્ધિ

આત્મશુદ્ધિ વિના જીવમાત્રની માથે ઐક્ય નજ મધાય. આત્મશુદ્ધિ વિના અહિ સાધર્મનું પાલન સર્વથા અસંભવિત છે. અશુદ્ધાત્મા પર-માત્માનાં દર્શન કરવા અસંભવ્ય છે, એટલે જીવનમાર્ગનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં શુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. પણ આ શુદ્ધિનો માર્ગ વિકટ છે એમ હું તો પ્રતિક્ષણ અનુભવું છું. શુદ્ધ થવું એટલે મનથી, વચનથી ને કાયાથી નિર્વિકાર થવું, રાગદ્વેષાદિરહિત થવું. એ નિર્વિકારતાને પહોંચવાને પ્રતિક્ષણ મથતા છતાં હું પહોંચ્યો નથી, તેથી લોકોની ઋતિ મને બોળવી શકતી નથી, એ ઋતિ ઘણી વેળા ડાબે છે. મનના વિકારોને છૂટવા જગતને રાત્રિયુદ્ધથી છૂટવા કરતાંયે મને કઠિન લાગે છે હિંદુસ્તાનમાં આગ્યા પછી પણ હું મારામાં સતાઈ રહેલા વિકારોને જોઈ શક્યો છું, શરમાયો છું, પણ હાર્યો નથી. સત્યના પ્રયોગો કરતાં મેં રમ લૂટ્યો છે, આજે લૂટી રહ્યો છું. પણ હું જાણું છું કે મારે દલું વિકટ માર્ગ કાપવાનો છે. તેને સાફ મારે શન્યવત બનવાનું છે. મનુષ્ય જ્યાં લગી સ્વેચ્છાએ પોતાને સહુથી છેલ્લો ન મૂકે ત્યાં લગી તેની મુક્તિ નથી. અહિ સા એ નમ્રતાની પરાકાષ્ટા છે અને એ નમ્રતા વિના મુક્તિ ટાઈ કાળે નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે એ નમ્રતાની પ્રાર્થના કરતો, તેમાં જગતની મદદ યાચતો અત્યાગે તો આ પ્રશ્નને બંધ કરે છું.

-ગાધીજી

એક પત્ર

તા. ૩-૩-૪૫

પૂ. ગાંધીજીના છેલ્લા ૨૧

ઉપવાસનો પૂર્ણાહુતિ દિન

વહાલા ભાઈ,

આજે ભગવાનની શક્તિનો વિજય છે. આજે “ દશેરા ” છે. ભલે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રવાળા કોઈકે રાખે કે તેઓં ઉચ્ચ ક્ષેત્રમાં છે, પણ પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીએ જગતના માનવીઓની દૃષ્ટિ ને ટુટી કાઢી મહા દૈવી કે ઉચ્ચ શક્તિ તરફ જોટલી વિચારની કરી મૂકી છે. તેટલી ખીજ કાષ્ટથી ન થઈ શકી હોત ! કારણકે જગતના લોકો જે સ્થૂળ રીતે વિચારે છે, તેઓના મનમાં થાય કે ‘ ખોરાક વિના આ માણસ ૨૧ દિવસ ૭૪ વર્ષની ઉંમરે પણ જીવી શક્યો ! ’ એથી એમના જીવનને પ્રેરણાશક્તિ આપનાર, કાષ્ટ સ્થૂળ કારણો સિવાય ખીજ, કાષ્ટ ગૂઠ શક્તિ છેજ એવી પ્રતીતિ થયા વિના તેમને રહી નહીં હોય. એમણે આપેલા મહાન બોગોએ કરી એમણે મહાન આત્મસમર્પણ કર્યાં. કરેલું છે. ને તેમ છતાં તેઓ શરણે રલાં કરેલા છે તેથી ગાંધીજી જગતમાં જાણીતા-પ્રખ્યાત-થયેલા છે; એટલે એમના ઉપવાસને કારણે એમનામાં ‘ યધાનું ’ ચિત્ત જેંઆયું હોયજ. જે મહાત્મા પુરુષો છે તેઓ અત્યંત ગતિમાન હોવાથી સ્થિર જેવા છે; એટલે એમનો લાભ આપણે લઈ શકીએ તેવી સ્થિતિમાંજ હોતા નથી. એટલે મહાત્મા ગાંધી જેવા મહાપુરુષો દુનિયાના માનવીઓના ઉપકાર કરને કેટલું કેટલું ગતિમાન કરીને જેંએ લાવવા પોતાના જીવનનો મહાર્થ બોગ આપ્યાં કરે છે ! આયે પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાક માણસ તતતને, નજરે જોઈ શકાય, જાણી શકાય ને સ્થૂળ રીતે સમજાવવામાં આવી શકે એવો છે; તેથી મહાત્માજી માનવીને તામસમર્થથી પરમ ચેતનામાં પ્રવેશવાને જાણે જીવતા પ્રાણ-સ્વરૂપે જગતમાં અવતરેલા છે એવું પ્રતીત થયા વિના રહી શકતું નથી. સત્યનું આકરણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ-ટુટીએ ભલે મિન્ટ મિન્ટ પ્રવર્તાયેલું રલાં કરતું હોય; તે બુધિશા પ્રત્યે તેવો તેવો બેદ તે રલાંજ કરવાનો. પણ એમના જેવા ચેતન તત્વે કેટલાંયના પ્રાણતેજને

પ્રચંડ કર્યા છે એના જીવંત દાખલા શું આપણે જોયા નથી? એમની એકે એક પ્રવૃત્તિ જન કલ્યાણ પીડિત-રીઝાયેલા દુઃખી જીવનમાં એકાદ આશાનું કિરણ પ્રકટાવવા માટે શું નથી? આવું પોતાનું જીવન-ક્ષણેક્ષણ ને પારમાર્થિક રીતે જીવે છે તેવુંજ આપણે આપણી સાધનામાં આપણા જીવનને પરિવર્તનું કરી શકીએ તો એમના જ્વલંત જીવનનો લાભ આપણને પણ મળ્યો કહેવાયજ; આધ્યાત્મિક સાધનાપથે વળેલા અનેક સાધકો ઉપર પૂ. ગાંધીજીના ઉચ્ચ ભાવનામય અને પ્રેરણાત્મક જીવનની ઝળક પડેલી છે. એવા સાધકો ઉપર એમનું ઋણ જેવું તેવું નથી. જેઓ એ ઋણ હૃદયથી સ્વીકારી શકતા નથી તેઓ મહાન દેવી રીતે યદ્ય શક્યાના? જેનામાં ભૂતકાળના વારસા પ્રત્યે આદરમય પવિત્રતાનો ભાવ જાગ્યો નથી કે જનગતો હોતો નથી, તે ક્યા પગથિયા ઉપર ઉભો રહી શકે? જે જે કોઈ પોતાની પૂર્વ પરંપરાગત સંસ્કૃતિ ને પ્રણલિકાનં પવિત્રતાભરી આદરણીય માને છે-એવી એના હૃદયમાં જીવતી ભાવના રહે છે-તેઓજ તે શક્તિનો સ્વામિત્વ રૂપે પૂરેપૂરો લાભ મેળવી શકે છે. અહીં 'પૂરેપૂરો' શબ્દ પણ યોગ્ય નથી. અપરંપાર લાભ મળે છે જે કોઈ અકિત, માનવી, પોતાની પેઢીઓગત સંસ્કૃતિના વારસાને પેઢી ઉતાર જીવંત રાખવાને જીવનને ન્યોજાવર કરતો રહે છે, તેજ સમાજની સેવા કરે છે; એના જેવી બીજી સમાજની સેવા કઈ હોઈ શકે? ને અંતે તો એવાનું સાક્ષ્યે જીવન પળેપળ સેવારૂપજ બની જતું હોય છે; પોને મેવા કરે છે એવો ખ્યાલ પણ એનામાંથી અદૃશ્ય યદ્ય જાય છે.

હેમંતકુમાર

નવદંપતીને

તમે અને મિત્રો અને છે, એકબીજાનાં સહાયક બનો છે. આ છોકરીઓ ઉપર તમારે વરોએ હુકમ ચલાવવાપણું નથી, કેનથી એ તમારી ગદ્ગમજુરી કરવાને માટે તમારી સાથે જોડાઈ. તમે જોડાયાં છે તો એટલા માટે કે તમારું જીવન સંપૂર્ણ થાય, તમે એકબીજાને ધર્મ માર્ગે સહાય કરો, તમે સર્વ આખતોમાં સમાનતા જોખવો, તમારાં હૃદય, મન, આત્મા સમાન થાય. તમે સુવકો આ છોકરીઓના શિક્ષક અવશ્ય બની શકો છો. જો તમારામાં વધારે બુદ્ધિબળ હોય, વધારે હૃદયમળ હોય તો તમે અવશ્ય એ છોકરીઓને આપજો, તમે એક બીજાને પુષ્ટ કરજો, પણ કદી એકબીજાને પછાડશો નહિ.

-ગાંધીજી

બાપુ ગયા બાપુ ગયા

(રાગ-ગઝલ)

આઝાદી અમૃત આપીને, વિષનો કટોરો પી ગયા;
નીલકંઠ સમ એ મહાત્મા, ગાંધી ગયા ગાંધી ગયા

સરદાર ને નેહરુ રૂવે, બાપુ ગયા બાપુ ગયાં;
નાનાં રૂવે મોટાં રૂવે, બાપુ ગયા ગાંધી ગયા.

નયનો થકી અશ્રુ વહે, દિલ ના કહે ગાંધી ગયા;
અંતર વસ્ત્રા એ સર્વના, ક્યાંથી કહે બાપુ ગયા.

અહિંસા દયા ને સત્યના, આયુધ તે આપી ગયા;
જિયકો અને પૂછો પછી, ગાંધી ગયા કે ના ગયા ?

સ્મારક રચો સહુ લાખ પથુ. ફાંફાં ગણાઓ તે બધાં;
સિદ્ધાંત તેના આચરો, પૂછો પછી બાપુ ગયા ?

સુરેન્દ્ર અધ્યારૂ

गांधीजी साथेना ओक प्रसंग

[गांधीजीनी प्रत्येक क्रियाभा कधने उध सूत्र इलित यतु इतु तेजो अतत अगइकपखे गहेता होय, तेम हेभातु, लोके राणी वार आवा ओ मिद्ध पुरुषन तेमना नि-उवर्ती जनो पख लाग्ये न कणी शस्ता अवगत हिन्ती प्रवृत्तये देवा वपोमा मोटे लागे ओमने पिठानी लीना इता अनी ए ओइ पेरीमना पेपागीनो प्रसंग टाडु छु इतव ओ पेपागी पोताना भगवतन क्रियायाडमा उड छे ओ लाधना पोताना न मुषयी आभयेनी अ। वपो पडेनानी आ वात छे त्यागे पखु गावीउना छवन माधी ओक रपागी मुद्धा शी शी प्रेग्या लछ श-तो इतो ते आ प्रस-गथी तता आपणे आश्रय्यइत मनीओ तेम छीओ ओ लाध न मोवता होय तेम मागी गीते ओ प्रसंगने आ [रमू इरु छु]

मुष्यमा उ ओक भिननी साथ उ रेगीने त्या अतवेला-मदात्माउनी पामे जये इतो मुदाधतमा थोडो समय मज्ये इतो ते दरमियान भाग मित्रे ओ अवाव पूछये - मदात्माउ ! ख्रिष्टिगणे नेवा नम्ये शाननधताओ साथे आपणे साथ बीडवामा रेवी गीते इववाना इता ? ओम मोवता मोवता ओमणे ख्रिष्टिगणेनी तानत अने आपली नमगाध ओ- पगी ओक यतापना माडी गांधीजी आ मधु अय्य अने प्रमन्नचिते सालणी न न्हा इता आ भिन मोनी रखा पछी ओमणे महेंज गलीग मुष्पाटि इगी नवाम आपता आ उद्गगे मटया - लाठी। आपणे ओमने नमन मानीओ तो आपणे मनीओ नमणा अने आपणने मानीओ नमन तो तेजो आपणे मन नमणा " आ उद्गगे मारा मनमा डेतगत न गया उलो वेपागी ओमने ओ उद्गगेनो मे ओमा उपयोग मी वीयो अने मारामा मने ने नहोतु हेभातु ते तेन ओमणे न नरे पडवा माड्यु.

मात्रे पेरीममा जवेरातनो वेपार इतो आन सु री उ मुष्ययी ने मान लछ नउ ते अपाववा माटे त्यानी मोगी मोगी उवेगी पेदीगोनी पामे न्हेतो आ वअने मे निअर गो " मात्रे ओमनी पामे पुगामन ना न न नथी पे । म न ग पनेतो मे । म ते योगे योग

માલ ધીરી સૌને વેપારી બનાવ્યા. જેરીસની એક મોટી પેઢીના શેઠ સાથે મારે અંગત સબંધ ખૂબ હતો પણ આ વખતે મેં એમને ત્યાં જવાનું જ માંડી વાળ્યું. કારણકે એ શેઠ મારી દૃષ્ટિએ મોટા મટી ગયા હતા. છેવટે બન્યું એવું કે અમરેજી સામેથી મારાં પત્ની પાસે અમે બન્ને જણુ તેમનાં મહેમાન બનીએ તેવી માગણી કરી. અમે ગયાં. તે બન્ને પતિપત્નીએ મારાં પત્નીને પૂછ્યું “ આ વખતે તમારા પતિ અમારી પાસે સોદા માટે માગણી કેમ નથી કરતા ? ” મારી પત્નીએ કહ્યું. “ તેઓ આ વખતે મદાત્માઈની મુલાકાતમાંથી એક સુત્ર શીખી આવ્યા છે અને તેથી અમલે નિશ્ચય કર્યો છે કે; ધંધામાં ખુશામત ન કરવી અને પોતાની જાતને દ્રાઢથી નીચી ન માનવી.” તેઓ બન્ને આ જાણીને ખૂબ ખુશ થયાં અને મારો વેપાર પ્રથમ કરતાં પણ ફીક ચાલવા લાગ્યો. પ્રથમ મને મારામાં શ્રદ્ધા નહોતી, દવે એ શ્રદ્ધા આવી તેનો જ આ પ્રભાવ હતો.

ગાંધીજી પાસેથી મળેલા એક જ સૂત્રને મારા ક્ષેત્રમાં પરોવતાં તેણે મારા કાર્પમાં તેજ પ્રગટવ્યું. ગમે તે પ્રવૃત્તિમાં કે ગમે તે ક્ષેત્રમાં એક નાનાશા પ્રસંગમાંથી મેળવેલું નાનું પણ સુત્ર આચારમાં મુકતાં અનોખી તાકાત જગવે છે. એ જ તાકાતના ઉપયોગ સાથે એકસ દષ્ટિ કે ધ્યેય ભજે તો તો પૂછવું જ શું ? જીણી નજર હોય તો આવું આવું દેરદેર મળી રહે છે. પરંતુ કોઈ શ્રદ્ધાપાત્ર વ્યક્તિ પાસે જ માણુસની જીણી નજર કંઈ છે. ગાંધીજી એક સર્વજનમાન્ય શ્રદ્ધાપાત્ર વ્યક્તિ હોઈને તેમાંથી આવાં કેટકેટલાં જનોએ પ્રેરણા જીવી દશે; આમ છતાં પાસે રહેલાં લોકો કેારાં રવી ગયાં હોય તો તેમાં પણ નવાઈ પામવા જેવું કશું જ નથી.

‘ સંતબાલ ’

॥ नयन्तु वीतरागाः ॥

विश्वविभूतिने स्मरणुंजलि

विश्वनी महाविभूतिगो विषे कांठ पणु ओलवुं दे लभवुं, ओ वणी वार उच्य द्वाटिनुं उवन उवनार महापुरगो माटे पणु वडीबर थंली नवा नेवी वस्तु जनी जय छे; तेम छातां गुणुआदितानी दृष्टिओ ओ महापुगो विषे कांठ पणु ओलवा दे लभवा प्रयत्न करवो ओ शुभे यथाशक्ति यतनीयम् न्याये अति उचित मनायेक आगत होध, समग्र जगतनी महामान्य पुण्यविभूति महात्मा गांधीछ माटे प्रसंगोचित ओ शब्द लभवा प्रयत्न करवो ओ महापुण्य कार्य छे.

जे महापुरुषे आपणुने स्वातंत्र्य भेणवी आपी गुलामीना अंधनमांधी मुक्त कर्या छे ते करतां य दुजगे अने लागो वर्षमां नदि सिद्ध थगेली आपणी अभूतपूर्व जोकताने सिद्ध करी आपवा जे महान प्रयत्न भंग्यो छे ते अद्वय आपणु ओ महापुरुषना सदाने माटे ऋणी छीओ.

विश्वना समग्र दृशोना दुजगेन नदि, अलके लागो वर्षना दिति-दासमां आवी महापुरुषनी नेडी आपणुने मजनी दे नडवी अतिदुर्लभ छे दे जेणे महात्माछनी माकक पोताना उवनना मात्र सामान्य अव-दारमां न नदि, परंतु राजकारणु जेवा अतिविषम विशिष्ट प्रसंगोमां पणु अद्विसा, सत्य अने प्रामाण्यिताने समग्रभावे अभुउपणे उतारी समस्त प्रजने अने विश्वने ओ मार्गे दारवा तनतोड अथाग जोडनिष्ठ प्रयत्न सेग्यो होय. आपणा भागतवर्षनुं अने लागनीय प्रजतुं महान सहलाय छे दे-आपणी परमपावन पुण्यभूमिओ जेवा जेक अवतारी पुषने जन्म आयो छे. अने ओ रीते आपणुने, आपणी पुण्य आर्य-भूमिने, आपणा आर्यमदरिजोने अने आर्यधर्मने विश्वमां उन्मत्तवामुअ यनाय्या छे.

योगनी परिभाषामां जेने “ सिद्धयोगी ” तर्गिने सओधवामां आवे छे तेवी सिद्धयोगी अकित-महात्मा गांधीछओ पोताना उवननी गउआत आर्यमदरिजोओ उपदेशेला परमपावन अदिमा अने साम्यधर्यथी न करी छे अने पोताना अतिविशुद्ध साम्यपवित्र उवननो अंत पणु

“ હૈ રામ ” સ્મરણરૂપ પરમપાવન અનન્ય સાધ્ય સમભાવરૂપ મહાત્મ
ધર્મથીજ આણ્યો જે. આવા આદર્શીય પરમપાવન પુણ્યનામધેય મહાત્મા
ગાંધીજીને ચરણે આજે અતિનમ્રભાવે અતિઅદ્વૈતશબ્દોમાં હું મારી
સ્મરણાંજલિ અથવા અર્ધાંજલિ અર્પું છું.

આપણા જીવનમાં સાક્ષાદ્ભાવે જોગેલી સર્વદેશીય વિશ્વશક્તિસંપન્ન
એ મહાવિભૂનિતે અર્પણ કરાતી આપણી શ્રદ્ધાંજલિઓ આપણી ભારતીય
પ્રજ્ઞતા જીવનમા-જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં અદિંસા, સત્ય, અધુત્વભાવ,
પ્રામાણિકતા, મુજનતા, સદાચાર, કલા, સર્વદેશીય વિજ્ઞાન વગેરે ગુણોને
પોષનાર થાઓ અને એ ગુણ-નિષ્ઠતાદ્વારા આપણી ભારતીય પ્રજ્ઞ સમગ્ર
દેશોની પ્રજ્ઞને માર્ગદર્શક બનો, કે જે ગુણનિષ્ઠતા આપણી ભારતીય
આર્થ પ્રજ્ઞને માટે મુખસાધ્ય છે.

अहवा मन्वं चिय वीयरायवयणाणुसारि जे सुकडं ।

कालत्तये धि तिचिहं अणुमोरामो तयं मन्वं ॥

चउमरणपहणणय ।

મુનિ પુણ્યવિશ્વય

गांधीजीनुं माहात्म्य अने तेमनी साथी यादगिरी

हिमाश्रयनेा आश्रय लेवेा जेमने पसं नहोतो. जनमेवा वच्चे ने गांति भणे अने विडास सधाय ते जेमने मन अडुमूथ्य हतां. णीछ गालु, अमवाप्ना अतिगद्वरी अभ्यागेनी दारणु ज्वालाजो वच्चे जेक धरी पणु छवतु जेमने अकारु थछ पड्यु हतु. जेमने पोताने पणु लाग्यु हतु अने मायु पणु हतु ते योक्रस प्रकारनी भनोवृत्तिवाणी जनता पर जेमनी अवर पडवी अध थछ गछ हनी, जलडे जे लोडेनेा अलुगमेा वधतो जतो हतो. आ ग्थितिमा दुदरते जेमने उापी लीधा जे कुदगत देवी गणुतगोप्याज् । देमडे काछ मुन्विमे आयु कृत्य क्युं होत तो देगमा हत्याजडनेा महालय डर उापात काटी नीकणत उपवायमा अत्यु थयु होत तो हिदी मध सरकार अने हिदी प्रग्न पर अदनामी उतरत. जेमनु ने गीते मृत्यु थयु तेजे अभवादी हिदुजोना निल पणु कपावी भूक्यां, अने, मुन्विमोनी जेमनी तरक ने गुल लागणी-छेदला कलकता अने न्हिदीना उपवायोथी-पदा थछ हनी, ते वधागे हांथी जनी. छवतां तेजो ने न करी गक्या ते जेमना अवमानथी मधागे जेवी प्रभग् वृत्ति वातावरणुमा पेदा थछ.

निदगीना छेदला त्रीम वर्षनी जेधारी अने उत्तरेतर विदाम तेमज् प्रभरताने धागणु कग्नी गण्टमेवा अने गण्ट्वातयनी माधना करता तेजो उत्तरेतर महान जनता गया अने विराट-विश्वगत जन्या दुनियाभरना मुवठाना नेताजो अने गासठाना गौरवपूर्णु सन्मान-भाजन जन्या हिदना समग्र विभाजोना अग्रणी नेताजो तेमज् तेजनी धीमानो अने पदुप्रत कार्यकरोना शिग्ताज् जन्या लागतवर्षनी हृदय-मत्राट जन्या अने हिदीमध सरकारना गाफी वगग्ना अधीश्वर जन्या छवन अने मगणु जन्ने देवा महान ।

दुनियाभरमांथी ने अजलिजो गांधीछने मणी, तेवी आज मुधीना अछ पणु महापुरुषने तेमना छवितडाग दरमियान दे देदान्त पंथी पुगत

મળી નથી. ઇતિહાસની કાષ્ટ પણ વ્યક્તિનો તેના જીવનકાળ દરમિયાન ગવાયો છે તેના કરતાં ગાંધીજીનો મહિમા એમના જીવનકાળ દરમિયાન વિશેષ ગવાયો છે. એમનું અવસાન થતાં જ, અવસાન પછીના બે ત્રણ દિવસમાં જ આખી દુનિયાએ એમને હાર્દિકતા ભરી અંજલિ આપી છે. કેમકે દુનિયાને પ્રતીતિ થઈ હતી કે તેઓ સાત્વિકતેજનેનિધિ અને વિશ્વ-મૈત્રીની પ્રતિમા સમા હતા. કર્મયોગી અને અધ્યાત્મી બનનેના શ્રેષ્ઠ સંગમરૂપ તેઓ અહિંસા, શાંતિ, ન્યાય અને વિશ્વસહલાવ-લોકપ્રિયતાનો મહાન પેશામ લઈને આર્ષબુધિ પર આગ્રહ હતા, અને એ શુભ સંદેશને -કલ્યાણમાર્ગને મનસા, વચસા, કર્મણા અસાધારણ રીતે અને અસાધારણ રૂપે અમમગાવીને-એક યુગાવતાર તરીકે વિરાટ બ્યોતનું અગાધાસની આશ્વા ગયા. એમના પુણ્ય સ્મરણનું આકર્ષણ આત્મકલ્યાણની માર્ગે, જીવનવિકાસના પથે આપણને દોરે !

મહાત્મ-ચિન્મૂર્તિ:

(૧)

યઃ કર્મયોગી શ્રુતવાન્ મહાત્મા સ્થલે સ્થલે ભારત આર્ષદષ્ટિઃ ।
ધ્રાન્ત્વાડર્ધનગ્નઃ પ્રતિચોધ્ય લોકાન્ સુયોગ્યકર્તવ્યદિશામનૈષીન્ ॥

સત્યપરાયણ અને આર્ષદષ્ટિવાળા જે કર્મયોગી મહાત્માએ ભારત-વર્ષમાં સ્થળે સ્થળે અર્ધ-નબન ક્રિયતિએ ભ્રમણ કરી મનુષ્યોને ઉપદેશ કર્યો છે અને તેમને યોગ્ય કર્તવ્ય-માર્ગ પર ચડાવ્યા છે.

(૨)

ઓમ્નમ્વિનો નિષ્ક્રિય-બીરુ દુર્બલ-પ્રજાસુ યઃ સ્ફારયતિ સ્મ ચેતનામ ।
રાષ્ટ્રોઠ્ઠૈનો તા ઉદ્દત્તિષ્ઠિપત્તરાં મ્ય-માનમુદ્ગાદ્ય ચલં પ્રપૂયં ચ ॥

જે (મહી લાડકાંના) પુરુષે નિષ્ક્રિય, બીરુ અને દુર્બલ પ્રજામાં નેરદાર ચેતના ફાંટી છે, (બુદ્ધિ જેવાં વિરાટ અને પ્રખર આદિલનોથી અમમ દિલની પ્રગ્ને હલમલાવી મણી છે,) અને તેમનામાં સ્વભાવ જગાડીને તેમજ શક્તિ કરીને તેમને રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર માટે જોવા કર્યા છે.

(૭)

શ્રદ્ધાજ્ઞલિં વિશ્વત્રિભૂતિ-વિશ્વમિત્રાય વિશ્વં દદતે સ્મ વિશ્વમ્ ।
વૈદેશિકો રાષ્ટ્ર-ગણઃ સમગ્રોડદદાત્ પ્રણામાજ્ઞલિમુચ્ચમાનમ્ ॥

દુનિયાભરનો મિત્ર એવા એ વિશ્વવિભૂતિ સંતને આપ્યા વિશ્વે શ્રદ્ધા-
જ્ઞલિ આપી. વિદેશસ્થ સમસ્ત રાષ્ટ્રસંઘે પણ એ મહાન આત્માને મોટા
માન સાથે પ્રણામાંજ્ઞલિ આપી.

(૮)

વિચાર-વાણી-ચરિતૈઃ સમુજ્જ્વલૈઃ શ્રેયઃ-પ્રકાશં જગતિ પ્રતન્વતા ।
મનુષ્યજાતેર્હિતમાધને નિજં નિઃશ્યન્દિતં તેન સમગ્ર-જીવનમ્ ॥

પોતાનાં ઉત્તમ વચાર, વાણી અને આચરણથી દુનિયાભરમાં
મંગલ-પ્રકાશ ફેલાવનાર એ મહાપુરુષે મનુષ્યજાતિના દિતસાધનમાં પોતાનું
સમગ્ર જીવન ફેડ્યું છે.

(૯)

દૃષ્ટાન્તરૂપો हि मनुष्यतायाः समासहस्रप्रकरावतारः ।
जगत् समुद्बोधयता स आत्म-शुभ्र प्रकाशेन विभात्यमूर्तिः ॥

સહસ્ર વર્ષોમાં પદ્મ-દુનિયાને મળે એવો એ-માનવતાના શ્રેષ્ઠ ઉદા-
હરણરૂપ-મહાપુરુષ જગતને ઉદ્દેશોધન કરતા શુભ્ર આત્મપ્રકાશ વડે, એ
શરીર ન હોતાં પણ પ્રકાશી રહ્યો છે.

(૧૦)

सुरूपं उपदेशोऽभूद् उत्तमं यस्य जीवनम् ।
स विश्वदितसाहित्यस्रष्टा द्योतिष्यते मदा ॥

એમનું ઉત્તમ જીવન જનતાને પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ-રૂપ હતું એવા-જગતને
દિતાવદ સાહિત્યના (મદાન શાસ્ત્રના) સ્રષ્ટા ગાંધીજી સદા પ્રકાશતા રહેશે.

(૧૧)

पाथिष्यतेजोनिधि-विश्वराजा युगप्रधानेन महान्मना यः ।
कल्याणमार्गोऽविललोकमैत्रीरूपः समादेशि तमाश्रयेम ॥

પાથિષ્યતેજોનિધિ-વિશ્વરાજા યુગપ્રધાનેન મહાન્મના યઃ ।
કલ્યાણમાર્ગોઽવિલલોકમૈત્રીરૂપઃ સમાદેશિ તમાશ્રયેમ ॥

પવિત્રતાના તેજના ભંડાર અને વિશ્વરાટ (વિશ્વની શોભારૂપ) એવા
યુગપ્રધાન મદા-માણ્યે વિશાળ અને વ્યાપક લોકમૈત્રીરૂપ જે કલ્યાણ-માર્ગ
ઉપદેશો છે તેને આપણે અનુસરીએ, અનુસરવા પ્રયત્નમાન થઈએ.

મુનિ ન્યાયવિજય

ગાંધીજીએ આપણા માટે શું કર્યું ?

જ્યેન ધર્મમાં ભની અને અભની એવા જે પ્રાચિના આત્માના વર્ણનો આવે છે ભની આત્મા કર્મ ખપારી મોક્ષ પામી શકે છે અભની આત્મા કર્મ ખપારી શકતો નથી એટલે ઠી પણ મોક્ષ પામી શકતો નથી

મહાત્મા ગાંધીજીને આપણે ભની આત્માઓની અને તેમનો વધ કરનાર મનુષ્યને અભની જીવની પ્રાપ્તિમાં મૂકી શકીએ.

આ મોક્ષગામી મહાત્માએ અત્યારના જમાનામાં આપણા દેશમાં જન્મ લઈ, તેના ક્રેયમાં આખી જિંદગી ખપારી આપણા ભાગ્યોચ્ચનો દરવાજો ખુલ્લો કરી આપ્યો છે દેશના કમલાગરે એક દુર્લભ મનુષ્યે તેમનો જીવ કીધો અને તેમનું ડામ પૂરૂ થવા ન દીધું વળી હિંદુ મુસ્લિમ ધર્માધેએ દેશની પ્રગિતમાં પારાવાર અટકાયતો નાખી એક જાણુ ગાંધીજીએ લાખો મનુષ્યોના હૃદયોને પલટાવી નાખી ભગીરથ પ્રવલ્નો કરી દેશને આઝાદી અપારી ત્યારે આ ગુડા ધર્માધેએ તેમના કાર્યમાં અડચણો જીભી કરી લાખો દુઠુઓને પ્રગાર વગવના અને પાયમાલ કરી નાખ્યા

ગાંધીજી અને તેમના લાખો અનુયાયીઓએ દેશને એક અખડ અવ ત્ર લિંદુગ્તાન પેદા કરવા અનેક જાતના ભોગો આપ્યા છતાં મુસ્લિમ ધર્માધેએ દેશના દુડા ટરાયા અને અન્ને ધર્મના ગુડાઓએ ધર્મના નામે ભગવશે દેગ્ય ધુઓના જાન લીધા, લાખોને પાયમાલ કર્યા અને ખીજ અમાનુષી કૃત્યો કર્યા

૨૫૦૦ વર્ષ પહેલા આર્યાવર્તનું પતન થયું હતું ત્યારે જેમ ભગવાન મહાનીર અને બુદ્ધે ભારતમાંનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેવોજ ભગીરથ પ્રવલ્ન ગાંધીજીએ આપણા ઉદ્ધાર માટે કર્યો અને દેશને સ્વતંત્ર કરાવી પ્રગતિના પથે વાળ્યો સે કડો વર્ષથી ગરીબાઈમાં ડુમેવી અને હતાશ ધઈ ગયેલી આપણી ગુલામ પ્રજામાં ફક્ત ત્રીસજ વર્ષના દ્રેક અમથમાં નીજળીના વેગે પવટો લાવનાર ગાંધીજીને ઇતિહાસકાર ઠાવ્ય તીર્થ કુ ડે ભગવાન નહિ ગણે પણ એક અમત્કારિક મહાત્મા તો જરૂર ગણ્યો

હિંદુસ્તાન એકલાનેજ નહિ પણ આખી દુનિયાને તેમની કેટલી જરૂર હતી તે તેમના મૃત્યુ સમયે આખી દુનિયાએ જે રીતે આંસુ પાડ્યાં અને તેમને અંજલિ અર્પી તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. કરોડો મનુષ્યોને તેમના મૃત્યુએ જે આઘાત પહોંચાડ્યો છે તેની સરખામણી પોતાના સ્વજનના મૃત્યુ સમયે થતા આઘાત સાથેજ થઈ શકે. ૨૫ વર્ષમાં બે લાયકર લડાઈઓમાં પાયમાલ થયેલી દુનિયાને તેથી પણ વધુ લાયકર ત્રીજી લડાઈના લણકારા વાગવા માંડેલા છે તે સમયે ગાંધીજી એ એકજ આશાનું કિરણ હતા. મૃત્યુ અને પાયમાલીમાંથી બચવાનો ધોરી માર્ગ અહિંસા અને સત્યનો એ સંત મહાત્માજી દુનિયાને બતાવ્યો અને પ્રજાઓના હૃદયમાં વસ્તો પણ ખરો પરંતુ આ સદેશનો અમલ આપણે પૂરતો કરી શક્યા નથી. મહાત્માજીએ રાત અને દિવસ આ સદેશો દુનિયાને પહોંચાડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનો અમલ કરાવવાનું તેમનું કાર્ય પૂરું થાય તે પહેલાંજ તેમને ઉપાડી લેવામાં આવ્યા.

મહાત્માજીના પ્રતાપે આજે આપણે દુનિયામાં ઊંચું માથું રાખી કરી શકીએ છીએ. દુનિયામાં આપણે કાંઈ વિસાતમાં નહોતા તેને બદલે હવે મોટા નાના બધા દેશો આપણી સાથે સંબંધ રાખવા તત્પરતા બતાવે છે. દુનિયામાં મળતી જાત જાતની અગત્યની પરિષદોમાં આપણને સરખો દરજ્જો આપવામાં આવે છે અને તે પ્રમાણે આપણે તેમાં ભાગ પણ લઈએ છીએ.

દુનિયામાં પ્રવિણની સરખામણીમાં અમેરિકા, રશિયા, ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ પછી આપણો દરજ્જો ગણી શકાય. સસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનનો દરજ્જો નીચે ઊતરી ગયો હતો તે પાઠો મહાત્માજીએ તેના ઊચ્ચ સ્થાને લાવી મૂક્યો છે. અને ફક્ત થોડાજ વર્ષ પહેલાં આપણી શું સ્થિતિ હતી? ગોરી પ્રજાને આપણે ઊચ્ચ મનુષ્યો તરીકે ગણતા હતા. એમ કહીએ તો ખોટું નહિ કહેવાય કે આપણી નજરે તેઓ દેવતાઈ પુરુષ લાગતા હતા. આપણી સાથે તેઓ એક દલકી પ્રજા જેવો વર્તાવ રાખતા હતા. આ બધી બાવનાઓ કરી જઈ હવે આપણી દૃષ્ટિમાં તેઓ આપણા જેવાજ મનુષ્યો લાગે છે.

૧૫૦ વર્ષના અંગ્રેજીના અમલ દરમિયાન આપણે કંગાલ, ગુલામ અને કચડાઈ ગયેલ પ્રજા બની ગયા હતા. અમલદારનું નામ સાંભળી

આપણે ધૂનતા હતા. અગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનને લગભગ એક માટું કેદખાનું કરી નાખ્યું હતું. ગોળી પ્રબળો માટે હિંદુસ્તાન એક લૂટ ચલાવવાની જગ્યા હતી. આ અસહ્ય ઐતિહાસિક ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પલટો લાવનાર ગાંધીજીના જોડલા ગુણો ગાંધીએ તેટલા જોયા છે.

પણ આપણે એમના ખરા ગુણો તો ત્યાજે જ ગાંધી શક્તિએ કે જ્યાં આપણે તેમણે બતાવેલા રહેતાં ચાલી દેગની ઉત્તરિના કાર્યમાં આપણો ફાળો આપીએ. તો તે સુવિદિત છે કે આપણો દેશ ગરીબાઈમાં પડેલો ન બરે આવે છે. આ ગરીબાઈ દૂર કરવામાં આપણે આપણાથી બનવું કરી શકવું જોઈએ. આ કાર્ય આપણે ત્યાજે કરી શકીએ જ્યાં આપણામાં સમાજ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરવાની વૃત્તિ જાગે. આપણે ફક્ત તાત્કાલિક સ્વાર્થ-તોજ ખ્યાલ કરીએ છીએ અને તો વિચારજ નથી કરતા કે આપણો સ્વાર્થ પોષવામાં જો સમાજનું અહિત થવું જાય તો તે છેવટ આપણને અહિતકર્તા નીવડે. અગ્રેજો સમાજ પ્રત્યેની તેમની ફરજ અદા કરવાના ગુણના લીધેજ તેમના પર આવતી ગમ તેટલી વિટબણાઓનો સામનો કરી દુનિયામાં પોતાનું ઊંચું ધ્યાન જાળવી રાખે છે. આપણામાં ગહેલા આ દુર્ગુણોને કાઢવા વગર આપણી ઉત્તરિમાં અટકાયતો આવ્યાજ કરવાની.

ગાંધીજીના તમામ પ્રયત્નો આપણી સામાજિક તેમજ નૈતિક ઉન્નતિ કરવા માટેજ હતા તેમણે સામાજિક ઉન્નતિ માટે હિંદુ મુસ્લિમ એકતા, અખંડતા નિવારણ, ક્રમી બેદબાવ દૂર કરવા અને ખાદીપ્રચાર વગેરે રહેતા બતાવેલા છે. નૈતિક ઉન્નતિ માટે અહિંસા અને સત્યનો ધોરી માર્ગ બતાવેલો છે. આપણે તેમના બતાવેલા રહેતા ચાલી થોડાજ વર્ષમાં ઊંચું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

ગાંધીજીએ બતાવેલા માર્ગે ચાલી આપણે તેમના પ્રત્યેનો આપણો પૂજ્યભાવ પ્રદર્શિત કરી શકીએ તો આમ કરીએ તોજ આપણે તેમના ગુણ ગાન ગાયા સાર્થક છે. પૂજ્ય મહાત્માને આપણા કોટિ વદન હો.

મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

બાપુને અંજલિ

જે બાપુનું ધોળે દહાડે આપણે ખૂન કર્યું તે બાપુને અંજલિ આપનારા આપણે કોણ? જે બાપુ કહેતા હતા કે દેશના ભાગલાવાળું સ્વરાજ્ય નકામું છે તે બાપુનું ન માન્યું અને સ્વે એમને અંજલિ આપવા બહાર પડવું તેનો શો અર્થ છે? બાપુનું જીવનજ એમને એક અંજલિરૂપ હતું. એમનું મૃત્યુ એથી વિશેષ અંજલિરૂપ બન્યું.

બાપુ ગયા ત્યારથી મારી મનોવ્યથાનો પાર નથી. મને કંઈ સહનું નથી, અને મને દશામાં રસ લાગતો નથી. આ મનોવ્યથા કેવળ બાપુના મૃત્યુના કારણે નથી, પરંતુ જે રીતે બાપુને આપણી વચમાંથી જવું પડ્યું તે આપણે માટે ખૂબજ શરમજનક છે. આપણા શ્રેષ્ઠ પુરુષનું આપણે હાથે આવું કરીએ ખૂન થાય એ વિચારજ મને દયમયાવી નાખે છે. શું એક પ્રજા તરીકેની આપણી સંસ્કારિતા, આપણું માનસ તથા આપણું ચારિત્ર એટલી અર્થગતિએ પહોંચી ગયું છે કે આપણને આવું દુષ્ટ કાર્ય કરતાં પણ આંચકા ન લાગે? ખરું પૂછો તો આપણને જરાએ આંચકા નથી લાગ્યો. એક પ્રજા તરીકે આપણને મનનો પશ્ચાતાપ સરખો પણ નથી થયો બાપુના આવા દુઃખદ અવસાન પછી પણ આપણે જનાવરો સરખા વર્ત્યા છીએ. ગામે ગામ નરી આંખે ન જોઈ શકાય તેવા બનાવો બન્યા છે. આ સંજોગોમાં બાપુને અંજલિ આપનારા આપણે કોણ?

જે સમી સાંજે બાપુના અવસાનના સમાચાર બહાર પડ્યા તેજ સાંજે મારો મિત્ર સુમન હાંફોહાંફો મારી પાસે આવી ચડ્યો એના બોલે બોલે આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા વહેતી હતી. સુમન અને હું એકજ શાળા તથા કોલેજમાં ભણેલા. અમારા એ યુગમાં સુમન ગાંધીયોનો હતો તેમ કહું તો પણ ચાલે. બાપુ જેવી શુદ્ધ ખાદીની ધોતલી, પહેરણ અને ટોપી એ એનો પહેરવેશ, દિવસમાં ઓજામાં ઝોછો એક કલાક ચરખો તે એ એના રોજિંદા કાર્યક્રમનું ખાસ અંગ. જીવનમાં પ્રભુતામાં તે માંડ્યા છતાં પરિણિત જીવનથી દૂર રહેવું એ એનો જીવનઆદર્શ હતો એટલે બાપુના જન્મદિવસમાં એક બનવું એ એની મદતવાકાંક્ષા હતી. ધીમે ધીમે સુમનના જીવનમાં શિથિલતા પેસવા લાગી. ગયો એ

જૂનો પહેરવેશ અને પલટાયો એનો ગંજિદો કાર્યક્રમ. બદલાયા એના
 હવનના આદર્શો અને ભુલાઈ ગઈ એની હવનની મહત્વાકાંક્ષાઓ-એના
 હવને ભુલોળ પલટો લીધો. આજે એને ભેતાં વારજ મે કહ્યું, “ સુમન
 યાદ આવ છે એ દિવસો જ્યાં આપુરેલા બની આપણે ચારે તરફ ધૃમતા
 દતા આજે આપુના સમાચાર સાંભળતા મન કાણુ જાણે કેમ એમજ
 લાગ્યા કે છે કે આપુના મત્યુમા આપણો હાથ છે. દેશનો દરેકે દરેક
 સ્ત્રી યા પુરુષ એના જવાબદાર છે. તે આપુના હવનનો તથા એમની વિચાર-
 શ્રેણીનો બહુજ ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો છે. તુ આપુને એક મહાત્મા
 તરીકે ઓળખે યા ઓળખાવે કે એક ગર્જદારી પુરુષ તરીકે ?”

સુમને મને સાંભળ્યો ખરો પર તુ એના મનમા કંઈ ભુલાજ તર ગો રમી
 રહ્યા હતા. જગ ગગગગા અવાજે એ બોલ્યો “ આપુના હવનનો ઉદ્દેશ કેવળ
 સુદ્ધિના ભેટે હું તારી પામે મ કુ તેનો શો અર્થ છે ? વળી મનમા એમ
 પણ થાય છે કે આમ નામીપાત્ર થવાથી પણ શો લાભ ? કુટી પાછા
 આપુના પથે વળવાનો કા પ્રયત્ન ન કરીએ ? આથી વધુ ભગ્ય અજલિ
 આપુને આપણે શી અર્પી શકીએ ? વિવરચના પાછળના શાશ્વત સત્યના
 જી ડાણુમા ઉતરવુ, એને મમજવુ અન હવનમા તે અનુભવવુ એ મારે
 મન આપુના હવનનુ ખાસ પ્રયોજન હતુ. આ શાશ્વત મત્યને ગમે તેનામે
 ઓળખો તે બધુ આપુને મન મરખુ હતુ. આપુનુ હવન આ દષ્ટિએ
 ભેદએ તો પકી એ હતા તો બધુ હતા અને નહોતા તો કંઈ નહોતા.
 પેલા શાશ્વત મત્યને એ રામનામ તરીકે ઓળખાવતા. પોતાના આહવનમાં
 રામનામનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા કરતા આપુ ચાલ્યા ગયા. ”
 આ છે-લા શબ્દો બોલતો બોલતો સુમન ઢળી પડ્યો. હું પણ ગળગળી
 યદ ત્યાં ને ત્યાં પોઢી ગયો

શ્રીમનલાલ નેચંદ શાહ

પૂજ્ય બાપુજી

કર્મ અભાર્પણ ગોગ અધ્યાય ૪ ચાના ૭ માં શ્લોકમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ કહે છે -

“ ત્યારે ત્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થઇને
અધર્મનું બળ જામે છે, ત્યારે ત્યારે હે
ભારત ! હું શમીગ ધારણુ કરુ છુ. ”

આજથી ૩૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે પ્રજાને પીડનાર દુઃશાસનના ત્રાસથી માતા ભારતી ત્રાસી રહી હતી ત્યારે શ્રાવણની અંધારી અષ્ટમીએ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ જન્મ લઈ વસુંધરાને ત્રાસમુક્ત બનાવી ધર્મનો ફેલાવો કરે છે. ભગવાન કૃષ્ણના નિર્વાણ બાદ હજાર વર્ષ પસાર થાય છે. માનવીના હૃદયમાં દિંસા, ગૃહ, ઝોરી, લોભુપતા ને ચારિત્રહીનતા ચડી ખેસી ધર્મના નામે અનેક ધતિંગો આદરે છે. ત્યારે કુંડઆમના ગામ સિદ્ધાર્થને ત્યાં માતા ત્રિશલાની ડૂબે ચૈત્ર માસની શુક્રવત્સ તેરમે ભગવાન મદાવીર અને એજ સદીમાં કપિલવસ્તુના રાજા શુદ્ધોદનની ગણી મદામાયાની ડૂબે વસંત પચમીના રોજ ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ જન્મ લે છે. અનેક યાતનાઓ સહન કરતા સપૂર્ણ જ્ઞાની થઈ જગતમાં વ્યાપેલા અધકારનો નાશ કરવા અદિસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, અન્તેય વગેરે ઉપર ખૂબ ભાર મૂકે છે. માથે વર્ણવ્યવસ્થાના બેદ નાખ્યું કરી સ્ત્રીને પુરુષના સમાન હક્કની અધિકારી બનાવે છે. જગત ઉદ્ધારક બને મદાપુત્રોના નિર્વાણ બાદ પાંચ મો વર્ષે ઝોશિયા યુરોપના મધ્ય ભાગના એક ગામડામાં રોર બાંધવાની એક ગમાણુમાં સરિવમની ડૂબે ૨૫ ડિમે બરતી મધનને ભગવાન ઇશુ ખ્રિસ્ત જન્મ લે છે. અને અંકગવિહોણી ગોરી જાતને સંકારી બનાવવા પવિત્ર જીવન ગાળવાનો ને જાનુબાવનો પ્રયાગ કરતાં વધતબે ચડી અમગ બને છે.

દીન દશામાં જીવતી આગળ જાતિના ઉદ્ધાર માટે અરજખતાનની મક્કામાં અમીનાતી ડૂબે ઈ. સ. ૫૭૦ માં મદમદ પેગંબર અને એજ સદીમાં એજ પ્રદેશના ૫૩મે આવેલા ઇગિનમાં ૩૩મે સફરમાં રાજકુટુબમાં

પૌરશસ્ત્રની પત્ની દુગ્ધાવાની ક્રમે અમે . જરથુષ્ટ્રનો જન્મ થાય છે. બન્ને મહાપુરુષો ન્યાં અંધકાર જુગે ત્યાં પ્રકાશ પાથરવા સત્ય, સંપ, પ્રામાણિકતા અને પ્રેમનો ઉપદેશ આપતાં અનેક આપત્તિગોમાંથી પસાર થઈ જીવનલીલા સફેલી લે છે.

ભગવાન કૃષ્ણના નિર્વાણુ બાદ બે હજાર વર્ષના ગાળામાં જગત કસ્યાણુ માટે પાંચ પયગંબરી પુરુષોએ જન્મ લઈ આકરાં તપો આદરી, અનેક યાતનાઓ સહન કરી જગતને સવળે રાહું ચડાવ્યું. અને બીજાં પંદરસો વર્ષ પસાર થાય છે ત્યારે હિંસાનાં સામ્રાજ્ય ચપાયાં છે, ધર્મના બહાને ક્રિયાકાંડને મહત્વ અપાયાં છે. ધર્મના જોડા નીચે કરોડો ભાઈ ભાંડુઓ હડધૂત થઈ ગુલામી દશા બોગવી રહ્યાં છે, પ્રજામાંથી સત્ય, સંયમ ને ત્યાગ ધસાઈ ગયાં છે, ધર્મગુરુઓ ધર્મને નામે દુકાનદારી ચલાવી રહ્યા છે, રાજાઓ રક્ષકને બદલે ભક્ષક બની ધર્મપતિત થઈ રહ્યા છે, ઊંચનીચના બેદે માઝા મૂકી દીધી છે, સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યે તુચ્છભાવનું ઝેર પ્રસરી રહ્યું છે, પરદેશીઓ રાજસત્તાના બળે ચુસાય તેટલું ચૂસીને બારતને કંગાલ બનાવી રહ્યા છે, એવા દીન-હીન સમયમાં જગત પર અજબાણું નાખવા સૌરાષ્ટ્ર જેવી શરૂ ભૂમિમાં પોરબંદર રાજ્યના દિવાન કરમચંદ ગાંધીને ત્યાં પૂતળીબાઈની ક્રમે ઇ. સ. ૧૮૬૯ ના ઝાકટોબરની બીજી તારીખના રોજ મોહનદાસ ગાંધી અવતારી પુરુષ તરીકે જન્મ લે છે.

અમપણુથીજ અહિંસા, સંયમ ને સત્યના વાણુ તાણુ એમના જીવનમાં વણાય છે. ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં ઍરિસ્ટરની પદવી પ્રાપ્ત કરી લંડનથી વતન પાછા ફરે છે. વતનમાં બે એક વર્ષ ગાળી એક મુસ્લિમ પેદીના કાનૂની કામકાજ અંગે દક્ષિણુ આક્રિકા જવાનું થાય છે. ન્યાં કાળા ગોરાના વર્ણુબેદ અને તેને લગતા અમાનુષી કાનૂનો સામે અહિંસક પ્રતિદારની અબળ ઉપાડવા સાથેજ ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં વધીલાતના ધંધાને ક્રબાવી દઈ જાહેર સેવામાં પોતાનું જીવન અર્પણુ કરે છે. સાત સાત વર્ષ અનેક પ્રકારની નાની મોટી યાતનાઓની તાવણીમાંથી પસાર થઈ આખરે વિજયને વરે છે. આથે આંતરિક રિપુઓ પર વિજય મેળવવા તપ, ત્યાગ, સંયમ, અહિંસા, મૈત્રી અને સહનશીલતાની ગાદ ગાંડ બાંધી ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં વહાલા વતનમાં ડી કામ થઈ અમદાવાદમાં સાગરમતીના કાંઠે આશ્રમ સ્થાપી દરદી દેશની નાડ હાથમાં લે છે.

જે ભારતવર્ષમાં ધાન્યના ભંડારો ભરપૂર હતા, દૂધ, દહીં ને ઘીની રેલમછેલ હતી, સંસ્કારિતામાં જે સર્વોપરી ગણાતો, ત્યાગ, તપ ને બ્રાતૃભાવ, માટે જેનો પહેલો નંબર આવતો, એકંદરે પ્રજા સુખી હતી તે નંદનવન સરખા દેશમાં પરદેશીઓના શાસનથી કરોડો માણસો નામ દશામાં ભૂખે મરતા. પરદેશી સંસ્કારોથી બ્રાતૃભાવ, ત્યાગ ને તપ ક્ષીણોટા સમ રહ્યા હતા. પ્રજામાંથી આત્મબળ મરી પરંવાર્યું હતું. સાત લાખ ગામડાંની કંગાલિયતને પાર નહોતો ધર્મને બદલે અધર્મની ખોલખાલ હતી. મતભેદો ને હુંસાતુસીના વિતંડવાદમાં દેશ ખૂંચી ગયા હતા. એકંદરે દેશની દશા તમામ દરદોથી ઘેરાયેલા દરદી જેવી હતી.

આવા કડણ પ્રસંગમાં બાપુજીએ રચે રચે અવિત્રાંત પરિભ્રમણ કરી મીડી વાણી વડે સત્યાગ્રહ, અહિંસા, સત્ય, ત્યાગ, બ્રાતૃભાવ ને પ્રેમથી લોકમાનસ તૈયાર કરી પરદેશી સરકાર સામે અહિંસક સંગ્રામ ખેલતાં રહ્યા. સાથે સામાજિક ને ધાર્મિક સુધારા માટે પણ જનતાના દિલ પર જોડી અસર કરતા રહ્યા. નાની મોટી અનેક વિપત્તિઓ આવવા છતાં લેશ પણ કળ્યા સિવાય. દુસ્મન પ્રત્યે પણ મૈત્રીભાવ રાખીને જનતાના કડયાણુ માટે કલાકે કલાક ખરચે ગયા.

ગેમની સવ્યાહ, ઘ્નવચર્ય, અહિંસા, નિર્ભયતા, ત્યાગ, તપ અને આમજનતા પ્રત્યેની ધગશે જગત ઉપર જોડી અસર કરી. દત્તરો વર્ષના ગાળામાં થયેલા મદાપુરુષોના નેમ્ન નીચે જેટલા ભેગા નથી થયા તેનાથી ઘણી મોટી સંખ્યામાં ધનિક કે ગરીબ, સમર્થ ધારાશાસ્ત્રી કે અભણ, નેતા કે સિપાઈ, યુવાન કે વૃદ્ધ, પુરુષ કે સ્ત્રી, ગેમ લાખો ને કરોડો લાઈ બહેનો ગેમના નેમ્ન નીચે એકત્ર થઈ, પડ્યો બોલ ઉપાડી લેતા.

ક્રામવાદીઓએ ક્રામવાદના ગેરી પ્યાલાને એટલી દદ મુધી છવકાવ્યો કે બંગાળના લોકો ભાન બૂલીને અરસપરસ એક ખીજને વધેરવામાં જ દરીકાઈ ઈરી રહ્યા હતા. વ્યાં શસ્ત્રધારી પોલીસો પણ જવાનું સાદસ કરતાં ગભરાય એવા પ્રદેશમાં નકર મૈત્રીભાવના મદામૂલા દયિયારથી પૂલ્ય બાપુ ત્યાં પહોંચ્યા. અને ઈ. સ. ૧૯૪૭ ના જન-યુઆરીની ૭મીથી દરરોજ એક એક ગામની પગપાળા મુસાફરીનો આરંભ કરીને નવખાલીમાં શાંતિયાત્રા પૂરી કરી ૩૦ મી માર્ચે દિલ્હી આયા. ગેમની અહિંસાના

મૂળમાંજ નિર્ભયતા, સાહસ અને ક્ષમાશીલતાનો સંગમ નવખાલીની શાંતિયાત્રામાં દેખાઈ આવે છે.

પૂજ્ય આપુએ પોતાના જીવનની શરૂઆતથી તે જીવ્યા ત્યાં સુધી ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજદ્વારી પ્રગ્નમાનસને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા અવિરત પ્રયત્ન કરી આપણા જીવનના એકે એક ખૂણામાં પ્રકાશ પાડ્યો છે.

બસો બસો વર્ષથી જેના શાસનના ખૂંટા ઊંડામાં ઊંડા ઉતરેલા તેવી સાધનસંપન્ન કાબેલ પરદેશી સત્તાને એક પણ લોહીનું ટીપું પાગા સિવાય અહિંસાના હથિયારથી હટાવી ગાંસડા પોટલા બંધાવ્યાનો કાઇ ઇતિહાસમાં જોટો નહિ મળે.

જગતશાંતિના શહેનશાહ, વિશ્વની સંસ્કારમૂર્તિ, રાષ્ટ્રપિતા પૂજ્ય આપુજીનો જીવનદીપ અણુધાર્યો ૧૯૪૮ ના જાન્યુઆરીની ૩૦ મી તારીખે પ્રાર્થનાસભામાં જતાં ૫-૫ મિનિટે આપણીજ જાતિના ભાનબૃહ્યા એક પાગલ યુવાને ગોળી ચલાવી ને ૫-૩૫ મિનિટે દિલ્હી ખીરલા હાઉસમાં એ જ્યોત છુટાઈ.

ભૂતકાળમાં થયેલા અવતારી પુરુષોમાંના અનેક મહાપુરુષોના જીવન-દીપ શેતાનિયતના હાથેજ જોલવાયા છે. ગીતાના ઘડવૈયા ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ એક અવિચારી પાર્ધીના આણે ભોગ અન્યા. ભગવાન શુદ્ધનો ભક્ત સુદં લુહારે ભોજન માટે પોતાના ઘેર જોલાવી ભોજનમાં વિષ આપી પ્રાણ હરી લીધા. ભગવાન ઇશુ ખ્રિસ્તને વિરોધીઓએ ન્યાયનું નાટક ભજવી ક્રોધ પર ચડાવી દીધા. અશ્મિન્દિરમાં ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં અપો જરથુષ્ટ્ર ઉપર તુકેઓ તૂટી પડી કેર વરતાયો. પાંચ પાંચ દાયકા સુધી મીઠી વાણી અને મૈત્રીભરેલી ભાવનાઓ અહિંસા, સત્ય, પ્રેમ, બ્રાતૃભાવ, સમાનહક્ક, સ્વાતંત્ર્ય વગેરેની જગતમાં પ્રતિષ્ઠા કરી ભારતને આઝાદ બનાવનાર પૂજ્ય આપુજી પણ એક હત્યારાનો ભોગ બની ૩૬ વર્ષની ઉંમરે અવતારીકાર્ય પૂર્ણ કરી પરમ તેજમાં ભળી ગયા.

હરિજનોના તારણહાર મહાત્મા ગાંધીજી

મહાત્મા ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓને રંગભેદને લીધે ત્યાંના ગોરાઓ તરફથી જે અતેકવિધ અપમાનો નીચી મુંડીએ સહન કરવા પડતાં હતાં તે સામે સત્યાગ્રહના અમોઘ શસ્ત્ર વડે સફળતા મેળવી હતી. ત્યાંના કાર્યથી પરવારીને તેઓ સને ૧૯૧૫ માં સ્વદેશ પાછા ફર્યા. તેમણે દેશના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી ભ્રમણ કરીને દેશની નાડ પારખી લીધી હતી. આફ્રિકાના તાજા અનુભવ ઉપરથી તેમને પ્રતીતિ થઈ હતી કે હિંદમાં હિંદુઓ વગેરે જિંચ ગણાતી કામો પોતાનાજ સાત કરોડ જોડલા દેશબંધુઓને અસ્પૃશ્ય ગણી કાઢી તેમને હડધૂત કરે છે તેનું કૃળ તેમને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજે જોગવધું પડે છે. તે ઉપરથી આ સર્વ રીતે દયાગેલી અને હડધૂત થએલી અંત્યજ પ્રજાને અપનાવવા માટે દેશને હાકલ કરી હતી, અને દેશને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી હોય તો અસ્પૃશ્યતાને જડમળથી ઉખેડી નાખવાનો આદેશ દેશની સમક્ષ મૂક્યો હતો.

પૂ. મહાત્માજીએ સાયરમતી નદીના દેવીચિ આરા પાસે પોતાનો સત્યાગ્રહ આશ્રમ સ્થાપ્યો અને તેમાં નાત જાત કે ધર્મના બેદલાવ વગર સેંકડો સ્ત્રી પુરુષોને આશ્રમવાસી તરીકે રાખ્યાં હતાં. અંત્યજોની આલડછેટને દૂર કરવા માટે તેમણે પોતાના કુટુંબરૂપી આશ્રમથી શરૂઆત કરી અને એક અંત્યજ કુટુંબને આશ્રમવાસી તરીકે સ્થાન આપ્યું જોટકુંજ નદિ પછુ તે કુટુંબની નાની કન્યા લક્ષ્મીને પોતાની દાકપૂતી તરીકે સ્વીકારીને સાત કરોડ અંત્યજોને તેમણે જોણે લીધા છે.

ગોળમેણ પરિપદ પડી ષિટિશ સરકારે દલિતોને હિંદુઓથી જુના પાડી તેમને અલગ મતાધિકાર આપ્યો હતો તે સામે પૂ. મહાત્માજીએ આમરજાંત ઉપવાસ યદેડા જલમાં શરૂ કરી દરિજનોને હિંદુ સમાજથી અલગ પાડતાં જગ્યાવા દતા. સાચા પ્રબુના ભક્તો દરિજનોની આબડછેટ રાખવા માટે મહાત્માજીએ કહેવાની સવર્ણ પ્રજાને અતેક વખતે કડક શબ્દોમાં સંભળાવ્યું છે કે પરમેશ્વરે પેના કરેલ મનુષ્યને અડકવું નહિ અને જાણે અજાણે પણ સ્પર્શ થવાથી ધર્મજાલ થાય એવો ધર્મ

એ ધર્મજ નથી પણ અધર્મ છે. હરિજનોની આભડછેટ રાખવી એ હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ જાતિ ઉપર કાળી ટીકી છે. તેને ભૂંસી નાખવા માટે હરિજનોની એકંદર હાડમારીઓ દૂર કરી તેમને અપનાવવામાંજ સાચો હિંદુ ધર્મ સમાજોલો છે.

હરિજન બાળકોને સંસ્કારી અને સાચી કેળવણી મળે તે માટે તેમણે જિંદગીભર બીમાર અવસ્થામાં પણ હરિજન કાળો ઉઘરાવ્યાજ કર્યો છે. તે કાળો પૂ. ઠક્કર બાપા મારફતે અખિલ હિંદુ હરિજન સેવક સંઘ તરફથી હરિજન કેળવણીમાં વપરાતો રહ્યો છે. આજે દેશમાં હરિજન ઉદ્ધાર માટે જે જે પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી છે તેના તેઓ આઘ સૃષ્ટા હતા. હરિજનોની દયાજનક હાલત જોઈને તેઓ કકળા બેડતા હતા. તેઓ પોતાને ભંગી તરીકે જાણાવતા હતા એ રીતે તેમણે ભંગી કામનું હલકાપણું દૂર કર્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ સક્ષાઈનું કામ કરી સમાજને સ્વચ્છ રાખનાર ભંગી કામની મહત્તામાં વધારો કર્યો છે.

પૂ. ગાંધીજી હરિજનોને પોતાની અંદરની આભડછેટ દૂર કરવા અને ખોટા રીતરિવાજો તથા વ્યસનોને તણ દેવા ઉપદેશ આપતા હતા તેઓ હરિજનોને સ્વચ્છ સુઘડ અને સંસ્કારી જીવન જીવી શકે તેવી સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપવા દેશનાયકોને સમજાવતા હતા. આજે હરિજન પ્રશ્ને દેશમાં જે કંઈ સ્થાન મળી રહ્યું છે તેના તેઓજ સર્જક હતા. હરિજન ઉદ્ધારનું આદરેલું કામ અધૂરું ગહી જાય તો બીજો જન્મ હરિજનના પેટ લઈને તે કાર્ય પૂરું કરવાનો તેમનો જાહેર અંકુષ હતો.

અસ્પૃશ્યતા રાસસીને હિંદુ સમાજમાંથી દૂર કરવા માટે તેઓ ભંગી-રથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. તેમના સતત પ્રયત્નોથી માત્ર ત્રીસ વરસના ટૂંકા સમયમાં હરિજન પ્રશ્ને ઘણો વેગ મળ્યો હતો અને થોડાજ વર્ષોમાં પોતાની દયાળીમાં હિંદુ સમાજકોપી દૂધમાં હરિજનોને સાકરની માફક બેળથી ટેવાની તેમની મહત્વકાંક્ષા હતી, પરંતુ દેશદોહી હિંદુ યુવકે તેમને જાણાથી કાર કરી દેશની ઉત્પતિનાં અનેક કામોમાં બાધા ઉભી કરી છે તેમાં હરિજન ઉદ્ધારના કાર્યને પણ મોટો ફટકો પડ્યો છે. તેમણે આદરેલાં અધૂરાં રહેલા કાર્યોને પૂર્ણ કરવા દેશજનને અને દેશ આગેવાનોને પરમ દયાળુ પરમાત્મા સહજુદ્ધિ અને શક્તિ અર્પે એજ પ્રાર્થના છે.

સફર સહસા

અહો ગાંધી ! સાધી સફર સહસા આમ અકળી,
રચી આંધી, શાંતિપ્રિયજન, ન છાજે જ તમને !
ગયા-ના રોકાયા વચન ' જઈ છું ' એ ય વદવા
ઘડી તો પૃથ્વીનું પણ સ્થગિત, હૈયું કરી ગયા !

તમારે ના વૈરી, પણ જગતનાં વૈર સહ, હા,
તમે આંધી ચતુવટ, પ્રણયની વેદી રચવા
ચહ્યું, વિશ્વે અદ્વિ સમ વિરચવા શાંતિસદન
મન્યા એ સંગ્રામે કવચ ધરીને માત્ર પ્રભુનું.

હજ્યા એ સંગ્રામે ! પ્રભુ થકી જ આ ત્રાણ ઉતર્યું ?
તમોને વીંધી ગૈ સનન, કરુણા એ શું પ્રભુની ?
મનુષ્યે અંગેલાં પ્રણય-સતનેા સિદ્ધિ-પથ આ
અસત-હસ્તે થાવું સતત હત, એ અંતિમ પથ ?

હજી રાતી પૃથ્વી, પ્રગટ ધરતીનાં રુદન શા
હતા ગાંધી, એને ગત કરી, પ્રણા ! તેં રુદનને
વધાર્યાં. ક્યારે યે રુદન સ્મિતમાં ના પલટયે ?
કહે પૃથ્વી અર્થે પ્રગટ તવ આનંદ ન યશે ?

પૂર્ણથી પૂર્ણ એ તારા, સત્ય-આનંદનો ઘટ
અશ્રુવૃણ, ધરતી-તીરે, પ્રગટાવ મહા નટ !

(સંસ્કૃતિ)

મુન્દરમ્

યુગાવતાર મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્મારક કેવું હોવું જોઈએ ?

મહાત્મા ગાંધીજીના સ્મારક માટે હાલ આખા દેશમાં અનેક લોકો વિધિવિધ પ્રકારની કલ્પનાઓ કરી છે. કાંઈ તેમના ધાતુઓના અને પાષાણના બાવલા જોલા કરવા કહે છે, કાંઈ ગામો, સ્તાઓ અને અનેક પ્રકારની સમ્માઓને ગાંધીજીનું નામ આપવા કહે છે, કાંઈ ગાંધીજીનો શિક યાત્રુ કરવાનું કહે છે, કાંઈ ગાંધીજીની છબીવાળી ટપાલની ટિકિટો કાઢવાનું કહે છે, કાંઈ ગાંધી સેનાદળો સ્થાપે છે અને ગ્રામીણ અસહ્ય કલ્પનાઓ કરે છે. વધારામાં એક સર્વોદય સમિતી સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું છે, કેટલાક ધનાઢય માણસોએ લાખો રૂપિયાની રકમો હરિજન ઉદ્ધાર માટે, ધરિષ્ટતાઓ સ્થાપવા માટે, રેલિયા અગર ખાદીપ્રવૃત્તિ માટે આપી છે. પરંતુ આ બધી કલ્પનાઓમાં ગાંધીજીનું નામ અને તેમની સ્મૃતિ ધારમ ગણવાનોજ પ્રધાન હેતુ જણાય છે.

૨ ગાંધીજીનું નામ અને સ્મૃતિ તો તેમના જીવનકાર્ય અને સમગ્ર જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના ઉપદેશોથી અનેક યુગો સુધી ધારમ રહેશેજ તેમનું નામ કાયમ રાખવા માટે ઉપર પ્રમાણે પ્રવૃત્તિઓ કરવાની કરી જરૂર નથી મને તો તે બધી પ્રવૃત્તિઓ કેવળ પેલજા જેની લાગે છે.

૩ અતિ દુઃખની વાત છે કે જ્યાં મોટામાં મોટા અને નાનામાં નાના જન્મસ્થાનો, દેશલક્ષ્મી અને પ્રજાસેવકો ગાંધીજીના આદર્શ પ્રમાણેની સમાજસંસ્કાર કરવાની વાતો કરે છે, પરંતુ જે સંજ્ઞાન સચાર છે તે તો પશ્ચિમના જડવાદની આવળી ન-લજ થાય છે, અને જે તેમના પશ્ચિમ જગતમાં રાક્ષસી દિસા ફાળી ની-ળી, લાખો રૂબરૂ માણસોની બેકામ પશુઓ અને પક્ષીઓ માફક કલ કરવામાં આવી, મનુષ્યત્વનો લોપ થઈ ગયો અને માણસ ધાતકીમાં વાતકી અને ફૂરમાં ફૂર પશુથી પણ નીચે ઉતરી ગયો, તેજ પ્રકારનું તત્ત આપણા દેશમાં સચવામાં આવ્યું છે તેનીજ પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે અને છતાં જો અતિ કમલુ વાત છે કે આ બધી સચના અને પ્રવૃત્તિઓનો ગાંધીજીના આદર્શ પ્રમાણેની સમાજસંસ્કાર કરવાનો હેતુ છે તેવો ક્ષણે ક્ષણે દોષ મીપી યોગ્ય કરવામાં આવે છે.

૪ ગાંધીજીનો સમાજહવનનો આદર્શ તો એ હતો કે તે હવન સત્ય અને અહિંસા ઉપર રચાવું જોઈએ, અને દરેક મનુષ્યે બની શકે તેટલું ત્યાગી અને ધર્મપરાયણ હવન હવવું જોઈએ. હાલ તો આખા જગતમાંની દરેકે દરેક પ્રજા લક્ષ્મી અને અધિકાર સૌથી વિશેષ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગાંડી થઈ રાત્રિ દિવસ તનતોડ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને હવનનું ધોરણ જિંદગીમાં જિંદગી જનાવવા અનેક પ્રકારની ખાઘ વસ્તુઓ, વસ્ત્રો અને આશ્રયો ઉત્પન્ન કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં રાક્ષસી કારખાનાં ઊભાં કરે છે અને એક ખીજા સાથે એવી કાંતિલ દરીકાઈ કરે છે કે જેમાંથી ખૂનખાર લડાઈ થયા સિવાય ખીજું પરિણામ આવી શકેજ નહિ. એક બાજુ આવી રીતે ભયંકરમાં ભયંકર વિગ્રહ થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ કરવી અને સાથે સાથે આખા જગતમાં કાયમી શાંતિ રચાવવાની યુ. નો. જેવી સંસ્થાઓ ઊભી કરવી એ ખરેખર વિચિત્રમાં વિચિત્ર ઘટના છે.

૫ ગાંધીજીએ સત્ય અને અહિંસા ઉપર રચાયેલું સાદું અને ધાર્મિક હવન હવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે અને મનુષ્ય એવું હવન જીવી શકે તેવી સમાજરચના કરવા આખી જિંદગી રાત્રિ દિવસ મથ્યા છે, અને તેમણે ગાંધી પોકારી જગતને ચેતવણી આપી છે કે ન્યાં સુધી તેમણે ઉપદેશોથી હવનપદ્ધતિ રચપાશે નહિ અને હાલની પદ્ધતિ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી જગતમાં કદી પણ શાંતિ રચપાશે નહિ અને મનુષ્ય મનુષ્યની કલહ કરતો રહેશે.

૬ ગાંધીજીના આદર્શ પ્રમાણે સત્ય અને અહિંસાના પાયા ઉપર સમાજરચના કરવી હોય તો સાદામાં સાદા હવનની પદ્ધતિ અપનાવવી જોઈએ. જોરલે આજમાં આજી હવનની જરૂરિયાતો મુકરર કરી તે સિવાય બીજી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કારણકે જેમ જેમ ખોટી રીતે અગર બૂલબરેલી રીતે માની લીધેલી જરૂરિયાતો મનુષ્ય વધારતો જાય છે તેમ તેમ તેની બુખ વધતીજ જાય છે અને કદી પણ તૃપ્તિ થતી નથી. જેમ જેમ જરૂરિયાતો વધતી જાય છે તેમ તેમ તેમાં અનેક દોષો અને પ્રવૃત્તિ પણ વધતીજ જાય છે અને છેવટે તેમાંથી ધર્ષણ અનિવાર્ય અને છે.

૭ મનુષ્યહવનની મુખ્ય ત્રણ જરૂરિયાતો છે, તે સૌ કાંઈ સ્વીકારે છે. તે ત્રણ જરૂરિયાતો, અન્ન, વસ્ત્ર અને આશ્રય છે (Food, clothing and shelter): આ ત્રણ જરૂરિયાતોની મનુષ્યના કલ્પના એટલી બધી વધી ગયેલી છે કે તેની કાંઈ મર્યાદાજ નથી. દાખલા તરીકે ખોરાકમાં

આદતે પ્રધાનપદ આપવામા આવે છે, તેથી હજારો અને લાખો ગતની સ્વાસ્થિ વાનીઓ બનાવવા પાછળ રાક્ષસી પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. તે બધી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે અનેક પ્રકારના યત્રો ઊભા કરવામા આવે છે તે યત્રોમા જોઈતી વસ્તુઓ તૈયાર કરવા માટે ખીજા યત્રો ઉત્પન્ન કરવામા આવે છે અને તે પ્રમાણે એક પછી એક રાક્ષસી યત્રો ઊભા થતાજ ગય છે તે વસ્તુઓને જોડ જગ્યાએથી ખીજી જગ્યાએ લઈ જવા માટે વિધવિધ પ્રકારના વાહનો જેવા કે ટ્રેલર, આગબોટો, હવાઈ વિમાનો, મોટર વાહનો અને અન્ય પ્રકારના અસખ્ય વાહનો બનાવવામા આવે છે આ બધું કરવામા અનેક પ્રકારના વર્ગો ઊભા થાય છે જેવા કે મડી વાદીઓ અને મજૂરો અને તેમાથી વર્ગવિગ્રહ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી તેજ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વસ્ત્રો ઉત્પન્ન કરવામા પણ થાય છે, અને આશ્રયસ્થાનો માટે પણ તેમજ બને છે સુદ્ધિપૂર્વક વિચારતા જણાય છે કે માનવજાતની તમામ પ્રવૃત્તિઓ આ ત્રણ વસ્તુઓના ઉત્પાદન અને ઉપયોગ માટેજ રાત્રિદિવસ સતત ચાલ્યાજ કરે છે, અને તેમાથી મનુષ્ય મનુષ્ય અને પ્રજા પ્રજા વચ્ચે ભય કરમા ભય કર રાગદ્રોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાથી વિગ્રહ અને કર્પીલુમા કર્પીલુ લડાઈઓ અને લાખો કરોડો માણસોની કતલ અને મિલકતનો વિનાશ થાય છે આ પ્રમાણે મનુષ્ય વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેના નાશ કરે છે અને તે વિષયક સતત ચાલ્યાજ કરે છે

૯ સને ૧૯૦૪ ના અરસામા મહાત્માજી દક્ષિણ આફ્રિકામા હતા તે વખતે તેઓશ્રીઓ એક “ હિન્દ સ્વગૃહ્ય ” નામની પુસ્તિકા લખી હતી તેમા તેમણે લખ્યું છે કે જ્યારે મનુષ્યને લાય અને પગ આપેલા છે તે ચલાવવા માટે આપેલા છે અને તે ચલાવી દેડ મનુષ્યે તેની જરૂરિયાત ઉત્પન્ન કરી જોઈએ, અને યત્રો નામૂર કરવા જોઈએ અગર ઝોછામા ઝોછા કરી નાખવા જોઈએ એટલે સામામા આદા યત્રોની મુદ્દ વગર જરૂરિયાતો થઈજ ન શકે તો તેટલાજ યત્રોના ઉપયોગ કરવો જોઈએ

૯ હવે પ્રથમ આપણે મનુષ્યજીવનની જે નણ જરૂરિયાતો ઉપર વર્ણવેલી છે તેનો વિચાર કરીએ પ્રથમની જરૂરિયાત અન્ન છે દેડ માણસને તેના શરીરને તદુગત રાખી પોષણ આપવા માટે પૂરતા જીવન તત્ત્વો (Vitamins) અને વજન (calories) મળી શકે તેટલું અન્ન જોઈએ આદ એ જરૂરિયાત નથી પણ ગોખ છે તે મિનકુલ એટો

કરવો જોઈએ. રેશન માટે દરેક પુખ્ત વયના માણસ માટે દર વરસે સરેરાશ નવ દેશી મણુ અનાજ પૂરતું છે તેમ ખારીકમાં ખારીક તપાસ કરી ઠરાવવામાં આવ્યું છે અને ખાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચોખા અને કડોળ-માંથી પૂરાં જીવનતરવો મળી રહે છે. આ સિવાય નિમક અને જરૂર પૂરતાં મસાલા જેવા કે હળદર મરચાં, ધાણા, જીરું, ગળપણુ જે વાત, પિત્ત અને કફનું ખરાબર નિયમન કરે છે તે પૂરતાં પ્રમાણમાં જોઈએ. અને તે ઉપરાંત ચરખી માટે ઘી, તેલ, દૂધ અને દૂધના પદાર્થો જોઈએ. આદર્શી જરૂરિયાતો માણસ તેના હાથ પગ ચલાવી ઉત્પન્ન કરી શકે.

૧૦ વસ્ત્રો આપણા દેશમાં દક્ષિણ રૂમાંથી ઉત્પન્ન કરેલાં હોય તો ત્રણે ઋતુમાં શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે પૂરતાં છે. ઘાઈ પણુ પ્રકારના અન્ય પદાર્થમાંથી અનાવેલાં વસ્ત્રોની આપણા દેશના લોકોને જરૂર પડતી નથી. જે વિભાગમાં અત્યંત ઠંડી પડે છે ત્યાં કદાચ થોડા ઉનના વસ્ત્રોની જરૂર પડે. દરેક માણસ સ્ત્રી અને પુરુષ જે નિયમસર બે કલાક કાંતે તો તેની જરૂરિયાત પૂરતાં વસ્ત્રો તે સૂતરમાંથી અનાવી શકે.

૧૧ આશ્રય સાદા સ્વચ્છ અને સગવડવાળાં માટીમાંથી અનાવી શકાય, અને કદાચ થોડા પથ્થર કે ઘંટોની જરૂર પડે. છાપરા માટે સાદી વળીઓ, વાંસ અને દેશી નળિયાં પૂરતાં થઈ પડે અને ખારી ખારણાં પણુ સાદા લાકડાનાં થઈ શકે. આવાં માટીનાં પૂરતાં હવા ઉજાસવાળાં મકાનોમાં ત્રણે ઋતુમાં પૂરતી ઠંડી અને ગરમી રહે છે.

૧૨ આ ત્રણે જરૂરિયાતો મનુષ્ય પોતાના હાથ પગ ચલાવી તૈયાર કરી શકે. આ સિવાયની જેટલી વધારાની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા પાછળ જે રાક્ષસી પ્રવૃત્તિઓ મનુષ્ય કરે છે, અનેક અને અસંખ્ય વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરે છે, તેમાંથીજ તમામ પ્રકારનાં પાપ, અધર્મ, અનીતિ, છાન, પ્રપંચ, ચોરી, લૂંટ અને અનેક પ્રકારના દોષો ઉત્પન્ન થાય છે અને આખું જીવન અસત્ય અને દિવસામય થઈ જાય છે.

૧૩ તેથી ગાંધીજીની દરખવાની સમાજરચના કરવા માટે એક પ્રત્યક્ષ નમતારૂપ નાના સમાજની રચના તેઓશ્રીના સ્મારક તરીકે કરી તેવી બેટ જગતને આપવી જોઈએ અને જગતને કદેનું જોઈએ કે તે પ્રમાણે આખા જગતના સમાજની રચના કરવામાં આવશે તોજ મનુષ્ય ખરાબર મનુષ્ય થઈ શકશે અને જગતમાં કાવમની સાચી શાંતિ સ્થાપી શકાશે.

ગાંધીજીની કંપનાના અમાજમા પોલીસ, રક્ષકની જરૂર નહિ પડે, ન્યાય તત્ત્વની જરૂર નહિ પડે, કાયદા કરવાની જરૂર નહિ પડે, ધાન્યભાગો નહિ હોય, લશ્કરની જરૂર નહિ હોય, મોટી ઇન્ફિતાલો નહિ હોય, કારણકે રોગ ઘણા ઓછા થઈ જશે અને દરેક મનુષ્ય સ્વસ્થ તોપથી ગ્રહી આદર્શ, સાદુ અને ધાર્મિક જીવન જીવતો હશે

આ પ્રમાણેની પ્રત્યક્ષ નમૂના તરીકેની એક સમાજરચના નીચે પ્રમાણે થઈ શકે.

સમાજ રચનાની રૂપરેખા

૧૪ મારા નમૂના મતે સૌરાષ્ટ્રનું એક નવું રાજ્ય હાથપાળ ન્યાયપાયુ છે તે રાજ્યના પ્રધાનો આનું સમારક રચવામા આગેવાની લઈ શકે તેમને માટે આ એક મુદ્દરમા મુદ્દર તક છે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે એકમતુ ઉદ્ધારન કરતી વખતે એની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે કે સૌરાષ્ટ્રનું એક એવું તત્ત્વ રચો કે જે ગાંધીજીના આદર્શ પ્રમાણેનું હોય અને જેની આપણા દેશનેજ નહિ પણ આખા જગતને બેટ આપી શકાય આખા સૌરાષ્ટ્રનું તત્ત્વ તેવા જે પ્રમાણે રચાય છે તે ખીજા તરોની આધર્મી નકલ છે તે તત્ત્વથી તે ગાંધીજીના આદર્શો સફળ થવાને બદલે તેનો વિનાશજ થશે એવો ભય લાગે છે પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના પ્રધાનો ગાંધીજીના સમારક તરીકે એક એવું ગામ વચારી શકે કે જેમા તે આદર્શો પ્રમાણેનું સમાજજીવન રચાય તેવા ગામની મારી કંપના નીચે પ્રમાણે છે

- (૧) સૌરાષ્ટ્રમા એક ૧૦૦૦ માણસની વસ્તીવાળું ગામ વચાવવું
- (૨) તે ગામ માટે સારા દવાપાણી હોય તેવું સ્થળ પસંદ કરવું
- (૩) તે સ્થળ ઉપર એક તદ્દન નવું પાયામાથી ગામ આધવું
- (૪) તે ગામમા ૧૦૦૦ માણસો વસાવવા અને તેમને જીવનની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ એટલે બધા અન વસ્તો પેદા કરી શકાર તેટલી જમીન તે ગામ માટે રાખવી
- (૫) ૧૦૦૦ માણસો ચૈકી જમીન ખેડી શકે તેટલા ખેડૂત કુટુંબો, તેમને બેઠકો તેટલા મજૂરો, કાગીગરો અને વણકરો અને અન્ય વર્ગના માણસોની સખ્યા મુકરર કરી તેટલા માણસો તે પ્રમાણે વચાવવા
- (૬) ગામમા જરૂર જેટલા સાદા માટીના પૂરતી સગવડવાળા, દવા, ઉગ્મન વાળા મકાનો જેની માથે ટોર એટલે બધા, ગાય, બેસ માધવા

અંબલિ

થોડા દિવસ પૂરે સ્વ. પ્રાતઃ સ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજીને 'અંબલિ' આપવા અત્રેના P. E. N. કેન્દ્ર તરફથી જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી. P. E. N. ની સંસ્થા આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં રસ લે છે અને હિંદુસ્તાનનું કેન્દ્ર હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત ભાષાઓના સાહિત્યમાં રસ લે છે. એ સભાના ચાલકોએ પૂણ્ય મહાત્માજીએ ગૂર્જરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં જે ફાળો આપેલો તે ફાળા સંબંધી ઉદાપોહ કરવાની મતલબથી સભા ખોલાવેલી.

ખરી વાત એ છે કે મહાત્માજીની રાજકીય તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ એટલી મોટી સંખ્યામાં હતી કે જેથી આપણા પ્રાંતીય સાહિત્યની જે ભારે ને કીમતી સેવા પોતે કરી ગયા છે, તેના સંબંધમાં ઘણું જ થોડું લખાયું છે. લગભગ અવગણના થઈ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તે પ્રવૃત્તિઓએ આ પ્રવૃત્તિને ઢાંકી દીધી.

ગાંધીજીનું સાહિત્ય સંબંધી ધ્યેય એ હતું કે કલા અને સાહિત્ય સંબંધી લેખ એવા હોવા જોઈએ કે જે સાધારણ માણસને-સાધારણ ક્રાંતિની જનતાને-સ્પર્શી શકે. એમણે સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેદિયા અને સ્વ. નાનાલાલ કવિ જેવા પ્રખર વિદ્વાનોને કહેલું કે કાવ્ય રચો યા લેખ લખો તો એવા લખો કે જે ગામડાનો ખેડૂત યા કેસિયો-કેસ હાંકનાર-સમજી શકે અને પોતે એજ ધોરણને અનુસરીને લખતા. પોતે પદ્ય લખ્યાં નથી, વાર્તાઓ યા નવલિકા લખી નથી. રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક વિષયો પર સંકેતો, બલકે દગ્ગરો લેખ લખ્યા છે. તત્ત્વજ્ઞાન જેવો કાણ વિષય અર્થે છે, ઉપનિષદો અને ગીતાનાં સ્મરણો પ્રતિપાદન કર્યાં છે. છતાં ભાષા, સાદી, સરળ, થોડું શીખેલી જનતા પણ સમજી શકે એવી વાપરી છે. નથી તેમાં શબ્દોનો આડંબર કે નથી સંક્રુત શબ્દોનો ખીચડો. એમના લેખની સાદી, સરળ, આડંબરરહિત, ધરગથ્યુ શબ્દોથી ભરેલી શૈલી વિચારતાં, આપણા જૂના દલિઓની ભાષા ને શૈલી યાદ આવે છે. એ શૈલીમાંથી મહાત્માજીએ પ્રેરણા મેળવેલી એમ સમજીએ તો ખોટું નથી. નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ કે દયારામ, એમનાં કાવ્યો વાંચો. એમણે

તત્વજ્ઞાન, ભક્તિ, શૃંગાર, જેવા અટપટા વિષયો દેવી સરળ છતાં મુંઢર ને સહેલી ભાષામાં આલેખ્યા છે ! ગાંધીજીનું ધ્યેય પણ ગૂજરાતી સાહિત્ય માટે એજ પ્રકારનું હતું. ગાંધીજીને ખાસ પ્રિય ભજન, “વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાધ બાણે રે” એમાં તત્વજ્ઞાન, નીતિ, અને ધર્મ એવા એકે એક અંગનો તલસ્પર્શ કરવામાં આવ્યો છે. ગાંધીજી ચોખ્ખાલિયા નહોતા. એમને આડંબર ગમતો નહોતો. સંસ્કૃતમય ભાષાથી તેઓ કંટાળતા હતા.

ગાંધીજીનાં અસંખ્ય લખાણોની ધાટીએ આપણા સાહિત્યમાં એક નવો જ ચીલો પાડ્યો છે. એક નવીન જ માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. અને તે એવી મજબૂત રીતે કરાવ્યું છે, કે, એમના જમાનાને “ગાંધીયુગ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. નર્મદ-દલપત યુગ આથમ્યો, પછી આવ્યો ગોવર્ધનયુગ; તે પણ આથમ્યો, અને પછી ઉગ્યો “ગાંધીયુગ” કે જે હજી ચાલે છે.

મહાત્માજીની સાહિત્યરૂપી મિલકતના વારસો પણ સ્વાભાવિક રીતે એમના સહવાસમાં રહી હરતીમાં આવતા ગયા. સ્વ. મહાદેવભાઈ દેસાઈ તેમાંના એક છે. બીજા કાકા કાલેલકર, ત્રીજા નરહરિભાઈ પરીખ અને તે સિવાય બીજા ઘણાઓએ ગાંધીજીના ધ્યેયને અપનાવી ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પડેલી એ નવી ભાતને આકર્ષક રીતે બહાર આણી છે.

ગાંધીજીએ આપેલી એ સમૃદ્ધિને માટે ગૂજરાતી સાહિત્ય હંમેશ એમનું ઋણી રહેશે.

અમદાવાદમાં મળેલા ગૂજરાતી સાહિત્ય સંમેલન (સને ૧૯૩૬)ના પ્રમુખપદેથી એ સંબંધી ખોતે ખોતાનું હૃદય જે કાલચું છે, તે ગૂજરાતી સાહિત્યના એક અનુપમ પ્રતિપાદન તરીકે ઉંચું સ્થાન લે છે ને લેશે.

એક અંજલિ

સામાન્ય રીતે આપણે એમ માનીએ છીએ કે લોકો ઘણી વાર ખોટું માની બેસે છે. પણ ખીણ તરફ એ પણ સાચું છે કે લોકો જેના તરફ લાગે વખત જુએ છે તેને વિષે તે સાચો અભિપ્રાય બાધે છે. આપણા ઘણા ખરા લોકનેતા સંબંધી લોકોએ જે ખિસ્કો નક્કી કરેલાં છે તે સાચાં અને સર્વમાન્ય થયાં છે. લોકમાન્ય ટિળક, દેશમંદુ દાસ, દીનબંધુ ઍટ્કેસ, સંરદાર વલ્લભલાલ એમ અનેક દાખલા આપી શકાય. પૂન્ય ગાંધીજી વિષે લોકજીભે એવા એ શબ્દો રૂઢ થયા છે. મહાત્મા ગાંધી અને આપ. આ બંને શબ્દો સાચા છે.

આ બંને શબ્દો એક દષ્ટિએ એક ખીજના વિરોધી છે. મહાત્માની મહત્તાનો ભય લાગે, તેને માટે આદર થાય, પણ તેનો તાપ સહન ન કરી શકાય. તેની પાસેથી આશીર્વાદ લઈને કંઈક મેળવી લેવાય, તેમની સેવા થાય, પણ તેથી વિશેષ નહિ. પણ મહાત્માજી એ પ્રકારના મહાત્મા નથી. એ સાથે સાથે આપ પણ હતા. દરેક માણસને એ પોતાના પિતા જેવા લાગતા તેમની આગળ જતાં કાંઈને કોંઈય ન થતો. અને તે મહાન હતા પણ તેમના પ્રભાવથી ખીજને દબાવી દે એવા મહાન નહોતા. ખીજને આંજ દે એવું એમનું તેજ નહોતું. એમનું તેજ સૌમ્ય હતું. તેમની પાસે એ ઘડી જઈને ખેરી આવનાર પણ પોતે સાધારણ રીતે હોય તે કરતાં કંઈકેય મોટો થઈને પાછો ફરતો. એ ખીજને પણ મહાન કરે એવી જાતની મહાત્માજી હતા. એમની વાતચીતમાં એમનો શબ્દશબ્દ સાચો છે એવીજ પ્રતીતિ થાય, અને તેમની પાસેથી ઝીડી દૂર જતાં માણસને સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય કે તે કહે છે તેમાં શું ખોટું છે ? શા માટે આપણે એમ નથી કરતા. ? એમના સંમરણ સાથે ઊંડું આત્મનિરીક્ષણ ન થાય એવા કોઈકે જ હશે. એમની સમક્ષ તોટું માનું છું કે કાંઈને જૂઠું બોલવાની દિમત ન જ ચાલે, પણ દરપનાસાનિધ્યમાં પણ માણસ જૂઠું વિચારી ન શકે, પોતાને પણ ન છેતરી શકે એમ નું માનું છું.

એમની શક્તિ અદ્ભુત હતી. તેમ છતાં દરેક માણસ કબૂલ કરશે કે એમણે બતાવેલો સત્ય અને અદિગ્નાનો માર્ગ એવો નથી કે ગમે તેવો

પોથીમાંનાં રીંગણાં

જે દેશ હિંદુસ્તાન અથવા ઇન્ડિયાના નામે સેંકડો વર્ષોથી પ્રસિદ્ધ હતો તેના એ ભાગ પડ્યા. એક કહેવાય છે દિંદી સંઘ અને બીજો પાકિસ્તાન. દરેક દિંદીના હૃદયમાં એવી અભિલાષા હોવી જોઈએ (અને વખતે તેવી અભિલાષા હશે પણ ખરી) કે આપણી આખી પ્રજા સંપીકી, શાંતિ પ્રિય, ન્યાયપ્રેમી, પ્રેમવાયલી અને સંસ્કારી, આર્થિક સમૃદ્ધિવાળી અને કલાપ્રિય બની જાય.

અને આજે ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે કેવી ? આપણા દેશમાં ભયંકર નિરક્ષરતા તથા અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાનને ક્ષીધે વહેમ છે, અજ્ઞાનને ક્ષીધે દયાજનક ગરીબી છે. સાથે સાથે એકારી અને આગસ છે. પ્રજામાં અનેક અટકાવી શકાય તેવા રોગો ફેલાઈ રહ્યા છે અને દર વર્ષે લાખો સ્ત્રી પુરુષો તથા હોકરાઓને યમશરણુ કરે છે.

આ બધું અટકાવશે કેવું ?

આજે દિંદી સરકારને કોરોડો રૂપિયા કારમીરના યુદ્ધમાં ખર્ચવા પડે છે, કોરોડો રૂપિયા પશ્ચિમ પંજાબ, સિંધ અને પૂર્વ બંગાળમાંથી દુઃખી પાયમાલ થઈ આવેલા નિર્વાસિતોને રક્ષણ આપવામાં ખર્ચવા પડે છે. કોરોડો રૂપિયા દેશર્યાદના પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા પાછળ વાપરવા પડે છે.

સરકાર એમના ધર્મનું પાલન કરશે, પણ જેવી રીતે આપણે પોતાની શક્તિ એકઠી કરીને પરદેશી અંગ્રેજોને કાઢ્યા તેવી રીતે જ પણ તેના કરતાં વધારે જોશ અને વધારે આત્મજોગ આપીને ગાંધીજીએ બતાવેલો રચનાત્મક કાર્યનો માર્ગ અપનાવી લઈશું ત્યારે જ આપણી દિંદી પ્રજા શરીરે મુદ્દ, ભજેલી, સંસ્કારી, અને સુખી બનશે. પણ આ બીજાં કોણ માનવા તૈયાર છે ?

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

વર્ધાયાત્રા

ઈ. સ. ૧૯૪૨ પછી જ્યારે સર્વાત્ર નિરાશા વ્યાપી હતી અને અવસાનનું શું થશે એ વિષે ચિંતા થતી હતી ત્યારે મેં મહાત્માજીને શ્રી. રવિશંકર મહારાજ જોડે એક પત્ર મોકલાવ્યો. રવિશંકર મહારાજ તે વખતે વર્ધા જતા હતા. અને મહાત્માજી જે થોડા ઘણા સાથીઓ જેલોમાંથી છૂટ્યા હતા તેને મળવા આતુર રહેતા હતા. રવિશંકર મહારાજને એમણે ફરી વાર જેલમાં નહિ જવા આજ્ઞા કરી હતી અને ભવિષ્યના કાર્યક્રમ અંગે એમને વર્ધા જોવાનું હતું.

કાગળમાં મેં લખ્યું કે આજ્ઞા હોય તો હું પણ વર્ધા આવી જાઉં કારણ કે મારી દશા પણ ભક્ત તુળસીદાસ જેવીજ થઈ છે અને 'અંખિયાં હરિદર્શનકી પ્યારી' એવી લાગણી મારા અંતઃકરણને પણ આપનાં દર્શન માટે રહ્યા કરે છે. તરતજ મહાત્માજીને જવાબ આપ્યો કે જરૂર વર્ધા આવી જાઓ અને વધારેમાં વધારે રહેવાની તૈયારી કરીને આવજો. હું આ રીતે પહેલીજ વાર વર્ધા ગયો હતો અને સાથે મારી પત્ની તથા એક બે બાળકોને પણ લેતો ગયો હતો.

સાબરમતીનો એમણે ત્યાગ કર્યો ત્યાર પછી માફ મંદિર સૂનું થઈ ગયું હતું અને યાત્રા સુકાઈ ગઈ હતી. વર્ધામાં એ યાત્રા સહવન થવાની આશાએ અમે ગયાં હતાં અને બહુજ મુખ મેળવીને પાછાં આવ્યાં. મહાત્માજીના પ્રેમનો જેણે અનુભવ કર્યો છે એ જાણે છે કે એ તો પ્રેમના સાગર હતા; અને અમે બધાંએ એમના પ્રેમથી ગ્લા ત્યાં સુધી નહાવાંજ કર્યું. એમની પ્રાતઃકાળની પાવનકારી પ્રાર્થનાઓ અને મધુર સંગીત હું કદી ભૂલીશ નહિ. રત્નિની પ્રાર્થનાઓ પણ તારાઓના પ્રકાશ નીચે બહુજ પ્રેરક થતી હતી અને અમે બધાંએ પેટ ભરીને બોગી.

પહેલી આજ્ઞા મહાત્માજીએ મને બધા આશ્રમ નેહ જવાની કરી અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ જે કંઈ સૂચનાઓ કરવા યોગ્ય હોય તે કરવા કહ્યું. સાંજ સુધીમાં હું બહુ ખૂણે ખૂણે ફરીને નેહ આપ્યો. ડૉ. સુદીલા નાપર જે દવાખાનું ચલાવતાં હતાં તે પણ જોયું. મેવાશ્રમ પણ નેહ

આવ્યો નવાં પાપખાનાં સાથે સ્પિટક ટેંકની રચના હતી. ફૂવા પાસે બહુજ સંતોષકારક રીતે ટાંકી અને નળ વગેરે ગોઠવાયાં હતાં અને કોસ ખેંચનાર હરિજનભાઈ સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરીને કોસ હાંકતા હતા અને આશ્રમના બધા નિયમો સમજતા હતા. આશ્રમની સ્વચ્છતા ખેનમૂન હતી. રસોડા પાસે એકવાડ નાખવાની પેટીઓ એવી બનાવી હતી કે પગથી દોરી દબાવીએ એટલે ઢાંકણું એની મેજે ઉઘડતું અને એકવાડ નાખી દૃષ્ટિએ એટલે એની મેજે બંધ થતું. ઉકરડા પણ મુખ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયા હતા અને ઝગઝગતી બવસ્થા સ્વચ્છ હતી. માત્ર સ્પિટક ટેંક વિષે મેં મહાત્માજીને કહ્યું કે એ પદ્ધતિ ખર્ચાળ બહુ હતી અને ગામડામાં ચાલી શકે એવું મને લાગ્યું નહિ. મહાત્માજી મારી સાથે સંમત થયા અને મને જણાવ્યું કે તે પોતે ક્યારનાયે તે પદ્ધતિ નાપસંદ કરી ચૂક્યા છે.

અમદાવાદ વિષે મેં પુષ્કળ વાતો કરી અને જણાવ્યું કે લોકોમાં જે જાતનું સ્વદેશાભિમાન છે, આપના માટે જે ભક્તિભાવ છે અને હડત દરમિયાન એમણે જે આત્મભોગ આપ્યો છે અને બહાદુરી બતાવી છે એ કાંઈ રીતે કમ નથી. સ્વર્ગવાસી કિનારીવાળાને મેં દાખલો આપ્યો અને એના માનમાં વિદ્યાર્થીવર્ગ જે મહિને મહિને પાલખી કાઢતો હતો અને જે સ્થળે એનું કરુણ મૃત્યુ થયું એ સ્થળે જઈને પાલખી ઉતારીને ફૂલો ચડાવવામાં આવતાં હતાં એ વાત પણ મેં એમને કહી. એવી એક પાલખી નીકળવાની હતી ત્યારે વિદ્યાર્થીઓએ નક્કી કર્યું હતું કે એ પાલખી ઊંચકનારા મરદ હોવા જોઈએ અને ગોળીગાર થાય તો પણ પાલખી મૂકીને નાશી જાય એવું ન બનવું જોઈએ. છોકરાઓ આવી પ્રતિજ્ઞા કરીનેજ પાલખી ઊંચકતા હતા એ મેં મહાત્માજી કહ્યું.

એક ભાઈના માળાપ એ આવું જોખમ ખેડે તેની વિરુદ્ધ હતા. આપ ડૉ. કાનુગાની પાસે ગયા. કારણ કે એમને સંબંધ સારો હતો. ડૉ. કાનુગાને વિનંતી કરી કે તમે એ છોકરાને સમજાવો. કાનુગાએ કહ્યું કે “ મને માફ કરો. હું તો એ વીર યુવકની મારા અંતઃકરણથી પૂજા કરી રહ્યો છું. હું બાવડો છું. એ ગરવીરને અટકાવનાર હું કોણ ? અને તમને પણ મારી વિનંતી છે કે તમે ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. જન્મનું અને મરણું એ આપણા હાથમાં નથી. ઇશ્વરની રક્ષા દરો તો એનું કંઈ થવાનું નથી. અને ઇશ્વરની ઇચ્છા દરો તો એ શહીદ બને થતો. તમે એને શિક્ષા નહિ. કદી શિક્ષો અને શિક્ષક નેમ તો નથી જતાં શિક્ષો તો કાંઈ શિક્ષકી

એ મરી જશે. મરણુ નિર્માણુ હશે તો કાઈ અટકાવી શકનાર નથી. માટે તમે ઘેર જાઓ અને એને આશીર્વાદ આપો. પ્રભુનો ઉપકાર માનો કે તમને આવો સ્વદેશભક્ત છોકરો આપ્યો છે. ”

મહાત્માજીને મેં કહ્યું કે બીજો દિવસે એ છોકરો ગયો. એ માણેકલાલ જેઠાભાઈ લાયબ્રેરિયન કીકુભાઈનો ભત્રીજો થાય. કીકુભાઈ વિદ્યાપીઠના આંતક છે અને એના ભાઈ તથા પિતા એ બધાં પારડોલી સત્યાગ્રહના વખતથી આપના સિદ્ધાંતથી રંગાઈ ગયેલાં છે. પાલખી લઈને ગયો પણ તે દિવસે પોલીસે કંઈ ગોળીબાર કર્યા નહિ. એ અને એના મિત્રો વિનય કરીને ઘેર આવ્યા.

પોજે પોજે આપની કુટીરો થાય છે. ભાણેજો થાય છે. સરવસો થાય છે અને સરકારના જા'તાના કાયદાઓને કાઈએ માનવું નથી. અમિની જવાબાની માફક અમદાવાદમાં પોજે પોજે સ્વદેશભક્તિ આપી ગઈ છે. ગૂજરાતમાં પણ મોટે ભાગે એમજ છે. દરે રાજકીય વિષયમાં ઝાઝા મતભેદ નથી. અને ઘેર ઘેર આઝાદીની વાતો થઈ રહી છે. અમદાવાદની પોજોમાં આરોગ્ય સમિતિઓ, અખાડા, લાયબ્રેરીઓ, પ્રૌદ શિક્ષણના વર્ગ, કાંતણુ વગેરે કેવાં ચાલી રહ્યાં છે તેનું મેં વર્ણન કર્યું અને મહાત્માજીની નિરાશા દૂર થઈ. એમની આંખમાં મેં અંધકારને દૂર કરતી પેલી ચમક જોઈ અને મેં ઉપર પેલું મુઠ્ઠા દાખ્ય કરી વળ્યું. જાણે એ આપણને આશીર્વાદ આપતા લાગ્યા. આમ મેં એમની સાથે આઠ દિવસ ગાળ્યા. હું અને માફે આખું કુટુંબ ત્યાંથી નવી પ્રેરણા લઈને આવ્યાં અને મને સંતોષ થયો. જે દોઢડાલા લોકોએ ગૂજરાતની નાલાયકી વિષે એમના જ્ઞાન ભંભેર્યાં દતા તે હું દૂર કરી શક્યો. પત્રીથી પણ મહાત્માજીનો એક કાગળ આવ્યો હતો. એમાં એમણે એમ લખ્યું હતું કે “ તમારી પાસેથી અમદાવાદની અને ગૂજરાતની વાતો સાંભળી સંતોષ થયો છે. પણ બહુ કરે તેની પાસે હું બહુ આશા રાખું છું. તમે કાઈ જાણીને જોસણો નહિ. સ્વરાજ્ય આપણે જરૂર લેવું છે. ”

ડૉ. હરિપ્રસાદ ત્રજરાય દેસાઈ

સમાજમાં સત્યાગ્રહ

ભાવનગરમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ભરવાનું દ્યુ' તે પ્રસંગે ગાંધીજીએ હાજરી આપવાનું સ્વીકાર્યું. તેમના સાગરમતી આશ્રમની સ્થાપના પછી તેઓ પહેલીજ વાર કાઠિયાવાડમાં આવતા હોવાથી તેમનાં દર્શન અને સમાગમ માટે જનતા તલપી રહી હતી પરંતુ ગાંધીજીએ એક શરત મૂકી કે પરિષદમાં હરિજનો વિનાસંક્રમ્ય કે વિનારોકટોક હાજરી આપી શકે તોજ તેમાં ભાગ લેશે. પરિષદના કાર્યકર્તાઓ એ એનો સ્વીકાર કર્યો પણ સનાતન ધર્મના કહેવાતા ધુરંધરોમાં અને જ્ઞાતિઓના રક્ષકોના દળમાં મોટો ફેફડાટ થયો કે આ રીતે સમાજ બધી બેખાઈ જશે અને આજ સુધી તેમણે ગોડનેલા મોરચા ધૂળમાં મળી જશે.

એ પહેલાં ઘણી વખત ભાવનગર યશોનાથ મહાદેવના ચોકમાં ગાંધીજીની હરિજન પ્રવૃત્તિ સામે વ્યાખ્યાનો અને ઠરાવો થયેલા અને તેને તોડી પાડનારાં મંડળો પણ થયેલાં. બીજી તરફ દક્ષિણામૂર્તિ જેવી સંસ્થા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાઈ હતી એટલે તેના સંસ્થાપક શ્રી. નથુરામ શર્માના મુખ્ય અનુયાયીઓ છૂટા પડેલા. કોલેજના અને શહેરના વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજીનું સમર્થન કરતા ત્યારે શાસ્ત્રીઓ, પંડિતો અને નાત પટેલો જ્વેરશોરથી ધર્મના નામે ઝંઘડો વધારતા.

રેલવે લાઇન પર વીરમગામથી આગળના પ્રવાસમાં ટેડ બંગી સાથે પ્રવાસ કરી શકતા પણ કાઠિયાવાડની હદમાં દરેક ટ્રેકનમાં ટેડો માટેજ એવાં પાટિયાંવાળા ડબ્બા રહેતા. શહેરોમાં તેમને ઇસ્તિખ્તાલો, અગરો કે જાહેર જલસામાં સામાન્ય મનુષ્ય જેમ કરવાનો કે બેસા રહેવાનો અધિકાર નહોતો. એટલે ગાંધીજીની હરિજન ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ માટે કાઠિયાવાડમાં ઉચ્ચ શેષ અને વિશેષ હેાય તે સ્વાભાવિક હતું.

આવાં કારણથી કાઠિયાવાડ પરિષદમાં હરિજનોને છટકી પ્રવેશ મળશે એ વાત સનાતની વર્ગે જાણી એટલે તેમણે એક જાપરજસ્ત આંદોલન કરી ત્યારે તરફથી મજબૂત સામનો કરવાની તૈયારી કરી. તેની આગેવાની ચોરાશી ખાલજોના પટેલિયાઓએ લીધી અને એક વાડીમાં સભા ભરી

જ્ઞાતિઓએ ઠરાવ કર્યો કે જે કોઈ જ્ઞાતિજન આ પરિષદમાં હાજરી આપે તેને જ્ઞાતિપહાર જાહેર કરવો. આવી રીતે બીજી સનાતની કોમોએ પણ ઠરાવો કર્યા

‘કુમાર’ના તત્તી તરીકે આ પરિષદનું આમત્રણ મને અમદાવાદમાં મળ્યું હતું. જાહેર વ્યક્તિ તરીકે આવા ઘણા આમત્રણો આવતા એટલે આ વખતે મારે જવાનો વિચાર નહોતો પરંતુ ભાવનગરના મિત્રોએ ઉપરની હિલચાલની ખબર લખી જણાવી ત્યારે તો મનમાં શેષ થયો કે આજના સુશિક્ષિત જગતમાં મનુષ્યના સામાન્ય હક્કો માટે પણ જે સમાજ હસીલાઈ કરે છે તેની સામે અભિપ્રાય અને નિશ્ચય બતાવવો જ જોઈએ. એટલે પરિષદની સવારે જ ભાવનગર (મારું વતન હોઈ) માં ઘેર પહોંચ્યો.

પિતાશ્રી મને એકાએક આવેલો જોઈ ચકિત થઈ ગયા. તેમણે પહોંચેલા પ્રશ્ન કર્યો કેમ એકાએક ? ‘પરિષદનું નિમત્રણ હતું’ એટલે જ જવાય વાળ્યો પણ મને ખબર નહિ કે સનાતની સભાએ તેમને પણ મત્રી લીધા હતા આબ્યા વિના ચાલે નહિ એવું તારે શું અટક્યું હતું ? ખબર નથી ? કે અહીં પરિષદમાં હાજરો ભળવાના છે અને જે કોઈ હાજરી આપે તેને બહિષ્કૃત કરવાનો ચોરાશી નાતનો ઠગવ છે. વળી મેં પણ તેમાં હાજરી આપી હતી અને ઠરાવ પર સહી કરી છે એટલે મારી જિંદગી કઈ થશે ?

આ વસ્તુ મારા જાણવામાં આવી છે પણ એટ જાહેર સેવક તરીકે હું તેની સામે મારો વિરોધ દર્શાવવાને જ હાજર થયો છું. અને હું પરિષદમાં જવાનો છું

તારાથી ત્યાં નહિ જવાય હું મનાઈ કકે છું. તમાગ અમદાવાદમાં ગમે તેમ હશે પણ અહીં હું એ નહિ ચાલવા દઉં

મારાં જેન નર્મદાને આ પ્રસંગમાં હાજરી આપવા ઈચ્છતા હતાં પણ મારી શી વલે થાય છે તેની તેઓ રાહ જોતા હતાં. આખરે મેં પૂ પિતાશ્રીને કહ્યું કે ‘આપની ધર્મભાવના હું દૂભવવા માગતો નથી. હું હમણાં જ મારો નિવૃત્તરો ગ્રેશન પર પાછો મૂકી આવીશ અને પરિષદ-માથી આજે રીઘા અમદાવાદ જઈશ એટલે જ્ઞાતિજનો બધે મને એકલાને પહાર મૂકી દે એ રીતે હું આપની આજા પાળીશ અને આપની ધર્મ-નિષ્ઠા સચવાશે

એમણે કહ્યું 'તું જઈશ તો હું આજે ઉપવાસ કરીશ.'

'ઉપવાસ તો મારે જ કરવાનો છે કારણ કે નહિ તો આ ધર અલગાઈ જાય. એટલે હું જઈ છું' મેં કહ્યું.

દસ વાગ્યા હતા. મારાં બાએ હું આગ્યો એટલે મિષ્ટ સ્પોષ્ટર્તવાર કરી હતી એવામાં હું નીચે ગયો અને બિસ્તરો બાંધવા લાગ્યો તે એમણે જોયું એટલે બહુ દુઃખી થઈ ગયાં અને ઉપર જઈ પિતાશ્રીને સમજાવવા લાગ્યાં કે આ છોકરો બૂખ્યો ને બૂખ્યો જાય છે અને એ જરૂર આગ્યો જશે તમે એને સમજાવો. તેઓ નીચે આગ્યા. માતાએ રસ્તો કાઢ્યો કે હલુ તે પરિષદમાં ગયો નથી ત્યાં સુધી જાતિનો ડરાવ કેમ લાગે? સાંજે લલે તે જાય. પિતાશ્રીએ કહ્યું 'જમી લે.' મેં કહ્યું સાથે પાટલે એસો તો જ જમું. આખરે પિતાનો હવ. સવારે સાથે જમ્યા. અને તરત હું પરિષદ તરફ ગયો. સાથે મારાં બેન પણ આગ્યાં.

પરિષદ મંડપના દરવાજા પાસે જાતિના જામસો ડાણ ડાણ અંદર જાય છે તેની નોંધ કરતા હતા.

ગામના ખખરોમાં સાંલભ્યું કે કંઈક સગાં સંબંધીઓમાં આ પ્રસંગે તકરારો અને મનદુઃખ થયાં હતાં. મારી જેમ બહારગામથી આવેલ એક યુવાનમિત્ર તેના સંબંધીની ખડકીમાં પેસવા ગયો કે તરત ગૃહપત્નીએ ખડકી બંધ કરી કહ્યું કે આ વખતે નાતનો ડરાવ થયો છે માટે અમારે ત્યાં ઉતરશો નહિ. એ બાકને ધર્મશાળામાં રાત સુજરવી પડી.

ગામના જ એક બે પ્રગતિમાન વિચારો ધરાવતા લુવાન મિત્રો દરવાજા આગળ મારી રાહ જોતા હતા કે હું અંદર જઈ તો તેઓ અંદર જઈ શકે એટલી સ્થાનિક વડીલોની ધાક હતી. મારી ગેરહાજરીમાં આવી રીતે તેઓ દંડાય હોત તો હું તો તેમના જ પક્ષમાં રહેત. પણ મંડપની અંદર ગયા પછી જણાયું કે જાતિ જનોના બખાગા નકામા ગયા હતા. બહારગામના પણ સાહસ જાતિના એક બે અધિકારીઓ પણ અંદર દાખલ થયા હતા અને ગાંધીજીનું દર્શન અને વાણીનો પરિચય પામી કૃતાર્થ થયા હતા. ધર્મ અને આચારનો દંભ સેવનારા જડામતી-ઓએ બિચારા કંઈક થેડા જેવા નરનારીઓને એ બન્ધ પ્રસંગથી વચિન રાખ્યાં. શક્તિ, સાધના કે તપ વિનાનો સમાજ શું પામે !.

રવિશંકર મહારાજકર રાવળ

स्वतंत्रता तो आवी पणु हवे ?

એક સાચા સતના તપોબળથી કહો કે પરિસ્થિતિના દયાણુથી કહો પણ ભાગતની પ્રજા સ્વતંત્ર થઇ. અંગ્રેજો ગયા, ભારતમા નવા યુગના મહાણુ મહાયા, ભારતે ઉત્સવ ઊજાઓ. ભાગત પ્રજાના હૃદયમાં-આનંદો-મિનું એક પ્રબળ મેળુ ઉછળ્યુ ને સ્વતંત્ર બનવાનો સતોષ માન્યો.

પણ સ્વતંત્રતાના મૂર્યોદયને થોડાઠ મહિનાઓ, થોડાઠ દિવસો પ નહિ થયા હોય ને અથજે અથજે પ્રામવાદના રમખાણો શરૂ થયા. ગોણિતની અરિતાઓ વહેવા લાગી. અથજાતરનો, ઇતિહાસે નહિ જ્ઞેયેલો વિકટ પ્રશ્ન નવા પ્રધાનમંડળને હાથ ધરવો પડ્યો અનેક કુટુંબો પાયમાલ થયા, લાખો સ્ત્રીઓનાં અપહરણો થયા, કંગડો ઉપિયાની મિલકત પાયમાલ થઇ ને પગળ અને બગાળ એક જીવતુ નરક બની ગયા

ત્રીજી બાલુ વિદેશી સંભવઅમલમા હતો તેવોજ જીવનનિર્વાહની વસ્તુઓનો ત્રાસ આતુ રહ્યો. અકુશની નાગચૂડ વધુ વિકટ બની પ્રજાના એતરફનાં પુકારો હોવા છતા, આકડાના ટાડામા અટવાઈ ગયેલા લોકલ પ્રધાનો, અભિમન્યુની વિનયતા અનુભવવા લાગ્યા. શુ કંગુ ને ક્યાંથી અહાર નીકળવુ, પ્રજાને કઈ રીતે રાહત આપની તે તેમને ન સૂઝ્યુ. આ પ્રધાનો પરદેશી ન હતા, આ પ્રધાનોને દૈયે પ્રજાહિત ન હતુ તેમ પણ ન હતુ પણ વિદેશી સરકારે પાથગેલી ઢારફનોની બળ એરી વિકટ હતી, વિદેશી સરકારના સિંચેલા વિષ એવા કાંતિલ હતા કે લોકોત્તર શુદ્ધિ-શાળી પ્રધાનોય મિથ્યાપ્રચાર બની દિગ્મૂહતા અનુભવવા લાગ્યા અને જો પૂ. બાપુજી લોકોની વહારે ન ધાયા હોત તો આ વિષમ પરિસ્થિતિમા કચડાતી પ્રજા વગર મોતે મગ્ણ પામી હોત

ત્રીજી બાલુ સત્તા પર આગ્યા પછી એજ કોંગ્રેસના કાર્યકરોમા અમૃતિ પ્રશ થયો સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના સમય દરમ્યાન તેઓ જોરગોરથી ખેલતા હતા કે અમારે સ્વરાજ્ય નથી જોઈતુ પણ સુરાજ્ય જોઈએ છે. અને સુરાજ્ય જોઈલે જોમા પ્રત્યેક વ્યક્તિ ખેલતાનો સર્વ-દેશીય વિકાસ સુગ-મતાથી સાધી, શરૂ તેરી સ્વતંત્રતા, લોકોમા આવેથી અસમાનતા દૂર કરી,

વ્યક્તિ માત્રમાં સંતોષ, સ્વાસ્થ્ય ને સ્વાતંત્ર્યની ભાવના અગ્રત કરવાની હતી. બીજા રાષ્ટ્રોમાં-પૂ. આપુણના રાષ્ટ્રોમાં-આપણે જોઈતું હતું રામરાજ્ય પણ સ્વરાજ્ય મળ્યા પછીનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો જણાશે. કે અંગ્રેજો જવા છતાં તેઓએ પોષેલી ભાવના નથી ગઈ, દોઢસો વર્ષથી તેમણે આપેલી તેમની સંસ્કૃતિ હજી તેવીને તેવીજ આપણા લોકોના બિદેખિંદુમાં આપેલી છે. સ્વરાજ્ય મળવા છતાં હજી આપણે એજ પુરાણી પદ્ધતિ ચાલુ રાખી છે. અને તે એટલી હદે કે રાષ્ટ્રપિતા પૂ. મહાત્માજીને પણ દુઃખદ હૈયે કહેવું પડ્યું કે હવે તેમનું કોઈ સાંભળતું નથી. એટલે સ્વરાજ્ય આવવા છતાં સુરાજ્ય નથી આવ્યું પછી રામરાજ્યની તો વાતજ ક્યાં ?

આ હકીકત વધુ સ્પષ્ટ સમજવા આપણે અને સંસ્કૃતિ વચ્ચે રહેલો મળભૂત ભેદ તપાસીએ. એક બાજુ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ છે બીજી બાજુ આર્ય સંસ્કૃતિ છે. પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિનું એકમ છે. વ્યક્તિ Individual તેનું ધ્યેય છે, વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય અને ભૌતિક ભોગ-વિલાસની-વિપુલતા તેના સાધનો છે. રાજસત્તા, પરિગ્રહની પરાક્રાંતિ. તેનો મંત્ર છે Earn more and spend more ખૂબ કમાઓ ને ખૂબ વાપરો. અને આને માટે અસંતોષ ખૂબ વધારો. જાણે અજાણે તે એકજ મંત્ર જખ્યા કરે છે " હુંજ છું. હુંજ સુખી થાઉં. આખા જગતના ભોગે પણ હુંજ સુખી થાઉં અને મારા પછી મારો દેશ ને મારો જ દેશ. સર્વસત્તાધીશ અને." આ છે પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિના પડછાયા. બીજી બાજુ આર્ય સંસ્કૃતિનું એકમ છે વિશ્વભાવના Universal consciousness તેનું ધ્યેય છે મુક્તિ અને આધ્યાત્મિક આનંદની નિરંવધિ પ્રાપ્તિ તેનું સાધન છે ત્યાગ, સર્વસ્વનું અલિદાન. તેના વેદજૂના મત્રો હજીય વાતાવરણમાં ગુંથ રહ્યા છે ને સાંભળનારાને કહે છે કે તેન ત્યસ્કેન મુંજીયોઃ અને તે માટે તે આદેશ આપે છે અપરિગ્રહનો. તેને સ્વતંત્રતા જોઈએ છે પણ સ્વતંત્રતાની તેની ભાવના જુદી છે. ત્યારે પશ્ચિમની પ્રજા ઈંદ્રિયોને ખૂબ બહેકાવી, તેની ઇચ્છાઓની તૃપ્તિમાં સ્વતંત્રતા માને છે ત્યારે આર્ય ઋષિ મુનિઓની જ્ઞાન-દષ્ટિ ઈંદ્રિયોના સંયમમાંજ આત્માની ખરી સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરે છે. પરિણામે એકને ત્યારે ભોગ જોઈએ છે ત્યારે બીજાને જોઈએ છે તપ. એકને વિલાસ જોઈએ છે ત્યારે બીજાને જોઈએ છે વૈરાગ્ય. એક ઈંદ્રિય સુખ માટે અધીરો છે ત્યારે બીજા આત્માનંદની ઇચ્છા કરે છે. અને

અંધ અનુકરણ ચતુંજ દેખાય છે, “ ઉત્પાદન ખૂબ વધારો, ” “ લક્ષ્મી ખૂબ વધારો, ” “ ખૂબ પરિચલ કરો ” નીજ પોકારો સંભળાય છે. આપણા પ્રધાનો પણ આ જ કાર્ય માટે કટિબદ્ધ બન્યા છે એટલુંજ નહિ પણ રાજકરણમાં પણ માત્ર પત્રિમતુંજ અનુકરણ થઈ રહ્યું છે. સત્તા ધર્મ માટે છે. ધર્મ—સત્તા માટે નથી તેવું સાદું સત્ય પણ આજ નથી સમજતું, ધર્મ—રક્ષતિ રક્ષિતઃ ॥ ધર્મનું રક્ષણ કરશે તો તે જ ધર્મ તમારું—પ્રજનું રક્ષણ કરશે. જો ધર્મનું રક્ષણ નહિ થાય તો—વર્ણ સંકરતાનો રાક્ષસ આખીય પ્રજને ભરખી જશે એ ઋષિ મુનિઓની અનુભવ વાણીના સ્થાને આજ તો સમાજવાદીઓ તો ખાનગી શિક્ષણ સંસ્થામાંથી પણ ધર્મ—શિક્ષણને દેશવટો આપવાની દિમાવત કરતા સંભળાય છે. રાજસત્તા આઠ્યા પહેલાં, અંગ્રેજો સામેના સત્યાગ્રહના જંગમાં, વિદેશી સત્તાના અમલમાં, નિર્ભય કરતા આપણા પ્રધાનોને આજ સત્તા આઠ્યા પછી, અંગ્રેજો ગયા પછી, પોતાનાજ દેશાધિવોનો ભય લાગવા માંડ્યો છે તે તેમના રક્ષણ માટે સંખ્યાબંધ સૈનિકોના પહેરા મૂકવા પડ્યા છે. ખરો ભય તો વિદેશી સત્તા સામે સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ જાહેર કર્યું તે વખતે હોવો જોઈએ, સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી નહિ. છતાં આજ તો સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી ભયની શરૂઆત થઈ છે. આ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીયું તો સુરપષ્ટ જણાશે કે આપણે મેળવેલી સત્તાના પાયામાં અહિંસા ને સત્ય નથી. સ્વતંત્રતાના જંગમાં આપણે ગમે તેટલા જોરશોરથી સત્ય ને અહિંસાની યાંગો પોકારતા હતા; છતાં તે આપણો માત્ર દંભ હતો એ વાત આજની પરિસ્થિતિથી પૂરવાર થઈ છે. જો આપણે મેળવેલી સત્તાના પાયામાં સત્ય ને અહિંસા હોત, જો સત્તાનો લોભ ન હોત, તો આજ ભયનું કારણ ન રહેત. આપણે મેળવેલી સત્તા પાછળ વિશ્વપ્રેમ હોત તો આજ એકને ખીજા વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવી ન પડત. એટલે એક વાત તો દવે સ્પષ્ટ બની ચૂકી છે, પરિસ્થિતિથી પૂરવાર થઈ ચૂકી છે કે, આપણને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે, પણ સુરાજ્યની હજી વાર છે. સ્વતંત્રતા મળી છે પણ સ્વતંત્રતાનું માનસ મળવાની હજી વાર છે.

અને તો પછી આજ આપણા માટે,—પૂ. આપણના પ્રશ્નકર્તા કે પૂજારીઓ માટે તો આ પ્રશ્ન ઉત્તર માગતો ઉપસ્થિત થાય છે કે સ્વતંત્રતા તો મળી પણ દવે શું ?

હા, રાજમત્તાને બદલવી કે તેની પામે આપણ કહેવું કમાવવું તે આપણા હાથની વાત નથી અને જે વાત આપણા હાથની નથી તેનો વિચાર કરવાની પણ આજ જરૂર નથી આજ તો એકજ જરૂર છે કે આ પરિસ્થિતિમા આપણે શું કરીશું ? આપણું શું કર્તવ્ય છે ?

જે આપણે પૂ આપુછના સિદ્ધાંતો સમજ્યા હોયશું ને તે પચાવ્યા હશે તો તો એટ વાત સમજની મુશ્કેલ નહિ પડે કે આચા મુખની ચાવી સાચી સ્વતંત્રતા છે ને સાચી સ્વતંત્રતા એટલે ગ્રાહ્ય પણ વસ્તુ માટે પગવલળી નહિ બનવું તે. ઇંદ્રિયોની ગુલામીમાથી છૂટ્યા વિના, સયમી બન્યા વિના. સાચા મુખની આશા રાખની વ્યર્થ છે જેટલી તૃપ્ત્યા વધારે તેટલી પગ-તંત્રતા પણ વધારે. જેટલો પરિશ્રમ વધારે તેટલું દુઃખ પણ વધારે ઇંદ્રિયોને કદી મતોષ થતોજ નથી આજનો લિખાગી કાવે દમ હજાર મળતા તેને લાખ ઉપિયાની ભૂખ લાગશે ને પછી ડરોડ ઉપિયા પણ તેને તુચ્છ લાગશે અસતોષની આજ કદી ધરાતીજ નથી એટલેજ સાચા મુખની ચાવી છવનની જરૂરિયાતો વધારવામા નહિ પણ અને તેટલી ઘટાડવામા છે. ઇંદ્રિયોની જરૂરિયાતો ઘટતા અસતોષની આજ પણ ઝોઝી થશે ને તે માથેજ આત્માનો આનંદ શરૂ થશે, અને આ જરૂરિયાતો ઘટતા, ઇંદ્રિયોની આ ગુલામીમાથી છૂટતા સ્વાભાવિક રીતેજ આપણે પરિસ્થિતિ ઉપર પણ ટાણુ મેળની શકીએ જે આપણી જરૂરિયાતોજ ઝોઝી હશે-અને તે ઝોઝી જરૂરિયાતો આપણે જનતેજ ઉત્પાન્ન કરી પૂરી કરી ગણીશ-તો વિશ્વની કોઈ પણ સત્તાથી ભય પામવાનું કારણજ નહિ ગહે પછીજ આપણામા સાચી નિર્ભયતા આવશે આટલી સાદી વાત સમજશે તો, અને તોજ, આપણને સાચી દિશામા કામ કરવાની સમજ પડશે નહિ તો આપણા મુખ માટેના પ્રયત્નો દુઃખમાજ પરિણામ પામશે, પ્રજ્વલે મુખી કવવા જતા તેને વધારે દુઃખી કરીશ-રોગનું આનું નિદાન ત્યાં વિના ઔષધિનું સેવન કવવાથી ગેર ઘટવાને બદલે વધ છે તેમ

પણ આ વસ્તુની સાચી સમજણ ધર્મ વિના ખીજા કશાથી નહિ આવે અથવા આ વસ્તુની સાચી સમજણ એટલે જ ધર્મ. ધર્મજ આપણને શીખવશે કે સુખ સત્તામા નથી પણ સયમમા છે. સુખ બહાર નથી પણ અંદર છે સુખ ઇંદ્રિયોની ગુલામીમા નથી પણ આત્માની સ્વતંત્રતામા છે, ને આત્માની સ્વતંત્રતા એટલે ઇંદ્રિયોનો સયમ, ને ઇંદ્રિયોની

સ્વચ્છતા એટલે જ આત્માની ગુલામી, અને જેનો આત્મા ગુલામ છે તેને સુખ કે શાંતિ ક્યાંથી ?

એટલે આપણે જે પૂ. બાપુજીને આપણામાં અમર કરવા હશે, જે તેમના અગાધ ઋણનો યત્કિંચિત પણ બદલો આપવો હશે તો, તેમનાં પથ્થરનાં સ્મારકો કરવાને બદલે, આપણે તેમનો ભેખ ધારણુ કરી, તેમના સિદ્ધાંતોને જ પ્રજ્ઞમાં પ્રસરાવીએ. તેમનો સત્ય ને અહિંસાનો સંદેશો ગામે ગામ, ઘેરે ઘેર. ઝૂંપડે ઝૂંપડે આપણા વર્તનની અવાક વાણી વડે સંભળાવીએ. આપણે આપણા પોતાના હૃવનથીજ પ્રજ્ઞને સ્વતંત્રતાનો સાચો મંત્ર શીખવીએ. આપણે જાતે આપણા હૃવનની જરૂરિયાતો ઓછી કરી પ્રજ્ઞને અપરિગ્રહ ત્રતનો આનંદ શીખવીએ. આપણે જાતે સાદાઈથી રહીએ અને પ્રજ્ઞને પણ સાદાઈની ભવ્યતા શીખવીએ. આપણે જાતે સ્વાવલંબી બની પ્રજ્ઞને પણ સ્વાવલંબી બનતાં શીખવીએ. અને આ રીતે આપણે જાતે નિર્ભય બની પ્રજ્ઞને પણ નિર્ભય બનાવીએ. પૂ. બાપુજીનું આ જ સાચું સ્મારક છે. આ જ સ્વતંત્ર પ્રજ્ઞનો પ્રજ્ઞધર્મ છે. જગતગુરુ બનવાના ક્રોડધારી રાષ્ટ્રસેવકોએ તો હવે એકજ મંત્ર ઉચ્ચારવાનો અને જગતભરને સંભળાવવાનો કે :-

“ મહા નૌ મુનત્કુ ॥ ”

આપણે જે કાંઈ બોગવીએ તે સાથે સાથે સહિયારુંજ, બોગવીએ, અમારી સઘળી સમૃદ્ધિ તમારા ચરણે છે. આપણે તે બેગા મળી સાથે સાથે બોગવીએ-અસ્તુ.

આ કાર્ય માટે આપણે સ્વનાત્મક કાર્ય કષ્ટ રીતે કરી શકીએ તેની વિગતો તો એક સ્વતંત્ર ભેખ માગી લે છે. પ્રભુ કૃપા હશે તો અન્ય કોઈક પ્રસંગે એક સ્વતંત્ર ભેખ દ્વારા આપણે આપણા ધ્યેય માટે આપણા ગુજરાતમાં કષ્ટ રીતે કામ કરીશું તેની ચર્ચા કરીશું. આજ તો હૃદયમાં એકજ મંત્ર ગુંબ્યા કરી તેના આલાપથી હૃદયને અને ભારતને ભરી નાખીએ કે :-

મા ચિદ્વિપા વદૈ ॥

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

દેવાધિદેવ ગયા ચાલી

શુકરવારની સાંજ ગોઝારી, સતનો ઠૂળ્યો સૂર,
ગોઝારાની ગોળીએ ઠૂળ્યાં, માનવતાનાં નૂર;
સાગર સમતાનો સુકાણો,
ભાનુ ભલપણનો ભુસાણો ૧

સ્વ ઊઠ્યો ફૂર રેડિયોથી, ભય ભરતો દશોદિશ,
“ગાંધી બાપુ પર ગોળીઓ ચાલી પ્રાર્થના સલાવીય;
શબદ છેલ્લો ન બોલાણો,
દીવો સતધર્મનો હોલાણો” ૨

વિન્ધ ઉપર જાણે વીજળી તૂટી, વસમો વજાઘાત,
ભૂમિ રસાતાલ લાગતી આ શું ? અવનિ થઈ અવાક;
પ્રહયના વાગતા પાવા,
વરસે હા ! હા ! બ્યોમથી હાવા ૩

શે’ર રૂવે રૂવે ગામડારે, રૂવે ધરતી ને રૂવે આભ,
આભનો ધુમ્મટ શુંજતો રે, ઘોર શોકને ઘેરે સાદ;
હૈયાકાટ રડતા હિંદી,
થઈ માનવતા શરમિદી ૪

મોલી પડ્યો આજ માતનોરે એની લાજનો રાજણુહાર,
આંસુનો લૂછનારો પડ્યો, એની બેડીઓ ભાંગણુહાર;
રૂઠન મા કારમું કરતી,
ભરે ઊર શોકની ભરતી. ૫

વીર તણા એ વીર બાપુજી ! ધીર તણા એ ધીર,
અન્નતથતુ સંત બાપુજી ! હિંદમૈયાનું હીર;

હત્યારાને હાય ! શું કહેવું ?
કર્તુ' કામ કારમું કરવું ? ૬

ઘોર ગુલામીમાં ઘોરતા રે આડાવીડ હતો અંધાર,
પોરબંદરમાં પ્રગટ્યો ત્યારે પ્રકાશ પારાવાર;
મોહનની મોરલી વાગી,
ડાહ્યો દેશ નીંદરા ત્યાગી. ૭

પુદ્ગ મસુના સંઘનોએ, સુકરાતનો સાથીદાર,
પ્રેમને પથે પરવર્યો રે એની આંખમાં અમૃતધાર;
ગરીબીગ્રું ગોઠડી કીધી,
ધન હાથ ધરમની લીધી. ૮

માટીમાંથી એણે માનવી કીધા, પથ્થરે પૂર્વા પ્રાણ,
સત સમથેરે જૂઝતાં રે પછી ઘોર માંડયાં ઘમસાણ;
વેરીડા એ વીરને વંદે,
તણવારો ને તોપ ત્યાં ભંજે. ૯

મહા મહેરામણ મંથીયોરે એણે આઝાદી અમૃતમાટ,
આઝાદી સાથે ઉમટી પણ કેમી ઝેરની કાળી આગ;
આગ એણે એકલે પીધી,
સુધાકૃપી સર્વને દીધી. ૧૦

એના પ્રાણના લોભીને પ્રેમથીરે એ તો દેતો સુધાનાં દાન,
ઝેર પાનારાને દૂધડાં પાતો, ગાતો એનાં શુભગાન;
ળાપુ નિજ ળાળના માટે,
હવિ દીધો દેહનો હાથે. ૧૧

પૂર્ણ પયોનિધિ પ્રેમનો ળાપુ અહિંસાનો અવતાર,
દુઃખ દેખીને દ્રવતો રે નિરાધાર તણે આધાર;

દુઃખી હીન હીનનો જેલી;
ગયો આજ રડતાં મેલી. ૧૨

આજ અવતારી આથમ્યોરે આજ રણ પડ્યો રણધીર
ભેદો હવર બુદ્ધનો રે પડ્યો વિજયી કાંતિવીર;
શૂરોપૂરો સ્વર્ગના ઘાટે,
ચાલ્યો વૈકુંઠની વાટે. ૧૩

માણસાઇનો મેરુ તૂટીયોરે ધરા ધરમનો તૂટ્યો સ્તંભ,
આજ કલિકાળ કારમો રે થતો અવનિમાં આરંભ;
પાળંડીને પાપીઓ રાચે,
ભયંકર ભૂતડાં નાચે. ૧૪

પૃથ્વીનો પુત્ર પાટવી હા ! શુચિ સાધુ શિરોમણિ સંત,
સ્વર્ગને આંગણ સંચર્યો રે મહામાનવી મહિમાવંત;
દેવી દેવ નાચતાં ગાતાં,
સામૈયાં સ્વર્ગમાં ધાતાં. ૧૫

ભાગ્ય ક્રૂટયાં આજ ભોમકાનાં ભર દરિયે દૂલયાં વહાણ,
રાષ્ટ્રપિતાને રક્ષી શક્યો નહિ હતભાગી હિંદવાણ;
રૂવો રૂવો નર ને નારી,
દૈવાધિદેવ ગ્યા ચાલી. ૧૬

ડાહ્યાભાઈ મો. વઢીલ

ભલા થવાનું જોખમ ?

મહાત્મા ગાંધીજીની હત્યાના સમાચાર પોતાને સંભળાવનાર પત્રકારને ઉદ્દેશીને જગપ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શોએ કૃત આટલું જ કહેલું: “ અતિશય ભલા થવામાં કેટલું બધું જોખમ રહેલું છે તે એ દેખાડી આપે છે. ” આથી વધારે કંઈ પણ કહેવાની એમણે ના પાડી દીધેલી.

અવળવાણી જેવાં લાગતાં બર્નાર્ડ શોનાં વચનો ગંભીર અર્થવાણાં હોય છે અને કેવળ રીતિને કારણે વિશિષ્ટ એવાં એ વચનો શોની માન્યતા-ગોનાં પણ ઘોતક હોય છે એ વાત જાણીતી છે. એમનાં ઉપરનાં વચનોને એમની અવળવાણીને નમૂનો ગણવો કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવાની પછી જરૂર નથી રહેતી.

ગાંધીજીની હત્યાના પ્રસંગને અનુલક્ષીને શોએ જે બોલ કાઢ્યા તેમાં જગરીતિની ટીકા હતી કે ગાંધીજીની જીવનરીતિની ટીકા હતી ? કે પછી એમાં વસ્તુસ્થિતિનો-માનવીથી જે અન્યથા થઈ શકે તેમ નથી, જેને માનવીએ વશ વર્તવાનું છે કે અનુકૂળ થવાનું છે એ વિધિઘટનાના સ્વરૂપનો ખાલી નિર્દેશ હતો ?

સંભવ છે કે એમાં આ ત્રણેય વાનાં હોય. એ સંભવને સ્વીકારીને એ વચનોનું વિવરણ કરવાનો યત્ન આ લેખમાં કરવો છે. એ નિમિત્તે એ જ વિધિઘટનાના સ્વરૂપનો ગાંધીજીએ કેવો તાગ લીધો હતો તે કહેવું કાવી રહેશે.

શોનાં આ વચનો ગાંધીજી પાસે કાંઈ રીતે પહોંચ્યાં એમ કશુંબર માનીએ. તે ગાંધીજીનો પ્રતિભાવ કેવો થાય ? હું માનું છું કે ગાંધીજી એ સાંભળીને ખડખડ દસી પડે. શોની માન્યતાના અમુક અંશ સાથે તે ગાંધીજી મળતા થાય જ. તે એ કે જેવા છે તેવા આ જગતમાં શુભ અને અશુભ બન્નેને વાસ્તે છે. આવા દ્વંદ્વની ગોઠવણ સજાએ ક્યા હેતુથી કરી દશે એ વિષે અનેક તર્કો થયા છે. શ્રદ્ધાળુ પોતપોતાને સ્વતો તર્ક પોતાનો કરી લે છે. અશ્રદ્ધાળુને અનિર્ણય જ પીડ્યા કરતો હોય છે. છતાં માનવ જીવન ગીતા-પ્રોક્ત દૈવી અને આસુરી સંપત્તિની પુદ્બૃમિ છે એ વિષે

ભાગ્યેજ બે મત સહવે છે. કશુ દેવી નથી, કશુ આસુરી નથી અથવા સમ્પ્રદેસે કશુ માર નથી, કશુ ખરાગ નથી, જે છે તે છે એ માન્યતાને તત્પરદર્શનની ભૂમિકાએ અવકાશ જરૂર છે, પણ વ્યવહારજગતમા ઠટ અનિષ્ટના, ગ્રાહ્ય અગ્રાહ્યના, સાત ખરામના બેદ કયા વિના આવે તેમ નથી માનીશના અતિશય લલાપણાનો ગોએ ઉત્પેખ કયો તેમા પણ દ્વંદ્વનો એટલો નીકાર રહેલો છે જ

માનવજગતની જગતને પોતાની નિગતિશય લલાહથી આવાત આપ નારા સતોની જે ગરની પર પગ રચાઈ છે તેમા ફેટવાડને ભાગે પ્રાણુનું નિદાન આપવાનું પણ કશુ નથી આપ્યું ?

ગાંધીજી પહેલા હુતાત્મા નથી પરંતુ અવભાવથીજ પુતાત્માઓની પ્રતિમા તેઓ ક્યારના ગિરાજતા હતા અભાનમા નહિ પણ ભાનમા જ તેઓ એ કાટિના ગ્યા હતા, હમણાના નહિ, પણ દક્ષિણ આફ્રિકામા એમનું જીવનકાર્ય શરૂ થયુ ત્યારના રહ્યા હતા મનુષ્યની એમને દિકર નહોતી

અને સોની સાથે એમનો મતભેદ પણ ત્યાંથી જ શરૂ થાય છે તત્પર્યં કે ગાંધીજી નિરતિશય ભવાઈને જ્ઞેખમગ્ને તોતા નહોતા આરામ, યમ, કે બાહ્ય પરિસ્થિતિએ આપેલા અભય વચનની શરતે એ ભનાઈ આચરતા નહોતા એની ભલાઈની એમને મન ખરી કિમત પણ ન જ હોય ને ? એમને અભય વચન મળ્યુ હતુ પણ તે જવાદારથી નહિ અંદરથી એમના અતરાત્માએ, એમના હૃદયે એમને અભય વચન આપ્યુ હતુ એ જે કઈ કરતા તે સત્ય પ્રીત્યર્થે અને સત્ય એજ એમનો હૃદય હોવાથી હૃદય પ્રીત્યર્થે કરતા જગજગતો પ્રત્યે એમને નિવધિ પ્રેમ હતો, પરંતુ એમની પ્રીતિ સપા ન કરવા માટે હૃદયનાની વિરુદ્ધ જવાનું, જગતને અનુકૂળ થવાનું, એમને કદાપિ મનુજ નહોતુ વૈરાગ્યની જ્ઞાનાઓતી વચમા ઊભા રહીને નિર્ભયપણે એમણે અપેક્ષા પ્રેમનો, મત્ર જપવા માડેલો તે આ જ કાગળે જ્ઞાનાઓ એમને અનુખી મત્ય તેની એમને જગ જોટલી દિકર નહોતી

પણ સોને કદાચ બીજુ કહેતુ હોય એને એ કહેતુ હોય કે જગતની ધરનાના રહણો સમજીને ભનાઈને મયાદિત કરતી ઘટે જે પ્રાય મિત્ર પ્રાકૃતિક આવેગો હજુ સુધી સમૃદ્ધ મહેવાના મનુષ્યને પ્રેરે છે તે એવા

અંધ છે કે લલાઈ, પ્રેમ કે કર્તવ્યને નામે કરેલું ગમે તેવું ભવ્ય પ્રાણપાલ્લુ પણ એજે ભય; એ લેખે ન લાગે; એને મરવા છવવાનો પ્રશ્ન નહિ પણ સિદ્ધ અસિદ્ધનો પ્રશ્ન બનાવવો જોઈએ; એ અંધ બજો સંજ્ઞાનતી ક્ષમાથી નહિ પણ એના દંડના આઘાતથી, એના ઉગ્ર તાપથી જ પાછાં પડે કે જેર થાય એમ છે. એમ કહેવું તેમાં સંજ્ઞાનતાનો વિરોધ નથી, પણ વસ્તુસ્થિતિનો જ સ્વીકાર છે.

પણ ગાંધીજીએ આનું કદી માન્યું નથી. એ તો વાઘના મુખમાં ગાયોની ગાયોનો પ્રવેશ કરાવીને વાઘની હિંસા વૃત્તિને અછરણ થાય એવું કરવામાં માનતા હતા. ઘટનાના સ્વરૂપની તાત્વિક સમજનો આ એક ભેદ હતો, પણ ગાંધીજી માનતા હતા કે છુરાઈ પર હાથેશાં લલાઈ વિગ્રય મેળવે જ છે એટલે પ્રતિપક્ષ જેમ વધારે ખૂશ. તેમ પોતે વધારે ભલા થતા જવું એ જ એક રસ્તો છે. એમ કરતાં મરણ આવે તો એથી સત્યના પક્ષને કષ્ટ જ હાનિ નથી, કેમકે મરણ પોને હાનિ નથી, એ તો 'મીઠી નિદ્રા' છે. એતનજગતને વૃદ્ધિ અને ક્ષયના જે કારન લાગ પડે છે તેથી આવશ્યક ક્રમમાં પણ જો મરણ આવવાનું છે જ, તો આવશ્યક કાર્યમાં એ લલેને આવડું !

વળી વ્યક્તિના મરણ આગળ એના છવનતી ને કાર્યની પરિસ્થિતિ યદ્ય જ્ય છે એમ પણ ગાંધીજી નહોતા માનતા. જો મરણ આગળ છવનનું પર્યાવસાન હોય તો તો મરણ જોખમરૂપ લાગે. પણ ગાંધીજીને મરણોત્તર છવનમાં શ્રદ્ધા હતી. એટલે પણ એ મરણને જોખમ શેનું માને ! એમને મતે તો એ પરછવનનું પ્રવેશદારજ થયું.

એટલે શું ગમે તે માને, ગાંધીજી તો ક્યું છે તે જ કરે. અને પોતાની આસપાસ જેટલી સંજ્ઞાનતા એ સંગઠિત કરી, શક્યા હતા. આસુરી તરવો પર દેવી સંપત્તિનો પ્રભાવ સ્થાપી શક્યા હતા તે પણ વિશ્વની એમની નૈતિક સમજનું સમર્થન કરે છે. એમનું કાર્ય, એમની બલાઈ, એમનું મરણ મુદ્દાં, એજે ગયાં નથી. એમણે જોખમ વહોરું હતું. પણ તે દુનિયાદારીની સૂળ ગણતરીએ જ જોખમ કહેવાય. બાકી એમણે તો અખાની રીતે 'અભિનવો આનંદ' માણ્યો હતા.

ગાંધી પયગંબર થયા

મારા મિત્ર પેલા અંગ્રેજ કવિની પંક્તિને આજે મેં જોડી પડતી જોઈ. એને માનવની મહત્તાનું જ્ઞાન જ નહિ હોય. નહિ તો એ શા માટે લખે ?

“ માનવના મૃત્યુ પછી તેના અવશેષ પણ રહેતા નથી. ” અરેખર અવશેષ નથી રહેતા ? એના શૂળ અવશેષ જરૂર નથી રહેતા. સુક્ષ્મ સંભારણાઓ અને સ્મૃતિઓ પ્રાપ્તના જીવનને અને રાષ્ટ્રને ભરી દે છે, એ સત્ય તો ક્યાંથી ભૂલ્યું બલાય ?

ગાંધીજીના મૃત્યુ પછીના દિવસોમાં આ વિચાર મારા મનમાં વધુ ને વધુ ઘોળાએ જતો હતો. કેમકે જે માનવીઓએ જીવનભરમાં ગાંધીજીના નામ સિવાય કશુંય સાંભળ્યું નહોતું, જેમણે દર્શન મુદ્દાં પણ ક્યાં નહોતાં, એવા માનવીઓના વિચારો મને વધુ ને વધુ વિચારવાંત કરી મૂકતા.

અને એ લોક કેવા ? આજ દિવસ તેઓ પ્રાંતના ગામડાઓમાં લગપતિ છે, ખેતી કરે છે અને જોજળા લગડાવાળાઓના લાંબાચોરા વાચાળ ભાષણોમાં ઇત્યાદિ રાખી મજલદળના નામ પર કુરુખાની કરનાર. તેઓની પાસે એક જ નજર છે, અપના પાકિસ્તાન.

એવા એક જૂદું મુસલમાનના સંપર્કમાં આવ્યો. તે બડિયાદી પીરના મેળે જતો હતો. અમે ગાડીમાં સાથે હતા. સ્વભાવમાં વધુ પડતું જોલિયાપણું, ગામડાના માણસોમાં છે તેવી સ્વાભાવિક સરળતા અને જરા વાતોડિયો હતો. તે ઉભો હતો, એટલે મેં જગા કરી આપી એસવાનું કહ્યું, અને એડા પછી વાત ઉપાડી. ‘ તમે ગાંધીમાં માનતા લાગો છો. ’ મારો પહેરવેશ જોઈ વાત કાઢી.

‘ ગાંધીને મારી બહુ ખૂંડે ક્યું છે. ’

મેં માથું ધુણાવ્યું.

‘ અમારો મુસલમાન બચ્ચો આવો ન નીકળે, રાંકને મારે, પણ રાંકના પાલનહારને ન મારે. ’

હું ચમક્યો. મેં સીધો પ્રશ્ન કર્યો, 'એ ક્યાં રાંકતો પાલનદાર હતો ?'

'વાહ, માથે તાજ હોય તે જ રાંકતો પાલનદાર ? તે તો ઝોલિયા હતા. અમારા ઉરસમાં જતા, મુસલમાનના કુરાનની દરરોજ અંદગી કરતા.'

• એમ ?

'સાહેબ, સુણો. ગાંધી પાક માણસ હતા. અમારા મજદુરમાં પાકમાં પાક કલંદર અને ઝોલિયો લંગોટી મારે. ગાંધી લંગોટી મારતા. ગાંધી બકરી રાખતા, અમારા હુસેન બકરી રાખતા. તે મોટા ઝોલિયા હતા.'

અને ફિરસ્તાનું જ મૃત્યુ જુમાના દિવસે અંદગી વખતે થાય. એ માણસ અમારામાં પયગંબર થાય. ગાંધી પયગંબર થયા.

હું વિચારમાં પડી ગયો. પેલો અંગ્રેજ કવિ સાચો કે ખોટો ? પયગંબર કદી જીવનમાંથી વિસરાય ખરો કે ? આ જૈફ મુસલમાનનાં કથનમાં સત્ય કેટલું ?

ખરેખર મૃત્યુ પછી અવશેષ નથી જ ટકતા ?

પુષ્કર અંદરવાડર

જે સેવામાં આનંદ મળતો નથી તે ફળતી નથી

શુભ્રુપાના મારા શોખે આગળ જતાં વિશાળ સ્વરૂપ પકડ્યું. તે જોડતે મુઘી કે તે કરવામાં હું મારો ધંધો છોડતો, મારી ધર્મપત્નીને શોકતો ને આખા ઘરને શોકી દેતો. આ વૃત્તિને મેં શોખ તરીકે જાણાવવી છે, કેમકે હું જોષ શક્યો છું કે આ ગુણો ત્યારે આનંદદાયક થઈ પડે છે ત્યારે જ નબી શકે છે. તાણીવૃક્ષોને અથવા દેખાવ કે શરમને ખાતર થાય છે ત્યારે તે માણસને દબડી નાખે છે, ને તે કરતો છતાં માણસ કરમાવ છે. જે સેવામાં આનંદ નથી મળતો તે નથી સેવકને ફળતી, નથી સેવકને બાવતી. જે સેવામાં આનંદ મળે છે તે સેવા આગળ એસઆરામ કે ધનોપાર્જન ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ ગુચ્છ લાગે છે.

- ગાંધીજી

આપણું સત્ય

ગાંધીના મૃત્યુને દુનિયાના આગેવાનોએ તાર દ્વારા વિચાર કરવાનો પ્રસંગ બનાવી મૂક્યો હતો. આ સંદેશોમાં શું છે (દરેક માણસ પોતાની પાસે હોય તે જ આપે છે) તેનો અને ઉતાવળનો (આવા આડંબરભર્યા ખાલી પ્રશંસાવચનો ઉચ્ચારવા માટે તારનો ઉપયોગ શું કામ કરવો ?) વિચાર બાબુએ રાખીએ તો આ પ્રહસનમાં બે વસ્તુ એવી છે જે બેધને આપણને ગંભત પડે. એક તો એ કે કાંઈ પણ રાજપુરષને ખબર નહોતી કે પોતાનાં ' સાચા દિલનાં આશ્વાસન ' કાને મોકલવાં. તેમને બધાને ખબર હતી કે ખોટા આખી માનવજાતને ગઈ છે. પણ દુઃખની વાત છે કે માનવજાતને સરકારમાં નોંધાવેલું કાંઈ સરનામું નથી અને આંતર રાષ્ટ્રીય કરારો અનુસાર કાંઈ પણ સરકારી સંદેશનો તે સ્વીકાર કરી શકતી નથી. આથી તેઓ ભારે મૂઝવણમાં પડી ગયા. અને પરસ્પર ' દુઃખ વ્યક્ત કરવા ' લાગ્યા. બધાજ ગાંધીના દુશ્મનો. પસંદગીને અવકાશ જ નહોતો. હા મેશ બનતું આવ્યું છે તે મુજબ સૌથી વધુ નિખાલસ એક અમેરિકન હતો. છાપાં બેગા પોતાના નિવેદનમાં ટુંબેન કહે છે. " આજે સવારે મહાત્મા ગાંધીના ખૂનના કાણુ સમાચાર સાંભળ્યા એટલે મેં અર્લ માઉન્ટ બેટનને સંદેશો મોકલ્યો..." ત્યાર પછી તે જણાવે છે કે ગાંધીજીની અસર " કેવળ રાજ્યને લગતી બાબતો ઉપર જ નહિ પણ આત્માને લગતી બાબતો ઉપર પણ પડતી હતી. " આ શબ્દો કેવા હૃદયસ્પર્શી અને કેવા અમેરિકન-સહજ છે !

આ પ્રહસનની બીજી ગંભત એ છે કે, આ લોકો ગાંધીનાં વખાણ કરવા કેવા પડાપડી કરે છે ! અને છતાં એ બધા જ જાણતા હતા કે ગાંધી તેમની ટીકા કરતો હતો; અને તેમના ' હાથપણ 'ને ખુલ્લી રીતે અને અકબાલી મૂકે એવી સ્પષ્ટ ભાષામાં વખોડી કાઢતો હતો, બ્યારે તેઓ તેના હાથપણને અંતરમાં છૂપી રીતે વખોડતા હતા અને અંતરમાં છૂપી રીતે તેને બેવફૂર માનતા હતા. અને આજે, અંતરમાં જેને બેવફૂર માનતા હતા તેને તેઓ મુખરમાં મુખર અંજલિ અર્પી રહ્યા હતા. શું એ લોકો એટલું નહિ સમજતા હોય કે આથી તો ગાંધીના જે વિચારોને કારણે તેમણે અને

તેમના જેવાઓએ તેમને જેલમાં પૂર્યો હતો, માર્યો હતો અને સતાવ્યો હતો, તેને જ સમર્થન મળે છે? અહીં આપણે સરકારી ગુનાની જ નહીં કબૂલાત નથી જોતા?

ધારો કે વસ્તુસ્થિતિ આથી જોડતી હોત, અને ધારો કે, ગાંધીને બદલે સ્મટ્સનું ખૂન થયું હોત (કેવી દુઃખની વાત છે કે એ સાચું નથી!) - દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા સ્મટ્સનું, જેની દેશભરી વર્ણભેદની નીતિ વિષે ગાંધીએ જિંદગીનું છેલ્લું નિવેદન કર્યું હતું, અને જેણે ગાંધીના એક ખીણ દુસ્મનને મોકલેલા એવઢૂરીભર્યા તારમાં ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં ગાંધીને 'માનવોમાં શિરમોર' કહ્યો છે, તે સ્મટ્સનું ખૂન થયું હોત તો ગાંધીએ શું કહ્યું હોત?

સૌથી પહેલી વાત તો એ કે ગાંધીએ ગાંધીની પેઠે જ એવું ચાલુ રાખ્યું હોત (સ્મટ્સ તારમાં સ્મટ્સની રીતે બોલ્યો નથી), તેણે જેમ હિંસાનાં બધાં કૃત્યો વંખોડી કાઢ્યાં હતાં તેમ સ્મટ્સના ખૂનને પણ વખોડ્યું હોત. અને ત્યાર પછી તેણે એમ કહ્યું હોત કે, "જે માણસની સમજ જ ઝોઝી હતી તેને વિષે આપણે ખરાબ ન બોલીએ. જેઓ અવસાન પામ્યા છે તેમનાં પાપ ગમે તેટલાં મોટાં હોય તેયે આપણે માફ કરવાં જોઈએ."

એટલે ખીણ રીતે કહીએ તો ગાંધીએ સંયમ જાળવ્યો હોત. સ્મટ્સના હિંસાજન્ય મૃત્યુ પછી તેના હિંસક હૃવન દરમિયાન ગાંધી જે કહેતો આવ્યો હતો તે ફરી ન કહેત, પણ આપણે એવું તો કરીએ ન શકીએ કે ગાંધી સ્મટ્સનાં અથવા આજે જેઓ જરા પણ સરમાયા વગર ગાંધીને અંજલિ અર્પી રહ્યા છે તે જાહેર ગુનેગારોમાંના કાઠનાં વખાણ કરે. અને દુનિયાના બાકીના માણસો આ કરણ પ્રસંગે ફરી રીતે વર્તે છે? જેમને જુલમ વેડવો પડતો નથી એવા લોકશાહીમાં માનનાર, સત્યનો પક્ષ લેનાર અને જાપવા યોગ્ય બધી ખબરો જાપનાર લોકોની તું અહીં વાત કરું છું.

'ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ' ઉપર એક ઉડતી નજર નાખીશું તોયે આપણી ખાતરી થશે કે તેમને કશી પડી જ નથી. આ કરણ પદનાના સમાચાર પછી તરત જ મોટાં મથાળામાં એવું લખ્યું હોત, કે એ એવ-કદના મૃત્યુને જાણું મહત્ત્વ આપવાની જરૂર નથી, તો તેથી બવાડામાં

કરો વધારો થવાનો નહોતો. અને તેમ છતાં ગાંધીના ખૂનના સમાચારવાળા જ આગલા પાના ઉપર નીચેના સમાચાર છપાયા તેથી કાંઈને ચીડ ચડી લાગતી નથી.

“ કોંગ્રેસ પક્ષે નક્કી કરેલી કાર્યનીતિમાં અલ્પશક્તિના ઉપ-યોગમાં રાસ્ત્રોને પહેલી પસંદગી. અલ્પશક્તિ વિષે વિચાર કરવા નિમા-યેલી સંયુક્ત સમિતિએ આજે એવી દૃઢ નીતિ નક્કી કરી છે કે અલ્પ-શક્તિનો શાંતિના કાળમાં શો ઉપયોગ થઈ શકે તેની શોધ પાછળ મથવા કરતાં અલ્પશક્તિ બનાવવાં એ અમેરિકાનું નજીકના ભવિષ્યનું પ્રાણરૂપ કાર્ય હોવું જોઈએ.” (આ અવતરણ ચિહ્નનો મૂળનાં છે અને અહીં ‘ઘાતક’ને બદલે ‘પ્રાણરૂપ’ વિશેષણ શા માટે વાપર્યું છે તે સમ-જાણું નથી) એ સમિતિએ એવું પણ જાહેર કર્યું છે કે અલ્પશક્તિ સમિતિ તરફથી મળતી ‘કટોકટી’ની અથવા લશ્કરી સગવડો ‘અવિસ્ત-ચાલુ’ રહે એ “ રાષ્ટ્રની સલામતી માટે એટલું તો જરૂરી હતું કે મળૂ-રોને અંગે ગમે તેવી પરિસ્થિતિ જબી થાય તો આ કામ ચાલુ રહે એવો કોઈ માર્ગ શોધી કાઢવા માટેની તપાસનું કાર્ય ચાલુ જ છે. ”

આ સાચા સમાચાર છે અને અલ્પશક્તિ સમિતિ આ જ કરવાની છે. યુદ્ધ ચાલુ રહે તેટલા ખાતર કામ ચાલુ રાખવું. વળી ગાંધીનું ખૂન થયું તે પણ સાચા સમાચાર છે, યુદ્ધ ચાલુ રહે એની ખાતરીબંધ જોગ-વાઈ કરનારા આ ઘાડપાડુઓના અંતરના જાંડાણમાં પણ એ સાચા સમાચાર છે. આપણને નવાઈ એ લાગે છે કે ગાંધીનું મૃત્યુ એ ખરેખર કરુણ ઘટના છે એ સત્ય, આપણું મત્ય, છાપવાનો આ છાપાવાળાઓને શો અધિકાર છે ! તેઓ તો ગાંધીને ખેવકૂક કહે, અને તે પણ ઝીણા અક્ષરોમાં તથા છેલ્લે આડવીસમે પાને તો જ પોતાની જાતને વકાદાર રહ્યા કહેવાય. (અમેરિકાના ત્રૈમાસિક ‘રિપબ્લિક’ માંથી)

મૂળ લેખક : નિકોલો ટુરચી
અનુવાદક : નગીનદાસ પારેખ

“ આમાર જીવન આમાર બાની ”

મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં મહાત્મનામ્ ।

વચસ્યન્યદ્ મનસ્યન્યદ્ કર્મણ્યન્યદ્ દુરાત્મનામ્ ॥

—નસયંપૂ

(મહાત્માઓનાં વિચાર, વાણી અને કર્મની એકતા હોય છે, ત્યારે દુરાત્માઓનાં વિચાર, વાણી અને કર્મની વિલિનતા હોય છે.)

નવખાલીના પગપાળા પ્રવાસ દરમિયાન કોઈએ મહાત્માજી પાસે સંદેશો માગ્યો ત્યારે તેમણે, ૭૮ વર્ષની વૃદ્ધ વયે પણ જે બંધાણી ભાષાનો અભ્યાસ પોતે વિકસાવી રહ્યા હતા તેમાંજ સંદેશો લખી આપ્યો કે “ આમાર જીવન આમાર બાની ” (માફ જીવન જોજ મારો સંદેશ છે.) જગતભરના સર્વ મહાન પયગંબરોની જેમ મહાત્માજી જે ઉપદેશતા તેજ આચરતા-બલકે ઉપદેશતા તે કરતાંયે અદકું આચરતા. કેવળ બોલવાના સદાચારથી તેમને કદી સંતોષ થતો નહોતો. તેમનો સદાચાર એ વિચાર અને આચારનો સંપૂર્ણ સુમેળ હતો. જોજ કારણે તેમને કશું છુપાવવાનું નહોતું. દુનિયાના રાજકીય ઇતિહાસમાં તદન નવતર પ્રકારનાં અદ્વિસક યુદ્ધો તેઓ જીવન પર્યંત લડ્યા, પણ સામાન્ય દ્વિસક યુદ્ધોમાં બને છે તેમ એમને કદી પણ પોતાની યોજનાઓ છુપાવવાની નહોતી. એમની બાજુ દંભેશાં ખુલ્લી રહેતી.

વિચાર, વાણી અને કર્મની મહાત્માજીએ પોતાના જીવનદ્વારા ઉપદેશકી એકતા કેવળ વ્યક્તિને માટે નહોતી, સમજીને માટે પણ હતી. શુદ્ધ અને મહાવીરે મુખ્યત્વે વ્યક્તિજીવનમાં અને સમાજજીવનમાં અદ્વિસકી પ્રતિષ્ઠા કરી; પણ મહાત્માજીએ પોતાના પુરોગામીઓથી આગળ જઈને તાલીમબલ્લ અદ્વિસક સંન્યો તૈયાર કર્યાં ! સંન્યો, અને વળી અદ્વિસક ! યુદ્ધવાર્તાઓથી ટેવાયેલા આપણા પ્રાકૃત કાનને દલુયે જાણે કે એ વિસંવાદી વાક્ય લાગે છે ! પણ વારતવમાં એમાં જ રાષ્ટ્રીય નદિ, આંતર-રાષ્ટ્રીય કલેશોનો પણ એક માત્ર ઉપાય રહેલ છે. આપણા દેશમાં પણ દેડ કોટિલના સમયથી ‘ દ્વિધીભાવ ’-કહેવું એક અને કરવું બીજું એ

પ્રકારનું આચરણ રાજકારણી વિચારસરણિના મૂળમાં રહેલું છે. એક અથવા બીજા સ્વરૂપે એ સિદ્ધાંત આખાયે જગતના રાજકારણમાં પ્રાચીન કાળથી વ્યાપેલો છે, અને છેલ્લાં એ વિશ્વયુદ્ધોમાં તથા તે પછીયે અનિવાર્ય રીતે ચાલુ રહેલી મહાસત્તાઓની ઐચતાલ્યમાં એનાં અત્યંત દારુણ પરિણામો નજરે પડે છે. વિશ્વશાંતિની પુનઃસ્થાપના માટે સચોટ રાષ્ટ્ર-સંઘનો દરબાર પણ જાણે કે એક નવા વિશ્વયુદ્ધનું બીજાંરોપણ કરવાના રોતરૂપ થઈ પડ્યો છે. આ વિષમતાનું કારણ શું? યુરોપ કે અમેરિકામાં આજે પ્રમાણભૂત ગણાતા, રાજકીય સિદ્ધાંતનિરૂપણના કાષ્ટ ગ્રંથમાં કૌટિલ્ય કે ઇટાલીના મેકિયાવેલેએ ખુલ્લી રીતે ઉપદેશોની પદ્ધતિઓનો સ્પષ્ટ રીતે પુસ્તકાર કરવામાં આવેલો નથી એ ખરું, પણ મહાન સત્તાઓના પરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં એવીજ અથવા એ કરતાયે ભૂંડી પદ્ધતિઓનો આશ્રય લેવાઈ રહ્યો છે એ સર્વવિદિત છે. એનો અર્થ એ કે આટલા સૈદ્ધાંતોના અનુભવ પછી મંરકારી કહેવાતા માણસોએ, દેશોએ દંભી બનવાની કળા કેળવી.

વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાંજ નહિ, પરંતુ એક દેશ સાથેના બીજા દેશના સંબંધોમાં પણ એ દંભનો ઉચ્છેદ કરવાનું મહાત્માજીએ પોતાના જીવનદ્વારા શીખવ્યું છે. વ્યક્તિજીવનમાં એ દંભ દરેક પ્રકારના તમસને પોષીને આત્માના જીવ્ય ગુણો ઉપર રળ્લી પાથરી દે છે, સામાજિક જીવનમાં અર્થાધતા અને દુરાચારને મોકલે મહાલવાનો અવકાશ આપે છે, અને એક દેશના બીજા દેશ સાથેના સંબંધમાંયે 'દંધીભાવ'ના પરિણામરૂપ તમામ અનિષ્ટોને જન્મ આપીને હેવટે યુદ્ધોને નોતરે છે. યુદ્ધોને કારણે વળી સામાજિક જીવનનું અધિકતર નૈતિક પતન થાય છે અને સમાજના અંગરૂપ વ્યક્તિ પણ નિઘ આચારોની કરાડમાં ગળડી પડે છે. આ પ્રકારનું દુષ્ટક નિરંતર ચાલ્યા કરે છે.

એ ભયાનક દુષ્ટકને અટકાવવાનો-તેનો નાશ કરવાનો પદાર્થપાક મહાત્માજીએ જીવીને અને મરીને આપ્યો છે. દંભને ધ્યાને સત્યની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું તેમના જીવને અને એ જીવનના ક્ષણરૂપ તેમના મહાવીરશયિત મરણે અમૃતપૂર્વ વેગથી સર્વને પોકારીને કહ્યું છે, અને એનાં સ્પંદનો સારયે વિશ્વમાં પ્રસર્યાં છે. વિચાર, વાણી અને કર્મની એકતા એટલે ઘંભિકતાનો વિનાશ અને સત્યની પ્રતિષ્ઠા. અને મહાત્માજીએ અનેકવાર કહ્યું છે તેમ,

સત્ય એજ ધર્મ છે. સત્યનું પ્રતિષ્ઠાપન એજ ધર્મરોપાસના. એને અભાવે બીજી પ્રવૃત્તિઓ વૃથા છે.

મહાત્માજી અત્યંત સખત કામ લેનાર હતાં. એમના ઉપદેશોનાં એટલે કે સત્યના આચરણના, વિચાર અને આચારના સયોગરૂપ સદાચરણના પ્રત્યક્ષ જીવનમાં વિનિયોગ સિવાય બીજા કશાથી-અંજલિઓથી, અને સ્મૃતિઓથી-એમને કદાપિ ગ્રંથોષ ન થાય. માટે આપણે જે ક્ષેત્રમાં કામ કરતા હોઈએ ત્યાં સત્યની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રબળ પ્રયત્ન ચાલુ રાખીએ. મહાત્માજીની સંપત્તિ એજ હતી, અને તેમના અવસાન પછી તે એ સારાએ ધ્વલાંડમાં વિસ્તરી ચૂકી છે. એ સંપત્તિનું જતન અને વૃદ્ધિ એજ સર્વોદયનો માર્ગ, અને એ એમના જીવનકાર્યનું સાતત્ય.

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

ગાંધીજીનું વહાલું ગીત

ઊઠ ! જાગ મુસાફર ભોર ભય,
અમ્મ રોડે કહાં જે સોવત હૈ;
જે સોવત હૈ વહ ખોવત હૈ,
જે જાગત હૈ વહ પાવત હૈઊઠો

હુકે નાંદે સે અંખિયાં ખોલ જરા,
ઓ ગાફિલ રમ સે ધ્યાન લગા;
વહ પ્રીત કરત કી રીત નહિ,
સમ જાગત હૈ તું સોવત હૈઊઠો

અય જાન જુગત કરની અપની,
ઓ પાપી પાપ મેં રોડે કહાં;
જામ પાપ કી ગડરી શીરા ધરી,
ફિર શીરા પકડ ક્યાં સોવત હૈઊઠો

જે કાલ કરે વહ આજ કરશે,
જે આજ કરે વહ અમ્મ કરશે;
જામ ચીડિયત ખેતી યુગ ડારી,
ફિર પછતાયે ક્યા હોવત હૈઊઠો

अद्रोहेण च भूतानाम् ।

विशारद मनुष्यને “ सम्મીલने. नयनयोर्न हि किञ्चिदस्ति ”
 अथवा “ आप मुझा पीछे डूब गई दुनिया ” એ વાતની સંપૂર્ણ
 ખાતરી છે. પરંતુ ત્યાર પછી શું તેની માટે ભાગે તેને ખબર નથી હોતી,
 અથવા હોય છે તો તે કલ્પનાત્મક, નિશ્ચયાત્મક નહિ. જાતને પારાવાર કષ્ટ
 આપી પૈસા કમાયા, મકાનો અંધાર્યા પરંતુ મર્યા પછી આપણી જાતને
 એ કામ નથી આવતાં એ સૌ કાંઈ સમજી આદમી સમજે છે. તો પછી
 એ પૈસા અને એ મકાનો પાછળ જે મહેનત કરી તેનો શાશ્વત લાભ તો
 આપણને ન મળ્યો ! તો પછી આવી નિર્થક મહેનત કરવીજ શા માટે ?
 ખૂબ પરિશ્રમ કરી, આંખો ગુમાવી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી; અને
 વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. પરંતુ તેથી આપણે મરીએ પછી
 આપણને શા લાભ ? સ્મશાનયાત્રામાં કે સ્મશાનભૂમિમાં ભલે પડ્યાંસા
 થાય, પરંતુ મડદાને કાને તે શબ્દો કાંઈ પડવાના નથી. તો આવી પ્રતિષ્ઠા
 પાછળ પણ આટલી બધી મહેનત શા માટે ? આવા પ્રશ્નો જેના મનમાં
 ઘેળાતા હોય તેને એમ ભાગે કે : દેહ ભલે નાશ પામે પરંતુ તે દેહમાં
 રહેલ આત્મા નાશ નથી પામતો. તે ફરી ફરી જન્મ લે છે. એક શેઠ
 પોતાના દીકરાને ત્યાં પાછો દીકરો થકને આવે અને પોતાની કમાણીનો
 લાભ હોવાને વિદ્યાભ્યાસીને બીજા જન્મમાં વિદ્યા સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય
 અને નવા જન્મમાં અધિક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી અધિક પ્રતિષ્ઠા મેળવે. પરંતુ
 આજુ બધું “ ભાગે ”, આ બાબતની તેને “ ખાતરી ” નહિ. અને આ
 બાબતની “ ખાતરી ” કરવા માગતો હોય હોય તો મનુ-સ્મૃતિમાં તેને
 માટે એક ઉપાય બતાવ્યો છે. **વેદાભ્યાસેન સતતં શૌચેન તપસૈવ ચ ।**
અદ્રોહેણ ચ ભૂતાનાં જ્ઞાતિ સ્મરતિ પૌર્વિકીમ્ ॥ એટલે કે સતત
 વેદાભ્યાસ, સતત શારીરિક પવિત્રતા, સતત તપ, અને ભૂતપ્રાણી-માત્ર
 પ્રત્યે અદ્રોહ એટલે દ્રૌપદીત્ય અને તે પણ સતત-આ બધી વસ્તુઓને
 લઈ જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે તેને પોતાનો પૂર્વજન્મ યાદ આવે છે.
 આ યાદગીરી કલ્પનામાત્ર નથી હોતી. પોતાના મૃત્યુ વખતે બધું કાંઈ
 નાશ નથી પામતું. સર્વાંગો, મકાનો વગેરે અનેક પાછળ રહે છે. આ બધું તેને
 યાદ આવે છે અને સાં સાં જઈ તે બાબતની તે તપાસ કરે છે ત્યારે

તેને પોતાને જે યાદ આવે છે તે યરોગર છે એવી ખાતરી થાય છે. આ ખાતરી થતાં તેને અંતઃકરણથી નિશ્ચય થઈ જાય છે કે; આત્મા એકજ નિત્ય વસ્તુ છે, અને આત્મગુણલાલ અથવા આત્મગુણવિકાસ એજ કામની વસ્તુ છે; યાકી બધું અનિત્ય છે, અને તેની પાછળ મહેનત લેવી એ રેતીના ઢગલા ઉપર ઘર બાંધવા જેવું છે. આવી ખાતરી થવા બાદ તે આત્મોન્નતિનં માર્ગેજ ચાલે છે અને લૌકિક વસ્તુનો મોહ તેને નથી રહેતો. અસારના વિદ્વાનો કે વિચારકોને આત્મા બાબતની ખાતરી નથી માટેજ તે મોહમાં ફસાયેલા જણાય છે. યાકી ધન છોડીને કાંઈ ઢેખાવો લે?

હવે, આ ખાતરી થવા માટેના જે ઉપાયો મનુસ્મૃતિમાં કહ્યા છે, તે સંબંધી વિચાર થોડો કરવાનો છે. પ્રથમ, સતત વેદાભ્યાસ. 'વેદ' શબ્દનો વિસ્તૃત અર્થ 'અનુભવથી પ્રાપ્ત કરેલું ખાતરીપૂર્વકનું જ્ઞાન' એ પ્રમાણે છે. એટલે જેણે પરમસત્યનાં દર્શન કર્યાં છે તેની તે પરમસત્યનું વર્ણન કરતી વાણી. એ વેદ. પછી તે પરમસત્યના દર્શન ચાહે તે પ્રકારે થયાં હોય. કાંઈ આરીમાંથી સૂર્યોદય જુઓ, કાંઈ આરણ્યામાં ઊભો રહી જુઓ, કાંઈ અગાસી ઉપરથી જુઓ, કાંઈ ખેતરમાં રહી જુઓ, અને કાંઈ ઝાડવાં ઉપર ચડીને જુઓ. પરંતુ જુઓ છે સૌ સૂર્યોદય. પ્રકારમાં ન ફસાઈ તે તે પ્રકારે પ્રાપ્ત થયેલું પરમસત્ય જે સર્વ દેશોમાં, સર્વ સમયોમાં, અને સર્વ ધર્મોમાં એકસરખું છે તેનું જ્યાં જ્યાં વર્ણન હોય તે વેદ. તેનો સતત અભ્યાસ. ત્યારબાદ શારીરિક પવિત્રતા. ખોરાકની અસર મન ઉપર છે. ન હોય તો દારૂડિયો ભાન કેમ બૂલે? ખોરાકમાં ખે તત્ત્વો છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ હોટલમાં અને મા પીરસે તેમાં સ્થૂળ તત્ત્વ સરખું છે. હોટલવાળો મા જે ભાવથી પીરસે છે એ ભાવથી નથી પીરસતો. આ ભાવ એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ. આ બંને તત્ત્વોની શુદ્ધિ અને તે અંગેની ખીજી શુદ્ધિ આ તે શારીરિક પવિત્રતા. ત્યારબાદ તપ. તપ એટલે કામ, ક્રોધ વગેરે મનોવેગો ઉપર જય. પછી ઘરમાં રહો કે જંગલમાં રહો. અને ત્યાર પછી બ્રૂત-પાણી માત્ર પ્રત્યે અદ્રોદ. અધા ઉપાયોમાં આકરામાં આકરો આ છે. અપકારી અપકાર કરતો ચાલે છતાંયે ઉપકારી તેના ઉપર ઉપકાર કરતો રહે તેનું નામ તે સાચો અદ્રોદ. કહ્યું છે કે ઉપકારિપુ યઃ સાધુઃ સાધુત્વે તમ્ય ક્ષો ગુણઃ । અપકારિપુ યઃ સાધુઃ સ સાધુઃ મન્દિરકલ્પતે ॥ એટલે ઉપકાર કરનાર ઉપર ઉપકાર કરે એમાં શી નવાઈ? સાચો સાધુ તો તે

કે જે અપકાર કરનાર ઉપર પણ ઉપકાર કરે. આ છેવટનો આક્રમમાં આકરો ઉપાય જેને સર્વથા હસ્તગત એવા ક્ષરદેહે ભૂતકાલીન પરંતુ અક્ષરદેહે સદાસર્વદા વર્તમાન આપણા મહાત્મા ગાંધીજી.

નાગરદાસ કા. બાંબણિયા

માનવેન્દ્ર

લોક કહે સ્વર્ગથી ઊતરીને,
ભૂલો પડ્યો દેવ અહીંજ આવ્યો;

દેખી દુઃખો માનવકુલ કેરાં,
હિંદે વસ્યો દુઃખનું મૂળ કાઢવા.

બીજા કહે ના પ્રભુ એજ સાચો,
ગીતા દીધો કોલ પૂરોજ પાડવા;

અધર્મ દેખી હદથી વધેલો,
અવતાર દીધો જગમાંહી એણે.

હૈયે તું મારે રહ્યો માનવેન્દ્ર,
લાઠ્યું તને સત્ય બધું સનાતન;

એ સત્યને જીવનમાં ઊતારી,
કહ્યાણનો માર્ગ દીધો ઉજાણી.

અહિંસાથી જીતી હિંસા, 'રામ'થી મૃત્યુ ભેટીને,
વિશ્વનું તેજ વિતાર્યું, હાહાકાર મચ્યો બધે.

છોટુભાઈ પંડિત

લોકશિક્ષણ

પ્રજાજીવનના ઘડતરમાં શિક્ષણનું મહત્વ બધા સ્વીકારે છે. શિક્ષણમાં મોટે ભાગે શાળા મહાશાળામાં જતા વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થાય છે. પણ આપણા દેશમાં હજુ ભણેલાની સંખ્યા સેંકડે ૧૦-૧૫ ટકા કરતાં વધી નથી. સ્વરાજ્ય સરકારની નીચે તે ઘણી વધશે. ભણવા લાયક ઉંમરનો કોઈ છોકરો કે છોકરી પંદરેક વરસની ઉંમર સુધી અશિક્ષિત નહિ રહે એવી આશા આપણે રાખી શકીએ, પણ જે ૬૦ કે ૮૫ ટકા અત્યારે અશિક્ષિત છે તેઓનો પ્રશ્ન પણ અત્યારે તો મોટો છે. તેઓને અક્ષરજ્ઞાન આપવા માટેના પ્રયત્નો તો થયા છે અને હજુ પણ થશે. પણ અક્ષરજ્ઞાન એ સાધ્ય નથી. જીવન માટેનું અમુક અમુક જ્ઞાન મેળવવા માટેનું તે એક સાધન જ છે. જીવન કે વ્યવહાર માટેના આ જ્ઞાનને માટે અહીં 'લોકશિક્ષણ' શબ્દ વાપર્યો છે. આ પ્રકારના જ્ઞાનની મહત્તા બધા જ દેશસેવકો સ્વીકારે છે.

લોકશિક્ષણના એકજ વિભાગની અર્થા અહીં કરીશું, કારણકે આખો પ્રશ્ન બહુ મોટો છે. શિક્ષણમાં આરિઝ્ય, બૌદ્ધિક જ્ઞાન, આરોગ્ય, વગેરે ઘણી બાબતો આવી જાય છે. આમાંથી જેને આપણે બૌદ્ધિક જ્ઞાન કહીએ છીએ તેની, વ્યવહાર પૂરતી, પ્રાપ્તિ વિશે અહીં વિચાર કરીશું.

અત્યારના શિક્ષણની એક મોટી ખામી એ છે કે તે વિદ્યાર્થીના મનમાં શારીરિક મહેનત માટે અણુગમે ઉત્પન્ન કરે છે. આપણા ગ્રામવાસીઓને જે આવું શિક્ષણ મળે, તો તેથી તેઓને અને દેશને નુકસાનજ થાય. આપણા શિક્ષિત સમાજની રહેણીકરણી તરફ નજર કરવાથી આ વાત સર્મનશી સમાજનો આટલો ભાગ બગડ્યો છે, પણ મોટો ભાગ બગડે એ આપણને પાલવશે નહિ.

ખીલ તરફ વિચાર કરીએ તો આપણાં ગ્રામવાસીઓનું કેટલીક બાબતોમાં અજ્ઞાન ધણું મોટું છે, અને તે દરેક ક્યાં સિવાય તેમનું જીવન બરાબર સુખી નહિ થાય. વ્યવહારની કેટલીએ મહત્વની બાબતોને વિશે તેઓ અજ્ઞાન છે, તેથી તેઓ પેનાદાર, શિક્ષિત અને સત્તાધારી લોકોને સાથે સુસાય છે. તેઓનું આ અજ્ઞાન તો જરૂર દૂર કરવું જોઈએ.

આ પ્રશ્ન ખાસ કરીને અત્યારે ખૂબ ગૂંચવણવાળો છે. લગભગ પંદર વરસની ઉંમર સુધીના દરેક છોકરા અને છોકરીને મક્ત અને ફરનિયાત શિક્ષણ મળે, અને તે શિક્ષણ તેઓના જીવનને માટે બરાબર યોગ્ય હોય એવી આશા સ્વરાજ્ય સરકાર પાસેથી રાખી શકાય, પણ આ નવીન પ્રગ્ન મોટી ધંધને દેશનું ડામકાળ ઉપાડે ત્યાં સુધીમાં અને ત્યાર પછી પણ થોડા વખત સુધી દેશમાં જે જૂની પેઢી છે અને રહેશે, તેની ઉપેક્ષા કર્યે નહિ ચાલે.

આ જૂની પેઢીને વ્યવહાર પૂરતી જ્ઞાનજ્ઞાન કાઠક રીતે તો બનાવવીજ પડશે. આના બે રસ્તા છે. (૧) એક અક્ષરજ્ઞાનથી અને (૨) બીજા અક્ષરજ્ઞાન વગર. પહેલો રસ્તો એકંદરે સારો છે પણ મોટી ઉંમરના માણસો પુસ્તકો વાંચીને તેમાંથી જોઈતું જ્ઞાન મેળવી લે, તેટલા પૂરતો અક્ષરજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો એ બહુ ધીરજની વાત છે અને થોડાજ માણસો એની પૂરી મજલે પહોંચશે એમ અત્યારે લાગે છે, જે કે વાંચવા લખવા સુધીનું અક્ષરજ્ઞાન તો બધાને આપવામાં મોટી મુશ્કેલી નહિ પડે એમ લાગે છે. હું ધારું છું કે મારું કહેવાનું અપષ્ટ થયું હશે. કાગળપત્ર અને રોજનો હિસાબ કરી શકાય એટલું અક્ષરજ્ઞાન પુસ્તકોમાંથી અમુક વિષયને સારી પેઠે શીખવા માટે પૂરતું નથી. નિશાળમાં વિદ્યાર્થી પ્રાથમિક વાચન, લેખન અને ગણિત ઉપરાંત બીજાં ધણું મોટેથી શીખે છે, અને તેને વાચનનો મહાવરો પણ એટલો બધો થાય છે કે તેની મારફતે તે પુસ્તકોમાંથી કોઈ ધણું વિષયનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી શકે છે. પ્રૌઢ માણસમાંથી બહુ થોડાઓનેજ વાચનનો આટલો મહાવરો કરવા પૂરતો સમય મળી શકે છે.

આથી પ્રૌઢ વયના લોકો માટે અક્ષરજ્ઞાનની સાથે અથવા તે સિવાય પણ વિષય શિક્ષણની કોઈ સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે. પૃથ્વીની સામાન્ય ભૂગોળ, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા, દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધંધાઓ વિષે પ્રાથમિક અને પોતાના ધંધા વિષે પૂરતું જ્ઞાન, સંજવહીવટની મોટી મોટી વ્યવહાર બાબતો, દુનિયાના બધા ભાગોમાં બનતા મોટા મોટા બનાવો, વગેરે શિક્ષણ પ્રૌઢને (તેમજ વિદ્યાર્થીઓને) માટે ખાસ જરૂરી છે. આનું જ્ઞાન પુસ્તક સિવાય મેળવવાની માર્ગોને વિચાર આપજો કરવો જોઈએ. આવી પદ્ધતિઓની વિગતવાર ચર્ચામાં આપણે અહીં નહિ ઉતરીએ. મોટેથી સમજૂતી, ચિત્રો, પ્રદર્શનો, સમઢગ્યાનો, ગદ્ગદ જ્ઞાનસ, સિનેમા.

રેડિયો, વગેરે અર્વાચીન સાધનોનો આમાં ઉપયોગ કરી શકાય. પુસ્તકો કરતાં આ સાધનોમાં કંઈક વધારે ખર્ચ થાય છે અને તેથી એ સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં કંઈક મુશ્કેલીઓ છે જ, પણ પ્રયત્ન કરવાથી આવા કોઈ સાધનોનો ઉપયોગ આપણે કરી શકીશું.

નિશાળો અને મહાશાળાઓમાં જિનાળાની લાંબી રમ્મ પડે છે. તેમાંથી થોડા દિવસ વિદ્યાર્થી આરામ, પ્રવાસ વગેરેમાં જરૂર ગાળે, છતાં તે કેટલાક દિવસો ખયાલીને લોક શિક્ષણનું કંઈ કામ કરે; એકલા ન બને તો થોડા ભેગા થઈને કરે; કોઈ સંસ્થા મારફતે અથવા કોઈ અનુભવીની દોરવણી નીચે કરે. જેને કામ કરવું છે, તેને કોઈને કોઈ રસ્તો જરૂર મળી રહેશે.

દરેક સમાજમાં ધનવાનોનો ગરીબો પ્રત્યે ભણેલાઓનો અભણ પ્રત્યે, સખળાઓનો નખળાઓ પ્રત્યે અને સુખીઓનો દુઃખીઓ પ્રત્યે કંઈક કરવાનો ધર્મ રહેલો છે. એમાંથી જેટલું આપણાથી બની શકે તેટલું આપણે કરવું જોઈએ.

હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ

ક્ષણે ક્ષણે દાકતરને ત્યાં દોડવાથી

જીવન ટૂંકું થાય છે

મારી માન્યતા છે કે મનુષ્યોને દવા લેવાની જાગ્યેજ જરૂર રહે છે. પથ્થ અને પાણી, માટી, ઇલાદિના ધરગથુ ઉપચારોથી એક દગ્ગરમાંથી નવસો નવાણું ટેસ સારા થઈ શકે છે. ક્ષણે ક્ષણે વૈદ્ય, હકીમ અને દાકતરને ત્યાં દોડવાથી તે શરીરમાં અનેક વસાણાં અને રસાયણો ભરવાથી મનુષ્ય પોતાનું જીવન ટૂંકું કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના મન ઉપરનો કાબૂ ખોઈ બેસે છે, તેથી મનુષ્યત્વ ખોઈ બેસે છે, અને શરીરનો સ્વામી રહેવાને બદલે શરીરનો ગુલામ બને છે.

- ગાંધીજી

નારાઓને લાગ્યું છે. તે સાચું હોય કે ખોટું હોય પણ મ. ગાંધીજી આપણી વચ્ચેથી ગુમ થયા છે. તેમણે હિંદને સ્વતંત્રતા અપાવી છે, એ ઝણ કદાપિ વિસરાય તેમ નથી અને તેટલા માટે તેઓ ચિરકાળ સ્મરણીય રહેશે. પ્રભુ તેમના વાસનામય હૃદયને શાંતિ આપે."

અગાઉ જણાવ્યું તેમ આવી જાતની વિચારસરણીએ મૃત્યુ પહેલાં અને એમના છેલ્લા ઉપવાસ બાદ મોટા ભાગનાં હિંદુઓને થેરી લીધા હતા. એમનામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવનાર કેમ્બ્રિસવાદીઓનાં મન પણ શિથિલ થઈ ગયાં હતાં. જે કારણેજ ઉપરના લખાણમાં તરી આવતી મનોદશાવાળા યુવાન ગોડસેને એક પરમ ધાર્મિક પુરુષના દેહને નષ્ટ કરવાની પ્રેરણા થઈ. એમના મૃત્યુ બાદ આપણે વિચારવાનું જરૂર રહે છે કે ઉપર દર્શાવેલ વિચારોમાં કેટલી તથ્યતા રહેલી છે.

ધાર્મિક અને તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરનાર મુસલમાનો એમ જરૂર સમજે છે કે પાકિસ્તાનના નેતાઓએ ધર્મના નામનો દુરુપયોગ કર્યો છે. પોતે ધર્મ આચરતા નથી અને અજ્ઞાન મુસ્લિમ જનતાને ઊંચે રસ્તે દોરી રહ્યા છે. તે તેઓ એ સમયે પણ માનતા અને જેઓ નહોતા માનતા તે પણ વિચાર કરી આજે માનતા થયા છે, એટલે ધાર્મિક અને તાત્વિક દૃષ્ટિએ પાકિસ્તાનના નેતાઓને રસ્તો ખોટો હતો અને છે. જરૂર સંપ્રદાયવાદી મનોદશાવાળા હિંદુઓ સાચા ધાર્મિક પૂ. ગાંધીજી પ્રાપ્ત એવી ઊંચી દોરવણીની આશા રાખે અને તેમાં નિષ્ફળ થાય તો એ આશ્ચર્યજનક નથીજ.

તેમણે હિંદુ ધર્મને વગોવી બેઠે પડાવ્યો એ વાત ધાર્મિક અને તાત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ ન જ કહે. હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા આ યુગમાં પૂ. ગાંધીજી જેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કોઈએ પણ કર્યો નથી. એ વસ્તુ આગા છે કે એમણે હિંદુ ધર્મની સાંપ્રદાયિકતા કે જે હિંદુ ધર્મની સારી બાબુ નથીજ તે દૂર કરવા અવશ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં અનેક વિદ્યો હતાં. ઘણે અંગે સફળ પણ થયા. આ સાંપ્રદાયિકતા કે જે સંકુચિત મનોદશામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા જે દેવ-મૂલક છે તેણેજ એમના દેહનો નાશ કર્યો છે.

તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જણાશે કે ધર્મ શબ્દની ઉપયોગ બહુ ખોટી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. ધર્મ તથા સંપ્રદાય એ બે તદ્દન જુદી વસ્તુ છે. અત્યારે ચાલતા ધર્મો હિંદુ, ખ્રિસ્તામ, ખિરત, જૈન.

પારસી, બૌદ્ધ, શીખ, વગેરે ધર્મો નજ ગણાય. કારણ ધર્મનું તત્ત્વ એકજ સનાતન સત્ય રહ્યું છે. એ ધર્મનું આચરણ ન કરતાં એના બાહ્યાચારનું જ આચરણ કરવામાં આવે છે ત્યારે ધર્મને નામે ફક્ત સંપ્રદાય ચાલુ થાય છે. આ કારણેજ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની સંખ્યામાં ગમે તેટલા વધારો થવા છતાં ધાર્મિક પુરુષ કાંઈકેજ નીકળે છે. અનુયાયીઓની સંખ્યા એ ધર્મનું બળ છે એમ માનવાની ભૂલ આ જમાનામાં વિચારવાન વ્યક્તિ નજ કરી શકે.

આ રીતે વિચાર કરતાં પૂ. ગાંધીજીજ એક સાચા હિંદુ હતા એમજો ધર્મને જીવનમાં ઉતાર્યો હતો. હિંદુ-સંપ્રદાયમાં એવી બીજી વ્યક્તિઓ પણ હશે કે જેઓએ આવી રીતે ધર્મનેજ જીવનમાં ઉતાર્યો હશે પણ તે વિરલજ. ધર્મનો ઉપદેશ કરવો અને આચરવો એ બે વસ્તુ ભુલ્લી છે. સંપ્રદાયવાદી, ધર્મને નામે ઇતર સંપ્રદાય પ્રત્યે રૂપનો ઉપદેશ કરી શકે છે. એને માટે સાચા ધર્મનું આચરણ કરવાની એને આવશ્યકતા નથી હોતી. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મનુષ્યો બધાજ સમાન છે. ઉચ્ચ નીચ કે ગરીબ તવંગરનો ભેદ તથા સંપ્રદાયોનો ભેદ એ મનુષ્યોની કૃતિ છે, ઇશ્વરની નહિ. ધર્મ પણ સંપ્રદાયવાદને ઉત્તેજન નથી આપતો. પણ ધર્મને નામે ધર્મને સાચી રીતે નહિ સમજનારા તથા સાચા ધર્મનું આચરણ નહિ કરનારાઓ જ સંપ્રદાયની યોજના ઘડે છે. આ કારણેજ ધર્મના નામે વિશ્વમાં અનેક હિંદુ, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી વગેરે મુખ્ય સંપ્રદાયો તેમાં પણ નાના નાના સંપ્રદાયો એવાં વડનાં ગાડો ઊભાં થયાં છે.

પૂ. ગાંધીજી આ સંપ્રદાયવાદ કે સાંપ્રદાયિકતાના કટ્ટર વિરોધી હતા. અને પોતે જન્મથી વૈષ્ણવ હિંદુ હતા એટલે પોતાના સંપ્રદાયની સાંપ્રદાયિકતા દૂર કરવી અને સાચો ધર્મ સમજવવો એ એમજો એમની કરજ સમજ હતી. એ દૂરજ બળવતાં મૃત્યુ આવે અર્થાત્ ધર્મ આચરતાં અને સાચા ધર્મનો ઉપદેશ આપતાં આ નશ્વર દેહનો ભોગ આપવો પડે તો તેની પરવા તેમને નહોતીજ. અને એ વસ્તુ એમજો આચરી બતાવી છે.

ઉપર ટાંકેલા લખાણમાં જે ત્રણ ચેતવણીની વાત એ કાંઈ ઇશ્વરી ચેતવણી નથીજ. મહાપુરુષોનાં જીવનજ અનેક સંકટોથી ભરેલાં હોય છે. એમના નશ્વર દેહને નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન તો આ પહેલાં ઘણીય વાર કરવામાં આવ્યો છે. પણ એવાં સંકટોથી મહાપુરુષો ડરતા નથી. ભગવાન છુદ્ધ. શંકરાચાર્ય, સ્વામી દયાનંદ, ઇશુ ખ્રિસ્ત વગેરેના દેહોનો નાશ પણ આની

રીતેજ થયો હતો. સત્યના અને તે પણ જનતાને ન ગમે એવા સત્યના ઉપદેશકાના દેહનો નાશ ગિમ્મરીની શય્યામાં લખાગોલ નથી હોતો. એવા મહાપુરુષો માટે તો વીર મૃત્યુજ લખાગોલું હોય છે અને એવું મૃત્યુજ મહાત્માજીએ મેળવ્યું એ એમની મહત્તા છે.

यद्यपि शुद्धं लोकं विरुद्धं ना करणीयं ना चरणीयम् એ વ્યવહારનીતિનું સૂત્ર એ સત્યનેજ બધા કરતાં પ્રથમ સ્થાન આપનાર મહાપુરુષો માટે નથી. પણ લોકો ઉપર પોતાનો કાબૂ લોકોને ગમે એવીજ વસ્તુ કહીને રાખવાને ઇચ્છતા રાજકીય નેતાઓ, મહાધિપતિઓ, ગાદીપતિઓને માટે છે. કારણ તેવા નેતાઓ જે ખોલે છે તથા જે વિચારે છે તે પ્રમાણેજ આચરતા નથી હોતા. તે માટે લોકમાં પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખવા માટે આ રસ્તો કાર્મિક નીતિને સૂચવ્યો છે. આખા વિશ્વ કરતાં પણ સત્યની ઉપાસનાને પ્રથમ સ્થાન આપનાર પરમ ધાર્મિક પુરુષો માટે નથીજ એ સમજવું જરૂરી છે.

અંતે, એટલુંજ કહેવાનું રહે છે કે પૂ. મહાત્માજી જન્મે હિંદુ સંપ્રદાયના હતા અને જીવનભર એમણે સાંપ્રદાયિકતાનો વિરોધ કર્યો એ માટે કોઈ પણ હિંદુને કોઈ પણ દિવસે શરમાવું નહિ પડે પણ આ દુનિયામાં ખીજા કોઈ પણ સંપ્રદાયની કે દેશની વ્યક્તિ સામે, આવા પરમ ધાર્મિક તથા ધર્મને સાચી રીતે સમજનાર તથા આચરનાર મહાપુરુષના દેહનો નાશ એક કદર સાંપ્રદાયિક, દ્વેષથી ભરપૂર હિંદુને હાથે થયો છે એટલાથીજ શરમાવું પડશે.

ઉપરના અવતરણમાં કર્યો છે તેવો લૂલો બચાવ કરનાર દુનિયાના ઇતર સંપ્રદાયની વ્યક્તિનો તિરસ્કાર-પાત્રજ બનશે. માટે ધર્મને ન સમજનાર એવા સંપ્રદાયવાદીઓ પૂ. ગાંધીજીના મૃત્યુ બાદ પણ ધર્મ એ શી વસ્તુ છે એ સમજવા પ્રયત્ન કરશે તો જીજ્ઞાસી કે તેઓ પોતે ખોટા રસ્તે જઈ રહ્યા હતા અને તે રસ્તેથી એમને પાછા વાળવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરતાં કરતાં જ એમણે એમનો દેહ અર્પ્યો છે. આમ હિંદુ ધર્મને ખાતરજ એમણે એમના દેહનું સ્વાર્પણ કર્યું છે. આ વસ્તુ જે સાંપ્રદાયિક સમજશે તો મહાત્માજીના દેહની શી કિંમત હતી તે એમને સમજશે. આપણી તો ઇશ્વર પ્રત્યે એજ પ્રાર્થના છે કે આપણને આટલું સમજવા જેટલી સદ્બુદ્ધિ આપે.

જિતેન્દ્ર જેટલી

મુક્તિ પ્રભાત

આજ હિમાલયને શિખરથી વિજય નગારાં વાગે
 આજ મુક્તિની લેરી વાજે નિદ્રિત ભારત જાગે
 મુક્તિ આજ પધારે
 ભારતને દ્વારે ૧

આજ ગગનની દિશદિશથી મરુત વહે સ્વાતંત્ર્ય સુવાસ
 આજ મલયથી, હિમઆલયથી અનિલલહર લાવે ઉલ્લાસ
 સચરાચર પુલકે
 માનવગણ મલકે. ૨

યુગયુગ ડંખ્યાં ઘેર ગુલામીનાં ણાંધનની અંતઘડી
 યુગયુગ જાળી સ્વાધીનતાની કૂચકદમ આજે ઉપડી
 પરાધીનતા પ્રજાળી
 કોડકોડની આશ કૂળી. ૩

કાલિદાસ, તુલસી, રવીન્દ્ર, ઇકળાલ શ્વાસ મુખરિતા
 કવિવરગણને રસનાગ્રેથી કથિત, દયિત, વહિતા
 સ્વાધીનતા આવે
 કવિઉર પુલકાવે ૪

કૃષ્ણચંદ્રની કથિત ગીતાની મુક્તિનું કૃણ ગણું
 નિશા પરાધીનતાની પૂરી, સ્વતંત્રતાનું બહાણું
 રક્તછોળ જલતાં
 મુક્તિદાર ખુલતાં. ૫

આજ સ્વર્ગને રંગમંચથી પુલકિત પૂર્વજ તોષિત ધાય
 સ્વાધીનતાના શહીદગણનાં પુણ્ય શાહ સાચાં ઉજવાય

એ જલિદાન ક્ષણતાં
સ્વાધીનતા મળતાં. ૬

જાગો, હે પીડિત જગનાં, હે જાગો શોષિત રાષ્ટ્ર ગુલામ
આજે કૃત્ય જંગતની ઉપડે સ્વાધીનતાની આ અવિરામ

એમાં સાથ પૂરાવો
કદમે કદમ મિલાવો. ૭

પૃથ્વી, પર્વત, વન વીર્ધાને સૂક્ષ્મતા એ સમીર,
નદીઓનાં વહેતાં, સાગરનાં ઘૂઘવતાં એ નીર,

એજ સંદેશ વહો
ભારતની જય હો ! ૮

પ્રેમ, અહિંસા ને સત્યના ત્રિવિધ ફેલાવો સંદેશ
એજ અમારી મુક્તિસુવાસે મહેકો દેશેદેશ

ભારતની આઝાદી
વિશ્વની આઝાદી. ૯

‘ વિદ્યાપતિ રાવ ’

લોકસંગ્રહી મહાત્માજી

ધાર્મિક, રાજકીય, રાષ્ટ્રીય, આભાગિક, કૌટુંબિક, વૈયક્તિક એમ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પૂ. મહાત્માજીએ કામો કરેલાં છે. આટલાં વિશાળ કામો અત્યાર સુધી કોઈએ કરેલાં નથી. તેજ પ્રમાણે જીવનના દરેક અંગ અને પ્રશ્ન વિષે તેમણે જેટલો વિચાર કરેલો છે તેટલો પણ અત્યાર સુધી કોઈ તરફથી ચર્ચા નાહ હોય. જીવન સાથે સંબંધવાળા દરેક પ્રશ્નની તેમણે ચર્ચા કરેલી છે અને તે બાબતમાં સુધારણા કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કરેલો છે. ઔષધિ, ચિકિત્સા, નિસર્ગોપચાર, આહાર, પોષાક તથા લગ્ન-પ્રથાના જેવા નાના મોટા શાસ્ત્રમાં અને વિષયમાં પણ તેમણે પોતાના મત પ્રમાણે સુધારણા અને ક્રાંતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. સ્વચ્છતા જેવા મહત્વના પરવુ સમાજ જે વિષે બેદરકાર છે તે પ્રશ્નનેય તેમણે ધણે જીડો વિચાર કરેલો જણાઈ આવે છે. સ્ત્રીઓ, અમ્પૂરણો, આદિવાસી, પરદેશના આપણા દેશબાંધવો વગેરે બધાની સ્થિતિ સુધારીને, તેમને ઉચ્ચ કરીને, તેમને જગતમાં મનુષ્ય તરીકેના હક્કો પ્રાપ્ત કરી આપવામાં તેમણે આજ સુધી જેટલું સહન કર્યું છે, જેટલો પરિશ્રમ કર્યો છે અને જેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે તેટલો આજ સુધી કોઈ પણ દેશમાં કોઈએ કર્યો હોવાની આપણને જાણ નથી. જીવનની દૃષ્ટિએ મહત્વનો નાનો મોટો કોઈપણ પ્રશ્ન તેમણે પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રમાંથી અલગ રાખેલો નહોતો. આ બધા કારણોને લઈને દેશપરદેશના, સ્વધર્મ પદ્ધત્તના એક દેને જગતના અમંખ્ય માણુઓ સાથે ઘણાજ નિકટ સંબંધ તેમને થયેલો હતો. અમંખ્ય કુટુંબો સાથે પોતાના ઘરના એક પ્રમુખ અને પૂજ્ય વ્યક્ત તરીકે તેમનો સંબંધ થયેલો હતો. કોઈના મિત્ર તો કોઈના સવાહકાર, કોઈના ગાંધીય આગેવાન તો કોઈ સાથે રાજકીય મમલત કરનાર, કોઈના ધાર્મિક માર્ગ-દર્શક તો કોઈના આગેવ્યવહારદર્શક એમ અનેક જુદા જુદાં કારણોથી માનવ જાતિ સાથે તેમનો અનેક પ્રકારે સંબંધ જોડાયેલો હતો. તેમની સલાહ લેવા માટે રાજકારણી મદાન મુલસદીથી માંડીને સાધારણ ગ્રામ્ય શીખંતથી માંડીને ગરીબ, રાજથી માંડીને રાજ, ધર્મનિદ્રથી માંડીને પતિત, ધર્મચુરુથી માંડીને અત્યજ, મહાપડિતથી માંડીને નિગૂંસર એમ આનાટ ગદ્દ સ્ત્રી પુરુષ આવતા હતાં. અને તે બધાને પોતપોતાના વિષયમાં યોગ્ય

સલાહ તેમના તરફથી મળતી હતી. દ્રાઈ પણ પોતાની અડચણ સમોચ વગર તેમને કહી શકતું. જેમનો જેમનો તેમની સાથે એક વાર સંબંધ થયો તેમને તેઓ પોતાનાજ લાગતા હતા. આ બધાનું મુખ્ય કારણ એજ કે તેઓ બધાને પોતાના માનતા હતા.

ધાર્મિક, રાજકીય, રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, આર્થિક એમ અનેક જુદા જુદા એક એક ક્ષેત્રમાં પ્રચંડ કાર્ય કરનારી વ્યક્તિઓ જગતમાં બીજા દેશોમાં થઈ ગયેલી છે. પરંતુ આ બધા ક્ષેત્રોમાં એકજ વ્યક્તિએ વિશાળ કામ કર્યું હોય એવી મહાત્માજી સિવાય બીજી કોઈ જણાતી નથી. જગતમાં મહાન ધર્મપ્રચારકો થઈ ગયા, વિખ્યાત રાજકારણી થઈ ગયા, મોટા મોટા રાષ્ટ્રોદ્ધારક નિર્માણ થયા, સમાજસુધારક થયા, પરંતુ જીવન વિષેના દરેક નાના મોટા ક્ષેત્રમાં જોડો અને દીર્ઘપણે વિચાર કરનારી અને દરેક નાની મોટી વ્યક્તિઓ સાથે ગાઢપણે સંપર્કમાં આવેલી અન્ય વિભૂતિ મળવી મુશ્કેલ છે. જીવનનું દરેક ક્ષેત્ર સુધરે એવી તેમની ધ્યેય અને પ્રયત્ન હોતો. અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓ તેમણે નિર્માણ કરી, તેને વધારી, અગણિત લોકોને તેમણે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ તરફ વાળ્યા. જગતમાં નિઃસ્વાર્થતાના પાઠ શીખવ્યા. બધાના કટ્યાણુ માટે સદૈવ પરિશ્રમ કર્યો. આવા તેમના પ્રયત્નને લઈને અને તેમની વ્યાકુળતા અને પુરુષાર્થને લઈને સારા રાષ્ટ્રને તેઓ પિતાવુદ્ધ લાગ્યા. તેમનો સંબંધ વિશ્વવ્યાપી થયો. તેઓ વિશ્વકુટુંબી થયા.

તેમનામાં આટલી વ્યાપકતા આવવા માટે તેમની સેવાપરાયણતા, રાષ્ટ્ર વિષે વ્યાકુળતા, પોતાની ઉત્તતિની ઉત્કંઠા વગેરે અનેક નાના મોટા સદ્ગુણો કારણ છે જ. પરંતુ તેમના જીવનનો આટલો વિકાસ થવા માટે તેમની લોકસંપ્રદીવૃત્તિ એ મુખ્યતઃ કારણ હોય એમ લાગે છે. દરેક માણસને પોતાની સાથે જોડી લેવો, કદી દ્રાઈ સાથેનો સંબંધ તોડવો નહિ એવી જાતનું તેમના વર્તનનું ધોરણ હતું આ એકજ સદ્ગુણ સદૈવ જાગ્રત રાખવા માટે માણસે કેટલાયે સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કરવા પડે છે.—તે રાખવા પડે છે—તેમની વૃદ્ધિ કરવી પડે છે. ત્યારેજ લોકસંપ્રદાય છે. વૈરાગ્યવૃત્તિ ધારણ કરીને નિરુપાધિક થઈ પોતાની જ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી એ સહેલું છે પરંતુ લાખો લોકોનો સંપ્રદ કરીને—તેમને બેગા કરીને, તે બધાને એકજ પવિત્ર ઉદ્દેશ ધારણ કરાવીને, તેમને તે માર્ગ પર લાવવા—તેમની પાસેથી

મહાન કાર્ય કરાવવું જો પરમ દુઃસાધ્ય વાત છે. જો દુઃસાધ્ય વાત મહાત્માજીએ પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કરીચ્છતા. તેમની વિગેષતા અને ભવ્યતા આ મહાન અદ્ભુતમાં છે. તેમના જીવનમાં તેમના પ્રયત્નને આવેલા યશની ચાવી તેમના લોકસંબ્રહ્મીપણામાં છે. આ લોકસંબ્રહ્મીપણાને લઈને અમંખ્ય માણસોનાં અંત કચ્છુ તેમના યશનું ચિંતન કરતા હતા. અમંખ્ય આખો તેમના યશની ગદ્ગેતી હતી.

જો કોઈ જોઈને અદ્ભુતમાં મહાત્માજીના સાગરે જીવનની ઝોળખ કરી લેવાની હોય અને તદ્દર્શક વિગેષણ તેને લગાડીને તેમને અજોધવાનું હોય તો 'લોકસંબ્રહ્મી મહાત્માજી' જોટલાથી તેમના જીવનની ખરી ઝોળખ સહજ જ થાય એવી છે.

દેહારનાથ

ખાવાનું ભૂલીએ, રેટિયો થોડો જ ભુલાય છે ?

દેશમાં અંધાધૂંધી ફેલાઈ છે, તે વખતે ખાદીની વાત કાઢવી, એ બેદુ છે, એમ 'હરિજન સેવક'ના વાચકો વચ્ચે કહી શકે, કેમકે, તેમના ઘણા ભાગના શહેરોમાં રહેવાવાળા છે. અને અત્યાર સુધી શહેરો સુધીજ હુલ્લડો પહોંચ્યાં છે, એ દેશરની મોટી રહેમ છે. પણ શહેરોમાયે શું બધા હુલ્લડા થોડા જ પણ છે ? વળી ખાદીના વિચારમાં જ સુલેહશાંતિનો વિચાર પણ ચાલી ગય છે. આખરે જુઓ, તો કાં તો કચોડો ખાદી અપનાવશે અથવા આપણે અરાજની વાત માંડી વાગવી જોઈશે. તેથી, ગમે તેવા તોફાનમાં ગમે તેટલા લોકો કસાપા હોય, તો પણ જેમને શાંતિ પર ઈતિહાર છે, તે રેટિયાને ને ખાદીને કેમ બૂલવે ? ખાવાનું આપણે ભૂલીએ કે છોડીએ, રેટિયો થોડો જ ભુલાય છે કે છોડાય છે ? આ વાત નજરમાં રાખીને અમા અધ તરફથી નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે; ખાન ખાદીપ્રેમીઓએ પણ એવાંજ નિવેદનો કર્યાં છે. તેથી, આ દૃષ્ટિથી જોનારા બધા લોકો રેટિયાન્યતીને માટે સુતર કાંતતાજ રહેશે અને અરખા સંધના ડાગનો અમલ કરશે.

- ગાંધીજી

બાપુના પંથે

‘ ગાંધી સ્મારક ગ્રંથ ’ માટે લખવા પત્ર આગ્યો ગાંધીજી સંબંધી એટલું બધું સાહિત્ય છે અને એમની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી તેમના લેખો એટલા બધા છે કે જેની અંદર સહેજે ડૂબકી મારીએ તો મોતી, સાચાં અને કિંમતી મોતી વગર બીજું કંઈ ન મળે. તેમણે આપેલી સલાહમાંથી જરા આપણે માનીએ તો આપણું જે વામન સ્વરૂપ છે તે તદ્દન બદલાઈ જશે.

સૌથી પહેલાં મારી નજર જે તેમની પ્રવૃત્તિઓમાંથી કાઢના ઉપર પડતી હોય તો તે સામાન્ય જનતાના ઉદ્ધાર માટેની છે. સૌથી નીચલી સ્થિતિ ઉપર ઉભો રહેલો બંગી તે તેમને મન વહાલામાં વહાલો લાઈ છે અને તેની જે સાચા દિલની સેવા કરવામાં આવશે તો સૌનો ઉદ્ધાર થશે અને દિંદ આખું જાંચી કક્ષા ઉપર આતી જશે. આજે આપણે બિરાદરીની વાતો કરતા હોઈએ પણ જે આપણે ત્રાસ કંગોડ દિંદીએ તરફ પ્રેમભાવ રાખીએ અને એકમેકના કટ્યાણુ માટે જે પ્રયત્ન કરીએ તો જે તોફાનો, મિલકતોના નાશ અને વૈરભાવ વધતો જાય છે અને ગાડીમાં મુસાફરી કરતાં પણ હવે બીક લાગવાની શરૂઆત થઈ છે. તે ન થાય. કામી એકતાની વાતો કરીએ છીએ, તેની માગા ફેરવીએ છીએ, તેના સંબંધી લાપણો અને લેખો લખીએ છીએ પણ આપણે દૂર ને દૂર જતાં રહીએ છીએ. આજે તો નવાં એકતા હતી ત્યાંથી પણ નાશ પામવા માંડી છે. દિંદુ મુસ્લિમની કામી એકતા તો નથી પણ મહેસાણા પ્રાંતમાં રંગપૂત, કાકેરો, રમારીઓ, હરિજનો, વગેરેના ભાગલા પહેલાં કરતાં વધતા નથી ? જોધરામાંના શહેરા શહેરમાં તો પછાત વર્ગના લાકડોએ રોપમાં જાંચા ગણાતાં, લાકડો અને બહેનોનાં મકાનો બાળી નાખ્યાં છે, અને તેથી સૌથી જરૂરિયાતની ચીજ એ છે કે આપણે આપણા દેશમાં વસતા સૌ લાઈ બહેનો વચ્ચે જણે માડીગયા આપણે હોઈએ તેવું કરવું જોઈએ.

આજે મૂડીવાદ અને સામ્યવાદની વાતો થઈ રહી છે અને વર્ગ વિગ્રહની વાતો કરીએ છીએ. પણ સાચી વાત તો એ છે કે એ એનો રંગો નથી. એમાં તો એકજ રસ તો હોય કે આપણે મૂડીવાદ ઉપર આધાર

સખવો ન લેઈએ. પણ ગમે તે ઉપાયે આપણા ગામડાના ઉદ્યોગો અને શૂં પડાના ઉદ્યોગો ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવું લેઈએ. અને એ કરીશું ત્યારેજ આ પ્રશ્નનો નિકાલ થાય. તે વગર થવાના નથી.

મહાત્માજીએ અંકુશો દૂર કરવા તજવીજ કરી. આજે આપણે મહાત્માજીના પ્રયત્નો નિષ્ફળ કરીએ છીએ અને આખા હિંદની પ્રતિષ્ઠાને ખમીએ છીએ.

આજ આપણે જે કામી એકતા લાવી શકીએ, આપણા ગ્રામ-ઉદ્યોગોને સચેત કરી શકીએ, અને આપણી અંતઃકૃતિ પ્રમાણે સાદુ અને ઉચ્ચ વિચારોથી ભરેલું જીવન ગાળીએ, તે મહાત્માજીને આપણે થોડા થોડા સમજીએ છીએ એમ લાગશે. બાકી “ ગાંધીજીની જે ” કહીને આજે ગામડાં લૂંટાય છે તેવી રીતે જે આપણે વર્તીશું તે આપણી આઝાદી નિષ્ફળ જવાની છે. પ્રભુ ! ગાંધીજીના પથે ચાલવાની યુદ્ધિ અને શક્તિ અર્પણ કર.

ચુનીલાલ પુ. શાહ

બળાત્કાર વખતે પુરુષે શું કરવું ?

પુરુષ પ્રેક્ષક મટીને રક્ષક થશે. એ ઊભો રહી સાક્ષી નહિ રહે. એ પોલીસને ગોતવા નહિ જાય. એ ગેલવેની સાંકળ તાણીને પોતાને કૃતાર્થ નહિ માને. તેને અહિંસા આવડે તો-તો તેનો ઉપયોગ કરતાં મરણને જેખમમાં પડેલી બહેનને ઉગારશે. અહિંસાથી નહિ તો હિંસા કરતો બહેનને બચાવશે. અહિંસા કે હિંસામાં છેલ્લી વસ્તુ તો મરણ છે. મારા જેવો ઘડપણથી અશક્ત યૌવન થયેલો, માંત વિનાનો યુદ્ધી પણ જે એવે સમયે ‘ એમાં હું કમળેર શું કરી શકું ? મને તો અહિંસા જ આવડે, ’ કહીને છૂટી પડે તો તેનું માહાત્મ્ય તો તેજ કણે ધવાયું ને વગોવાયું. કેમકે જે તે એ વખતે મરી પડવા તૈયાર થઈ જાય ને વચ્ચે પડે તો પેલી બહેન તો બચીજ સમજવી. એના માનવજનો સાક્ષી તે નહિ રહે.

આ પ્રેક્ષકને વિષે. પણ જે વાતાવરણમાં એવી માન્યતા ઘણલ થઈ જાય કે હિંદુસ્તાનનો કોઈ પણ પુરુષ કોઈ સ્ત્રીનો શિયળભંગ કદી સહન નહિ કરે, તો પશુસિપાઈ પણ હિંદુસ્તાનની સ્ત્રી ઉપર હાથ નાંખવાનું બૂલી જશે.

— ગાંધીજી

મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રસંગમાંથી થતો સંકેચ અને આનંદ

ઇ. સ. ૧૯૨૧ થી ત્યારે અમદાવાદ જવાનું થાય અગર વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ કે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ અંગે અમરેલી કે મહેસાણા પ્રાંતમાં જવાનું થાય ત્યારે જગતવંદ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના દર્શને તેમજ સત્યાગ્રહ આશ્રમ તથા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની રાષ્ટ્રપ્રવૃત્તિના દર્શને સાબરમતી આશ્રમમાં જનતા સુધી જવાની અને પ્રાર્થનામાં પણ લાગ લેવાની તેમજ મહાત્માજીની યુવાનને પણ શરમાવે તેવી સતત અને શ્રમભરી દિનચર્યા જોવાની અને વાર્તાલાપો સાંભળવાની ટેવજ પડી ગયેલી. એમાંથી ત્યાં જોવા-જાણવા મળેલાં અનેક વિરલ દ્રશ્યોમાંથી કેટલાય પ્રસંગો જીવનભર યાદ રહેશે.

વીસેક વર્ષનો આ પ્રસંગ છે. આશ્રમને રસોડે મહાત્મા ગાંધીજી સાથે બોજન કરવાના પ્રસંગે મોળું અને બાફેલું બોજન, કાચી કચુંબર કે જેમાં બધાં પોષક તત્ત્વો સચવાયલાં હતાં એ સાથે જમવાનો લહાવો લેતાં મહાત્માજીને મધુર અને આહ્લાદક વાર્તાલાપનો લાલ લીધેલો એ પ્રસંગે એક પ્રૌઢ વ્યક્તિ મહાત્માજી સમીપ બેસી અનેક સૂચનો ઝીલી રહી હતી અને એકઃપાસાનુદાસની નમ્ર અદાથી પ્રશ્નો પૂછી લઈ તેના ઉકેલ પણ મેળવી રહી હતી. મને વણુઓગપ્પે એમના તરફ અતિ માન ઉપજ્યું.

મારે ઉતાવળ હતી અને જતાં જતાં મહાત્માજીને મારા હાથના કાંતેલા સૂતરનો દાર પહેરાવી લેવો હતો. મહાત્માજીનું બોજન જરા અધુરું હતું ને મેં એમના ગળામાં દાર આરોપી દીધો. મહાત્માજીએ મને કહ્યું કે “આમ કદી ન કરીએ.” મેં પશ્ચાતાપપૂર્વક કહ્યું કે “બાપુ મારે ગાડી પકડવાની ઉતાવળ છે એટલે આ બૂલ કરી છે. માફ કરશો.” બાપુએ એક અમીભરી નજર કરી ને મેં વંદન કરી રજા લીધી. આ દારનો પ્રસંગમાંથી શરમ અને આનંદ જનને અનુભવતો તેમજ મહાત્માજી પાસે બેસીને અતિ નમ્ર ભાવે પ્રેરણા ઝીલતી પેલી પ્રૌઢ વ્યક્તિને જાણે નજર સામે જોતો અને યાદ કરતો સાબરમતી રેશને ગાડીમાં બેડો.

મારી પાછળ આશ્રમવાળી એજ પ્રૌઢ વ્યક્તિએ આવી મારી સાથેજ ત્રીજ વર્ગના ડબ્બામાં જગ્યા લીધી. હું એમની સાથે જરા વાતે વળગ્યો. તેઓશ્રી મારી સાથે 'હુ' અને 'આપ' કહીને હિંદીમાં વાત કરી રહ્યા હતા. હું તો 'હુ' કહીને વાત કરવા ટેવાયલો નહિ એટલે સહેલાઈથી છલ પર 'હુ' આવે નહિ અને સાંભળીને સ કોચાયા કરૂં. આ વ્યક્તિ કોઈ પ્રતાપી લાગી અને તેમનું નામ જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ. દેશનેતાઓના ફોટા જરા ધ્યાન પર આણી લીધા અને અમનવાદ ઉતરતાં તેઓશ્રીને આસ્તેથી પૂછી લીધું "આપ જમનાલાલહુ હો ?" જવાબ મળ્યો 'હુ, હા.' ફરીથી મારા સ કોચતો અને આનંદનો કંઈ પાર ન રહ્યો મારી નજર સામે શ્રી. જમનાલાલ બજાજ જેવા એક કંગોડપતિ-મહા શ્રીમંત, ત્રીજ વર્ગનો ડબ્બો, સેવકના પણ સેવક જેટલી નમ્રતા, વિનય વિવેકનો ભંડાર, મહાત્માઈના જીવનમંથનમાંથી લાધેલાં આવાં અનેક રતોમાંનું આ એક મહામુલું રત્ન હ મેશાં યાદ આવ્યાજ કરે છે. અને જ્યારે કોઈ બે પૈસા ફેરવતી વ્યક્તિને ઘમંડ કરતી જોઈ હું અગર મારામાં કંઈક નમ્રતા છે કે સેવાકાર્ય કરી રહ્યો છું એવો મિથ્યા ખ્યાલ આવે છે ત્યારે પરમપૂજ્ય બાપુજી અને પૂ. જમનાલાલજીનું આત્મભાન કરાવતું પ્રેરણાત્મક દશ્ય નજર સામે ખડું થાય છે.

પ્રભુ આપણને સૌને આવાં સુરમરણોમાંથી હ મેશાં કર્તવ્યભાન કરાવે એજ પ્રાર્થના.

શ્રીમનલાલ હ. અમીન

બાપુનું સ્મારક

બાપુના અવસાનનું પ્રથમ સાંભળ્યું ત્યારે મને થયું. “દાદાનું શું?” બાપુ ઘણાંઓની જેમ દાદાનાં જીવનમાં એવા ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા છે કે બાપુ વિના દાદા શું કરી શકે તેની કલ્પનાજ ન આવે.

બાપુનાં ગયા પછી થોડાજ દિવસે દાદા આવ્યા. બાપુના ગયા પછી દાદા શું કરતા હશે, તેમનાં મગજની શું સ્થિતિ હશે, એવા અનેક વિચાર આવ્યા કરતા પરંતુ દાદાને આજે પ્રત્યક્ષ જોયા ત્યારે ગીતાના સિદ્ધતપ્ત નજર સમક્ષ ખડા થયા નહોતો એમનામાં શોક, નહોતી ચિંતા, નહોતી વિહ્વળતા. એમનામાં તો દૃષ્ટિગોચર થતી માત્ર એક તમન્ના અને તે બાપુએ આદરેલું કામ પૂરું કરવાની.

“બાપુના ગયા પછી થોડા કલાક તો હું શન્યવત રહ્યો. અને ખૂબ વિચાર આવ્યા. રાતના આવીને એ વિચારમાં ને વિચારમાં આશ્રમમાં સૂતો. સવારમાં ઊઠ્યો ત્યારે તો હું ખૂબજ આનંદમાં હતો. મને થયું કે હવે તો બાપુને મળવા વર્ષો જવાની કે દિવસો દોડવાની જરૂર નથી. હવે તો આંખો મીચી ને બાપુ મારી નજર સમક્ષ ખડા થાય છે. બાપુએ તો આપણને કહેવાનું અને કરવાનું એટલું બધું કહી દીધું છે કે એના સોમાં કે હજારમાં ભાગનું પણ આપણે કરીએ તો આપણું જીવન ધન્ય થાય અને આંખેના આંસુઓ સંતોષ થાય.”

આવી આવી કેંક વાતો એમણે કરી. બાપુના ગયા પછી આપણે શું કરવું એ વિચાર સહુને આવે અને તેમાં સાચું માર્ગદર્શન મળે એવા આ દાદાના વિચારો છે તેથી આજે તે જનતા સમક્ષ મૂકું છું.

બાપુએ તો આપણને કરવાનું ઘણુંએ કહ્યું છે. મોટા મનુષ્ય એવો ભાગ્યેજ મળી આવે જે તેમણે સંધિલા રાહ પર સંપૂર્ણ રીતે રહી શકે. છતાં બધાંએ રાહને લક્ષ્ય બનાવી યથાશક્તિ તેમણે બતાવેલું કામ કરી શકે.

ઘણા આજે બાપુના સ્મારકની વાતો કરે છે. બાપુનું સાચું સ્મારક એટલે તેમણે સંધિલું કામ પ્રમાણિકપણે કરવાનો પ્રયત્ન.

આજે માણસમાથી માણસાઈ ગતી રહી છે ધનલોભ આજે
 એટલો વધતો જાય છે કે તેની આગળ આજે ન્યાય નીતિ, સત્ય, અદિ સા,
 અપરિગ્રહ, આ બધા તો ક'પનાના પ્રદેશમાજ વસ્તા થઈ ગયા છે અમત્ર
 જગતમા અધકાર ભામે છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં લડાઈની, ખૂનની, માગ-
 મારીની કાપાકાપીની, છેતરપીંજીની, દલ, ધન અને કીર્તિના મોહની
 અને આનીજ બધી વાતો ચાલે છે આવે વખતે પામર માણસ મુઝાઈ
 જાય એ સ્વાભાવિક છે. આવે વખતે બાપુને હૃદયમા વસારી એમણે
 યોધેલા માર્ગે જવાનો આપણે સહુ પ્રયત્ન કરીએ અને સ્વામી માણસાઈ
 પ્રાપ્ત કરી વિશ્વમા શાંતિ અને મત્વનું સામ્રાજ્ય ફેલાવવામા
 આપણે યત્નક્રિયિત ફાળો આપીએ એજ બાપુનું સાચું તર્પણ એજ
 બાપુનું સાચું આરક

વિજયકુમાર માધવલાલ ત્રિવેદી

I Surrender

"Then Gandhiji started on his immortal march to Dandi. Chenghis and Napoleon enforced conscription at the point of the dagger and the bayonet. But this man's method of conscription was worse, it tortured not the body but the soul. Every day of his march brought me tense excitement and insufferable agony. I felt like a thrice-cursed slave tied to a millstone of luxurious living, destined to grind and to grind for ever. Why was I not in my country's service? Why was I not ready to stand for the ideals which I always cherished? Why had I not the courage even of an ordinary Gujarati villager? When Gujarat was rising like one man, why was I, who always talked of its greatness, staying away from the fight? When the nation had declared a war, why was I thinking of sneaking away to Kashmir? I could not resist this any longer, and surrendered."

K M MUNSHI

પુણ્યલોક બાપુ

મહાત્માજી દેવ કે મનુષ્ય ? જેની જેની દષ્ટિ. લગવાનશ્રી મૂળ્ય ત્યારે કંસના હરચારમાં ગયેલા ત્યારે, મહોતે વજ્ર જેવા, સત્જગતોને નરશ્રેષ્ઠ, શત્રુઓને કાળ, એમ જુદા જુદા માણસોને જુદે જુદે રૂપે દેખાયેલા. એથી જ રીતે રાજકીય દષ્ટિએ, કલાની દષ્ટિએ, સાહિત્યની દષ્ટિએ, ન્યાય અને નીતિની દષ્ટિએ જોનારાઓ એમને જોઈ શકે. એ હતા મનુષ્ય અને થયેલા દેવ.

મહાત્માજીના જીવનનો એક પ્રસંગ છે. વર્ષોમાં એક સર્પનિષ્ણાત આવ્યા. એમની પાસે અનેક સર્પો કરંડિયામાં ભરેલા હતા. પ્રત્યેકની ખાસિયત, સ્વભાવ, વજેરેનું તેઓ વર્ણન કરતા અને એક પછી એક સર્પ મહાત્માજીના ખોળામાં મૂકતા. બાપુજી તે સર્પોને પ્રેમથી પંપાળતા. પંડિત જવાહરલાલ, સરદાર સાહેબ અને બીજા દેશનેતાઓને આ ગમ્યું નહિ. મહાત્માજીનું જીવન એ તો દેશનું ધન. એને કેમ જોખમાવાય ? ડાહજેરી સર્પ એની જાત પર ગયો તો ? એમણે બાપુને સમજાવ્યા, પીનવ્યા, પણ બધું નકામું. આત્માના અમરતવનો સાક્ષાત અનુભવ કરનારને અને વિશ્વપ્રેમની મશાલ ધરનારને નશ્વર દેહનો મોહ થોડોજ હોય ? આખરે એમણે પેલા સર્પવિદ્યાની પર એવું દયાણુ કર્યું કે મહાત્માજીની સર્પો સાથેની રમત અટકી ગઈ. પણ આખરે થવાનું હતું તેજ થયું !

મહાત્માજીના ન્યાય અને નીતિના વર્તાવમાં તથા અસાધારણ ધર્મ-સહિષ્ણુતામાં, કેટલાંક વિકૃત માનસોને હિંદુત્વ અને હિંદુ સંસ્કૃતિનો લોપ થતો લાગ્યો. અને એવા મનુષ્યદેહધારી જેરી સર્પોએ પોતાનામાંથી એક સર્પને ઉરકર્યો, અને એ કાળ સ્વરૂપે મહાત્માજીની જીવનજ્યોત જુગાવી !

હિંદુ સંસ્કૃતિનું એક અનુપમ પ્રતીક જગતની સ્થળ દષ્ટિ આગળથી ખસી ગયું. !

ધર્મના સનાતન સત્યોને શાસ્ત્રના નામે વિકૃત કરી નાંખનારા મંથો કે આચાર્યો કે ઉપદેશકો પાસેથી ધર્મના શુદ્ધ સ્વરૂપની તારવણી દુર્લભ હતી. અને તેથી તો કંટાળાને કહેવું પડેલું કે :—

ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહ્યામ્
મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થ્યાઃ

આપણા સદ્ભાગ્યે આપણને એક પ્રાણુવાન પોથી મળી તે આપણે
શુભાની એકા !!

હવે જોના પર પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેરવામાં ઇતિહાસવ્ય નથી.

સત્ય અને અહિંસાના એ પૂજારીએ દર્શાવેલ માર્ગે પ્રવાણ કરવામાંજ,
હિંદુ, માનવજાતનું અને જગતનું કલ્યાણ છે.

આપણે પ્રાર્થાએ કે શરીરના ક્ષુદ્ર આવરણથી મુક્ત થયેલી એ
પ્રેમજાળે આપણા આત્માને આવરી લઈ આપણને કર્તવ્યના પથે પ્રેરે !

છાત્રુભાષ પંડિત

મૂઠી હાડકાંના આ માનવીને અમે સૌ પ્રણિપાત કરતા હતા

“ મૂઠી હાડકાંના આ નાનકડા માનવીમાં કંઈક વજ્ર જેવું રહેલું
હતું, ભૌતિક શક્તિઓ ગમે તેવી સમર્થ કેમ ન હોય તો પણ તેને ન
ગણકારે એવી અદ્ભુત આત્મશક્તિ તેમનામાં હતી, અને ઉપરથી કરી
અસર ન કરે એવો દેખાવ છતાં, તેમના લંગોટ અને ઉઘાડા શરીર છતાં
તેમનામાં કંઈક એવું પુરુષસિંહપણું હતું. રાજવીપણું હતું કે જેને લીધે
સૌ આપોઆપ તેમની આગળ પ્રણિપાત કરતા હતા. તેમણે ગાનપૂર્વક
નમ્રતા અને નિરાભિમાન કેળવ્યાં હતાં, પણ તેમનામાં સખા અને અધિ-
કારનો પાર નહોતો. આ વાત ગાંધીજી પોતે પણ જાણતા હતા, અને
પણી વાર તેઓ વ્યાદસાહની જેમ હુકમ કરતા કે જેનો ઇન્કાર કરવાની
કોઈની મગદૂર ન હતી. તેમની શાંત જિંદગી આંખો સામાને પડી લેતી
અને તેના હૃદય સોંસરવી અગણી રીતે ગતરી જતી. તેમની રૂપ અને
કેમળ વાણી હૃદયને ચોરી લેતી અને પ્રતિબંધન મેળવતી. તેમના ક્રોધાઓ
એક હોય કે હજાર, દરેક તેમનાથી મંત્રમુગ્ધ થતા, અને દરેક તેમની
સાથે અનુમંધાન અનુભવતા. ”

-જવાહરલાલ નેહરુ

ગાંધીવાદનો વિકાસ

“ ગાંધીજીનું કાર્ય એમના શ્વાસ અટક્યાથી અટકી નથી ગયું. એમનો દેહ પણો પણ એમનું કાર્ય તો ચલ્યું જ છે. જે ક્ષણે મહાત્મા ગાંધી ગુજરી ગયા તેજ ક્ષણે મુક્તાત્મા ગાંધીજીએ અસંખ્ય હૃદયોમાં જન્મ લીધો છે. અને તેઓ હવે અસંખ્ય હૃદયોમાં અનંત રીતે કામ કરવાના. ”
(સંસ્કૃતિ) કાકા કાચેલકર

“ ગાંધીજીએ જીવિને તેમજ મરીને નવી માનવતા સરજી છે. એ માનવતામાં ધર્મભેદ નથી રાજભેદ નથી. પ્રજાભેદ નથી, સપ્ટૂભેદ નથી. એમાં ઊંચ નીચના વર્ગ નથી. ધનિક ગરીબના વાડા નથી. રાજ્ય પ્રજાની અલગ ન્યાત નથી. ગાંધીજીના સ્પર્શ તેમના મૃત્યુ આગળ અટકી જશે તો ગાંધીજીના સ્પર્શને, ગાંધીજીના જીવનને અને ગાંધીજીના મૃત્યુને આપણે નિરર્થક બનાવીશું. ”
રમણલાલ વ દેસાઈ

“ હું એમના મૃત્યુને રડતો નથી. પણ આપણે એમણે આપેલા શિક્ષણમાંથી ફેટલું ગ્રહણ કર્યું છે અને ફેટલું ગ્રહણ કરવાના છીએ તેના વિમાસણમાં છું. ”
રવિરાંકર મહારાજ

“આવા જીવનવિધાયકોને શબ્દની સંપૂર્ણ શક્તિ આવાહન કરીને અંગ-લિંગો આપી શકાતી હોય તો પણ તે ઉચટે ઝાંછીજ પડે છે. કેમકે તેઓ શબ્દ શ્રાદ્ધથી રીંછે એવા નથી. પ્રત્યક્ષ આચરણ કરતાં કર્યું ઝોછું સ્વીકારવાથી એમને પરિતૃપ્તિ થતી નથી. ”
ઉમારાંકર જોષી

“ એ આઝાદીનો આખો પંથ તમારે સમજવો જોઈએ અને એ પંથની નેતાગીરી તમારે સમજવી જોઈએ. અને એને માટે તમારે ગાંધીજીનું અત્યાર પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલું સાહિત્ય પણ વાંચવું જોઈએ. અને એમાંથી પ્રેરણા લઈ સત્ય, અહિંસા, નિર્ભયતા, વગેરે જગતના કલ્યાણની શક્તિઓ ખીલવવી જોઈએ. ”
રામનારાયણ પાઠક

ઉપરનાં વાક્યોમાં ગાંધીવાદના વિકાસની પ્રતીતિ છે, તેમ પ્રતીક્ષા પણ છે, માર્ગદર્શન પણ છે. તા. ૪-૪-૪૮ ના દરિગ્જનમાં ગાંધીજીના

સિદ્ધાંતોનો ફેલાવો કરવા સર્વોદય સમાજનું બંધારણ અને તે સ્થાપવાનાં સાધનો આપ્યાં છે. દરેક વિદ્યાર્થી વિચારે કે તેમાંથી એ શું અપનાવે તેમ છે. સંપૂર્ણપિતાના શ્રાદ્ધ બદલ આ વર્ષમાંજ તેમાંનું કંઈક સિદ્ધ કરી લેવાનો કેમ સંકલ્પ ન કરે ?

આપુની વાત નીકળતાં મેલ્યું કહેતું નથી કે ઇશુ, બુદ્ધ, મદાનીર, જેવા તે અવતારી પુરુષ હતા. આની પાછળ રહેલો પૂજ્યભાવ ઇચ્છનીય છે પણ આપુએ સિદ્ધ કરેલા ગુણો અવતારી પુરુષનેજ સાંપડે, આપણાથી કંઈજ બને નહિ. સત્ય, અહિંસા વગેરેથી ન ચલાવાય રાજ્ય કે ન ચલાવાય બહુવાર. આવી જાંડી જાંડી પણ વિચારસરણી હોય. તો આપુનું હવન અને મરણ કોઈક દિવસ વ્યર્થ ગયાં લેખાશે.

આપુના પરિચયમાં આવેલા ગૃહસ્થો પાસેથી આપુ વિષે થોડું ઘણું બાણુવા મળ્યું તેમાંથી પણ તેમણે સિદ્ધ કરેલા ગુણો નીતરી આવે છે. 'સત્યના પ્રયોગો' માં સ્વહસ્તે દર્શાવેલા પ્રસંગોમાંથી તરતો ભાવ આવા પ્રસંગોમાં પણ જણાઈ આવે છે. હવનવિકાસના નિતાસુને આવા પ્રસંગોમાંથી ઘણું બાણુવાનું ગણી રહે.

૫. શંકરલાલ બેંકરે એમનાજ અનુભવની વાત કરી હતી. ૧૯૨૨ ની સાલમાં ગાંધીજી સાથે એ પણ સાગરમતી જેલમાં હતા. આપુજીએ રાજ સો દાક્ષ પલાળી તેનો શરખત પીવાની મંજૂરી જેલર પાસેથી મેળવી લીધી હતી. તે અનુસાર રાજ દાક્ષ ગણી, ઘોષ પલાળીને બીજે દિવસે તેનો શરખત ખનાવી આપવાનું કામ બેંકરને સોંપ્યું હતું. આપુની સેવામાં રહેવાને અલગ્ય લાભ બેંકરે સાનંદ સ્વીકાર્યો એ ચાર દિવસ તો દાક્ષ ગણીને પલાળી પડી ચું કે આ ગણુવાની માયાદોહ શા માટે ? રાજ મૂકી બીરને પલાળવા માંડી એ ચાર દિવસમાં આપુની ક્રીણી નગરમાં આવ્યું કે કાંઈક જોડાજો થાય છે. એક દિવસ સવારમાં એમણે પલાળેલી દાક્ષ બેંકરને ગણુવાનું કહ્યું. તો નીકળી સો ઉપર. બેંકરે ખરી દરીકત કહી. સાચું ખોલવાથી ગુનો સાબિત થાય પણ તેની માફી એકાદીજ મળે છે. આપુનો હવ જાંડળી આવ્યો. આ તો ચું અસત્યાચરણ, વિશ્વાસઘાત. ગુનો જેલર પાસે કચ્છ કરવો પડશે પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે. ઉપવાસ કરવો

પડશે. યુવાન એકર પાસે હવે અત્રુ સિવાય કંઈ જવાબ નહોતો. બાપુએ જોલરને વાત કરી, અને એક દિવસ ઉપવાસ પણ કર્યો.

x . . . x . . . x

બીજા પ્રસંગે પૂ. રવિશંકર મહારાજે કહેલા.

સદ્ગત મોહનલાલ પંજા આશ્રમમાં શરૂઆતમાં રહેતા હતા. એક દિવસ જંગલ જઈ આરી ખેતરમાંથી સાબરમતી જતાં લોટો માંજવા એક માટીનું ઢેકું ઉપાડ્યું. બાપુની નજર પડી. બોલાવ્યા પંજાજીને. 'પંજાજી, 'આ ઢેકું શા માટે લીધું?' બાપુ એ તો લોટો માંજવા માટે. 'પણ આટલું મોટું ઢેકું! માંજવા માટે કેટલી માટી જોઈએ તેનો કંઈ વિચાર કર્યો? અને આ માટી પાછી તમે થોડાજ ખેતરમાં નાંખવા જવાના છો?' પંજાજી પાસે આનો જવાબ નહોતો. કૃષિવિશારદ પંજાજીને જમીનમાંથી પાક મારફત લીધેલો કસ ખાતર નાખી પૂરો કરવાનું જ્ઞાન યાદ આવ્યું. પાછા કર્યા અને જરૂર ઉપરાંતની માટી પાછી નાંખી દીધી.

x . . . x . . . x

બાપુ પાસે એક નાની ટબૂડી રાખતા. એ ચાંચળાં પાણી ભાગ્યે માય. સવારમાં ઉઠતે વેંત પથારીમાંજ પાણીથી પિચદાનીમાં મોં ઘોઈ લેતા. મહારાજે એક વખત બાપુને પૂછ્યું, બાપુ, 'આટલા પાણીથી મોં શે ઘોવાવ?' 'અરે ભલા માણસ બધા મોં ઘોવામાં એટલુંજ પાણી વાપરે છે, બાકી બધું તો ટોળે છે. એટલુંજ મોં ઘોવામાં તો કેટલું પાણી જોઈએ?'

x . . . x . . . x

આફ્રિકામાં રહેતાં બાપુની રહેણીકરણી વિષે થોડું ઘણું જાણવા મળ્યું છે શ્રી. કલ્યાણદાસ જગમોહનદાસ મહેતા પાસેથી. સત્યના પ્રયોગમાં પ્રિટોરિયામાં પ્લેગ સાથે તેમનો મુંઝર ઉલ્લેખ આવે છે બાપુ સાથે એ આફ્રિકામાં રહેતા હતા તે વખતે એમની ઈસ્પિટરી ચાલુ હતી. રહેવાની જગ્યાથી ડૉક્ટર દૂર હતી. રવિવારનો દિવસ હતો. કલ્યાણદાસ બદાર જવાની તૈયારી કરતા હતા. બાપુએ પૂછ્યું કર્યા જાઓ છો? 'બાપુ, વાળ કપાવવા.' 'ત્યારે એસો મારી પાસે, આજે મારે કામ નથી. હું જ વાળ કાપી આપીશ.' 'પણ તમે બાપુ!' 'હા, એમાં કંઈ ખરાબ કામ થોડું જ છે? તમે પણ શીખી લેજો. કામ લાગશે.'

x . . . x . . . x

सङ्गत गोभले हिंदना प्रतिनिधि तरीक्रे आक्रिडा गया हता. आपुना तो ओ गुरु. तेमने मान आपी देशनी रहेशीनुं मान वधारवानुं हतुं. आपुओ नक्की कुपुं के पार्टी आपवी. शाकडारी जोगक पखु पीरसवाने! पाथात्य पद्धतिओ. रसोछ करवा अरिन्दर गांधी ओप्रीन पहरी तयार थया. अने खुलाओ वन्जे धूमवा भांडया. त्यांना गवर्नरि पखु तेज दिवसे गोभलेने पार्टी आपीहती. मोटा भाणुओने इअइ आमंत्रण आपनुं जेधओ ओठले आपुने आमंत्रण आपवा गवर्नरि मोकहयो तेमना मंत्रीने. 'मिस्टर गांधी! मिस्टर गांधी!' धरमां होय तो जवाण आपेने! मंत्री गया रसोछ थती हती त्यां. मिस्टर गांधीने जूम पाडतां ओप्रीन पहरेली ओक व्यक्ति आगण आवी अने तेमना हाथमांथी आमंत्रण पत्रिका लीधी. मंत्री विचार करता रखा के गवर्नरि इअइ आमंत्रण आपवा मोकलेली महान व्यक्ति आण हरो ?

x

x

x

देशमां आवी श्री. इत्याणुदास तो पड्या धंधामां मुंयाधमां. आपु मुंयाध आवे त्यारे तेमनी जपर लेवी जूले नदि "केम कंछ रणाने जयावे छेने? क्राकक दिवस मने जप लागरो. आ लोकिनुं लखुं पूछतुं. विइरे तो लात मारी डाढी भूके." टोणमां डाढी नापेला आ वाक्य पाळण रहेला सत्यनी कल्पना नहोती कड्याणुदासने, पखु हती आपुने, ओम तो समुद्धिनी टोये यादवकुणने लावनार यादवोण नहोता होइया ओम तो समुद्धिनी टोये यादवकुणने लावनार यादवोण नहोता होइया तेम जणहेने समाधि यडावी हेसनो त्याग कुर्यो अने कृष्ण मर्या पारधीने हाथे.—यादवोना अंदर अंदर नाश थयो. धतिडासनी पुनरावृत्ति थाप छे ? यशे ? यादवोना नाश थयो जल्पी, कृष्ण जणहेवनुं निर्वाणु थयुं जल्पी, स्वर्णो! दुःखमां इभी गयाती वात लागवतमां आवे छे. अर्जुन पखु शोकसागरमां इभी गया पखु जगवान कृष्णे स्वमुजे उपदेशेवी गीतानो ओध तरतण याद आओओ अने जाडीनुं काम समेटवामां तेओ प्रवृत्त थया. स्वराज्य आयुं. पखु आपुनी कल्पनातुं हिंद-रामराज्य-यडवानुं जाडी छे. अने ओ धडवानो लार रहेओ प्रत्यक्ष के परोक्ष रीते गांधीवाहनो उपदेश पावेला अर्जुनो उपर.

એ દિવ્ય જ્યોત માનવતાની

દીવાદાંડી બનશે

શુક્રવારની એ મંધ્યાએ કાળ ટકારો વાગે છે : ભારતના ભાગ્ય-વિધાતાનું તા. ૩૦-૧-૪૮ ના રોજ પ ક. ૪૦ મિનિટે અવસાન થયું છે : એકાએક વીજળી તૂટી પડે છે. ભારતનાં આખા પ્રદ્ધ નરનાર શોકસાગરમાં ડૂબી જાય છે. આજ ભારત માતા અનાથ બની છે ! મા ભારતીનો પ્યારો પનોતો પુત્ર તેના અંકમાં ચિરનિદ્રામાં પોદી ગયો છે. માતા ચોધાર આંસુએ રડી રહી છે. આપુ સદાને માટે પોદી ગયા !

આપુણ ચાલ્યા ગયા ! આખું જગત કંપી ઝાંઝું ! માનવકુળનો એ મહામણિ આમ ઓશિતોજ જગતને રડાવી ચાલ્યો ગયો ! વિશ્વને અજ-વાળતો એ દેવ-દીવડો ઝોલવાતાં પૃથ્વી પરની વનસણ રડી ઝડી ! વિશ્વને શાંતિનો પયગામ આપનારો એ સંત ચાલ્યો ગયો. શાંતિના એ દેવને. સત્યના એ ઉપાસકને, રાધ્દ્રના એ પિતાને, ભારતના એ કક્કીરને, દરિદ્રોના નારાયણને, દલિતોના દોસ્તને, દરિજનોના એ બેલીને કાણે છીનવી લીધો ?

આપુણ ભયાનક અશિલ્વાળાઓમાં ધૂમ્બા અને અનેક કસોટીઓમાંથી પસાર થયા. ભવ્ય તપશ્ચર્યાઓ કરી સફળતાથી પાર થયા, વૈષ્ણવ બની જગતને વૈષ્ણવતાનાં દર્શન કરાવ્યાં, માનવપ્રેમી બની એમણે ચારે દિશાએ વિજય મેળવ્યો, કામવાદનો નાશ કરવા એમણે લગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો. સમસ્ત જીવન એમણે માનવજાતના કલ્યાણમાં હોમી દીધું અને સારામે વિશ્વમાં ભારતની સંસ્કૃતિનો ખજ ઉજત બનાવ્યો એવો એ ભારતનો મદાન ન્યોતિધર માતાની કૂખને દીપાવી અનંત નિદ્રામાં પોદી ગયો !

ભારતનાં વર્ષો જૂનાં ગુલામીનાં વલ્લખંધન એ મદાપુરને ઊડાવી દીધાં અને જગતને સત્ય અને અદિસાનો ચમત્કાર બતાવી દીધો. 'હરી જાઓ હિંદમાંથી' એ નાદ ગાજતો કરી પરદેશી સત્તાને વિદાય આપી, 'રામરાજ્ય'નાં સ્વપ્ન સેવતા એ સંતને એક દિંદુ નરરાક્ષસે ગાળાઓથી

વીધી નાખ્યો । સત્ય અને અહિંસાના ઉપાસકે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું । ।

હળોદળ ગરલનું પાન ઠરી એ મહાત્માએ ભારતને અમૃત આપ્યું, પરંતુ એ અમૃત આજ દોળાઇ ગયું છે, હજારો વર્ષો, ઓછા ધન્ય રાહીએ, પુણ્યભૂમિ પર આવા અવતારી પુરુષો જન્મ ધારણ કરે છે માનવજાતિના આ તારણહારને, પોતાના જ દેશન ધુએ વધવ્ય ભે અડાવી ભારતને ઢલ ડિત કર્યો છે જગતનો એ મહાન જ્યોતિર્ધર એક પાગલ હિંદવામીના હરને જ ધરતી વેદિ પર હોમાઇ જાય એ કેટલું અમલ્ય-વેદનાભર્યું છે । આ મહાકલ ઠ ઠદાપિ નહિ ભુ સાય

ઇતિહાસ કહે છે કે, જગતના મળાપુરુષો માનવસમાજની-દેશની મેવા ડરતા દૂરના જ પોતાના દેશયાધવોને હાથે હોમાઇ ગયા છે મહાત્મા ઇન્દુ પ્રેમિડેટ લીડન, મહાન સોક્રેટિસ વગેરે માનવજાતિના પ્રેમીઓએ પોતાના દેહનું બલિદાન આપ્યું છે પૂ આપુછ પણ ઇશુને પગલે એક ડનાગારની ગોળાઓથી વીધાઇ અજર-અમર બન્યા છે

x

x

x

પૂ માપુછ રેજના નિયતક્રમ પ્રમાણે પ્રભુપ્રાર્થના કરવા જતા હતા ત્યા જ એક જ્વલિમ મહારાષ્ટ્રીય હિંદુ યુવાને એ પુણ્યાત્માનો વધ કર્યો આપુછ “ હું નામ ” કહી ધરણી પર ઢળી પડયા । એ યુવાનના આ રાક્ષમી દૈત્યે ભારતની સન્નૃતિને ઢલ ડિત કરી છે યુવાનના આ વોગ પાપટ્ય માટે અત્યારે વિશેષ લખતુ ઉચિત નથી હિંદ સરકાર ગેને યોગ્ય સિક્ષા કરગેજ

ઢહેવાય છે કે આ બનાવ પાઠળ યજુ બેદી કાવતુ રચાયેલુ છે અને એ તમામ ભેદ નજદીકના દિવમોમાજ જગત બાણી જવાનુ છે રાષ્ટ્રપિતાના અપમાનથી સાગ્ય હિંદ રહી જીડ્યુ છે ગરીબ અને અમીર, સત અને કૂપાર, નાના અને મોટા સૌ કાઈ કરણુ રદન કરી રહ્યા છે આજ આપણા રાષ્ટ્રપિતાન કૂર કાળે ઝૂટની લીધા છે એ અનત પથનો યાત્રી આપણાથી દૂર દૂર ચાલ્યો ગયો છે માનવજાતિનું ડયાણુ કરતા કરતા આપુછ મત્યુને બેટયા છે તેમતુ મૃત્યુ ધન્ય થયુ છે । । ।

x

x

x

પુણ્ય સલિક્ષા જમનાના તીરે જ્યાં એ મતના અતિમ અગ્નર થયો ત્યાંન દશ્ય દેવોને પણ કુલ્લભ હતુ વિરાટ માનવમહેગમણ,

આપુના અંતિમ દર્શન કાળે રાજધાટ પર ઊછળ્યો હતો. સમ્રાટોનેએ સમ્રાટ અંદનકાષ્ટની ચિતા પર શાંત ચિત્તે પોદ્યો હતો. ભારતવાસીઓ રાષ્ટ્રપિતાનાં પુનિત દર્શન કરી પાવન ચર્તાં હતાં. ત્યારે અમિ-સંસ્કાર થયો ત્યારે દિશાઓ ડોલી ઊઠી ! જળ અને મ્થળ કંપી ઉઠ્યાં ! પથુ અને પક્ષી રડી રહ્યાં ! મા ભારતીએ કરુણ આક્રંદ કયું ! ભારતની સમસ્ત જનતા આ સમયે ચોધાર આંસુએ રડતી હતી. જગતની પ્રત્યેક પ્રજા એ અવધૂતના અવસાનથી રડી ઊઠી હતી !

આપુજી આલ્યા ગયા છે, પરંતુ ભારતને કાળાંતરે પણ ન ભુલાય તેવો અલ્પમોલ વારસો આપતા ગયા છે. આપણે એમના દિવ્ય જીવનમાંથી મળી આવતા આદેશોનું મનન કરીએ, પ્રેમથી પાલન કરીએ તોજ એ ભારતના લિખ્મપિતામહનું સાચું તર્પણ થયું ગણાય.

એ કર્મચોગીના વિચોગનું દુઃખ અસભ્ય છે, એની ખોટ માત્ર ભારતને જ નહિ પણ સમસ્ત જગતને રહ્યા કરશે. આ ખોટ કોઈ કાળે પુરાવાની નથી. આવા સંતો હજારો વર્ષે જગતને મળી આવે છે. એ પતિત-પાવન વિભૂતિને હવે નથી જોઈ શકવાના, એ સંતની અમૃતવાણી હવે નથી સંભળાવાની પરંતુ એમણે બોધેલો તત્ત્વજ્ઞાન—ઉપદેશ, ચિંતન—સંદેશ સમસ્ત માનવજાતને માટે કલ્યાણપ્રદ હોઈ સાચા માર્ગે દેરનારો છે. એ સિદ્ધાંતોને જીવનમાં ઉતારવા એજ પૂજ્ય આપુજીનું સાચું સ્મરણ છે.

આજના ' એટમ બોમ્બ ' ના યુગમાં આપુજીએ માનવતાનો સંદેશ આપી ' સત્ય ' અને ' અહિંસા 'ના સિદ્ધાંતનો જ્યજ્યકાર કર્યો. જગતના ધતિહાસમાં, વર્ષો પછી—યુગો પછી આવી વીરલ વિભૂતિ મેળવવાનું સૌભાગ્ય ભારતની ભૂમિનેજ મળ્યું છે, એ વિશ્વસંઘ વિભૂતિના આત્માને આપણા લાખ લાખ વંદન હો !

એ યુગાવતાર વિભૂતિનો જીવનપ્રકાશ સદાય જ્વાલમિત રહ્યા કરશે. એ પ્રકાશમાંથી જ ભારતને—જગતને સાચો રાહ મળી રહેશે. એ દિવ્ય જ્યોત માનવતાની દીવાદાંડી બનશે અને પંચ ભૂલેલાઓને પચપ્રદર્શક બનશે.

જાપુજી અરજ—અમર છે !

જાપુજી ધણુ જીવે !

લક્ષ્મીપ્રસાદ જમનાલાલ આચાર્ય

બાપુને આદેશ

હિંદુ મુસ્લિમ શીખ પારસી, એક માતનાં ઘોર છે;
શને કાળે લડો પરસ્પર, કેમી એકતા સાધી દો.

બ્રહ્મ ક્ષત્રિય વૈશ્ય શુદ્ર એ, એક દેહનાં અંગો છે;
હરિજનોને હેઠે આંખો, અસ્પૃશ્યતાને ટાળી દો.

ભાંગ ગાંઠે અપ્રીણ દારૂમાં, સપડાયાં કોટિ લોકો;
સેવા કરજો એ લાંડુની, દારૂખંધી લાવી દો.

એકતા ને આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનું, ખાદી શુભ ચિહ્ન માની દો;
આંખાદીનો પોશાક પહેરીને, ખાદીને અપનાવી દો.

યંત્રવાદે નાથ કર્યો છે, ભારતના ઉદ્યોગોનો;
ગ્રામોદ્યોગની ચીજ વાપરશું, એવા શપથ આજે દો.

ઉકરદા સમ લાખો ગામડાં, ખદબદે છે ચારે પાસ;
ગામસફાઈ ને હાથ ધરીને, ટાળી દો આ ભારે ત્રાસ.

બવિધ્યના એ નાગરિકને, ભૂલી ગયે કેમ પાલવશે ?
નવી તાલીમથી કેળવશે તો, સાચો વારસદાર ધશે.

અજ્ઞાનતાના અંધાપામાં, દેશ બધો રીંગાયે છે;
જ્ઞાનચક્રુ ત્રૌલશિક્ષણથી તો, આપોઆપ જ આવે છે.

પત્નીને શુભામ નહિ પણ, સાચો સાથી માની દો;
સ્ત્રીસન્માનના આ યુગમાં તો, સમાન હક્કો આપી દો.

તંદુરસ્તીનાં નિયમોનું તો, ઘોર અજ્ઞાન છવાયું છે;
રોગ-લોગ બનેલાઓનું, આત્મશુદ્ધિ એ ઔષધ છે.

અંગ્રેજીની મોહકતાથી, ભૂલી ગયા માતૃભાષા;
જનતાથી વિખૂટા પડીયા, ભારતની રે આ જ દશા !

દેશ એક છે, ધ્વજ એક છે, વેશ એક છે અમારો;
રાષ્ટ્રભાષા પણ એક જ હોજો, હિંદુસ્તાનીને ઉદ્ધારો.

એક ઘેર મોટરું ઘોડે, બીજે કડાકા ધાયે છે;
અસમાનતાને દૂર કરવાને, દેશસેવકો ધાયે છે.

ખારડોલીના બહાદુર ખેડુતો, લડીને હુકો મેળવે છે;
જગનો તાત આ જગી ઊઠ્યો, સદતનત ડાલાવે છે

અમદાવાદનું મજૂર મહાજન, દેશ-દોરવણી આપે છે;
અનેક પ્રવૃત્તિ આદરીને એ, મજૂર-દુઃખડાં કાપે છે

રાનીપરજ ને આદિવાસીઓ, હિંદ તણું એ અંગ જ છે;
તેની સેવા કરજો નિત્યે, ઠક્કર બાપા સંગે છે.

બિખારી ને રક્તપિત્તીઓ, દેશ તણું જ કલંક ગણાય;
ખ્રિસ્તીઓ જો સેવે જોને, આપણાથી કેમ ભૂલાય ?

આવંતી કાલની આશસમા જો, વિદ્યાર્થીઓ મિત્રો આવો,
આવો મારી વિદ્યાપીઠમાં, સેવાનો લેજો દહાવો

સ્વનાત્મકનાં અહાર અંગો, એક એકથી ચડી જાય;
અમલ જો તેનો કરશે તો, પૂર્ણ સ્વરાજ્યની આંખી ધાય.

સત્ય અહિંસાના આ માર્ગે, ચાલીસ કરોડ જો આદ્યા જાય;
'રામરાજ્ય' આવે ઘસમસતું, ભારતનો જયજયકાર ધાય.

' અજ્ઞાત '

હું ગાંધીવાદી કેમ થયો ?

सत्संगान्द्रवति हि साधुता खलानाम् । साधूनां नहि खलसंगमात्खलत्वम् ॥
आमोदं कुसुमगतं मृदेव धत्ते । मृद्गंधं नहि कुसुमानि धारयन्ति ॥

: મારા જીવન ઘડતરનાં તત્ત્વો :

મારા જીવન ઘડતરમાં જે મહત્વનાં તત્ત્વો કામ કરી રહ્યાં છે તેની કસબના ઉપરના સુભાષિતમાં અંચિત થયેલી જણાવે. આજે લગભગ ૪૫ વર્ષથી મારું રહેઠાણ ગૂજરાતમાં છે. વડોદરા રાજ્યના મહારાષ્ટ્રીઓમાં હું એકલો ગાંધીવાદી-ગાંધીજીવી-હું એમ પણ લોકો માને છે અને તે માટે હું ગર્વ પણ અનુભવું છું. મારી માન્યતા પ્રમાણે પૂર્વગંરકાર અને સત્ત્વમાગમનું એ કૃષ્ણ છે. વ્યાપક સમાજ રચનાને સ્પર્શે એવી મહાત્માજીની પ્રત્યક્ષ ક્રિયાપ્રણાલિકા અને જીવનવ્યવહાર, ક્રિયાવિહીન છુદ્ધિવાદીઓને પસંદ નથી. રાજકારણ અને ધર્મકારણ અલગ રહી શકે નહિ એવી મહાત્માજીની અનુભવસિદ્ધ વિચારસરણી આજે છુદ્ધિવાદી માનતાજ નથી. હિંદુધર્મ-વિશ્વધર્મનાં જ બહુમૂલ્ય તત્ત્વોને આજે મહાત્માજીએ અંચાલિત કરેલાં છે અને તેને ક્રિયાત્મક બનાવી આપ્યા સમાજના રાજ્યરાજના વ્યવહારમાં જીવન ઉત્તરિકારક બનાવવાના પ્રયાસો મહાત્માજી આજીવન કરતા રહ્યા. ખાદીજીવન અર્થાત અર્દિસક સમાજ રચના વિશ્વધર્મનું બહુમૂલ્ય સ્વરૂપ ગણાય. ખરો ધર્મ આપણે ભૂલી ગયા. તેને પરિણામે કૌટુંબિક, સામાજિક, રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય અખેતિ ધર્મ ખાદીજીવન અથવા ખીજ શબ્દોમાં અર્દિસક સમાજ રચના આ એકજ સાધન છે કે જેનાથી આપણી સર્વાંગી ઉત્તરિ સાધી શકાય એવી મારી ખાત્રી ધવાથીજ ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો મુજબ મારું જીવન વિતાવવનો હું જ્ઞાનપૂર્વક આજે પચીસ વર્ષો થયા પ્રયાસ કરું છું. મહાત્માજીના સિદ્ધાંતો મુજબ નૈતિક તાકાત કેળવ્યા વગર સર્વાંગી અવનતિ અટકાવી શકાયજ નહિ. નૈતિક તાકાત વિકસાવવાના પ્રયત્નોમાં ભૌતિક સુખનાં સાધનો છેલ્લે રથને રાખવાં જોઈએ. ભૌતિક સુખની પાછળ જે પશાં છે તે સુખી થયાં નથી અને થવાનાં પણ નથી 'ખીજના સુખે સુખી અને ખીજના દુઃખે દુ:ખી' (સુખની આ વ્યાખ્યા જેને માન્ય

હોય તેમને માટેજ આ સત્ય છે) આવા આવા વિચારો કુમારઅવસ્થા-
માંજ મારા મનમાં આવતા. બાળપણથીજ મારું જીવન મહાત્માજીના
સિદ્ધાંતોને અનુકૂળ એવું રહ્યું છે. આ સિદ્ધાંતો જીવનમાં ક્રિયાત્મક બનાવવા
માટે જે વિધિ-વિધાનો મહાત્માજીએ નિશ્ચિત કર્યા તેનું દોહન કરીને
આચાર્ય પીનોબા ભાષેએ જીવનને પ્રાણવાન બનાવનાર અગિયાર વ્રતો
ને નીચે પ્રમાણે સ્લોકબદ્ધ રચ્યા છે.

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, ધ્વજ્જયર્થ અસંગ્રહ,
શરીરશ્રમ, અસ્વાદ, સર્વત્ર લય વર્જન;
સર્વધર્મ સમાનત્વ, સ્વદેશી સ્પર્શભાવના,
હીં એકાદશ સેવાત્રી, નમ્રત્વે વ્રત નિશ્ચયે.

આ અગિયાર વ્રતોના પાલન માટે મારા જીવનમાં અનુકૂળ એવા
અનેક પ્રસંગો ઊભા થયા અને તેને લીધેજ મારા જીવન-પ્રવાહ સત્ય
પ્રધાન ગુણોથી સમૃદ્ધ થતો ગયો એમ કહીએ તો તે ઉચિતજ ગણાય.
: ગાંધીજી પ્રણિત જીવનસંસ્કૃતિ અને મારી જીવનસંસ્કારિતા :

હું કંઈ એકાએક ગાંધીવાદી-ગાંધીજીવી-નથી બન્યો. મારા જીવનના
પહેલાં પચીસ વર્ષમાં જે જે પ્રસંગોથી મારું જીવન સમૃદ્ધ થતું ગયું
તેનો વિચાર કરતાં એમ તારવી શકાય કે ગાંધીજી પ્રણિત જીવનસંસ્કૃતિ
અને મારી જીવનસંસ્કારિતા એમાં કશોજ ફેર નથી. આ બધું મારા
માટે સ્વભાવજન્ય જ બનતું આવ્યું છે. મારા મિત્રોને લાગે છે કે મારું
જીવન ખડતલ છે. પરંતુ મને તો તે આનંદદાયી નીવડ્યું છે. સુખનાં
ભૌતિક સાધનો મને આકર્ષી શકતાં નથી એ મારી સ્વભાવ વિશેષતા છે.
મારા મિત્રોનો આગ્રહ છે કે મહાત્માજીની સ્મૃતિ તરીકે મારે આવા
પ્રસંગો લેખનદ્વારા પ્રકાશિત કરવા. તેમના આગ્રહને વશ થઈનેજ આ
લખાણ લખવા હું પ્રેરાયો છું.

સારં તતો ગ્રાહ્યમપાસ્ય ફલ્યુ । હંસૈયૈવા ક્ષીરમિષામ્બુમધ્યાત્ ॥

મારું આજનું જીવન આશરે ૪૫ વર્ષોના નૈતિક પ્રયાસોનું ફળ છે.
મને આજ સુધી જે લાભો થયા તેમાં પૂર્વસંચિત તો ખરુંજ છતાં
આજ સુધી મને માર્ગદર્શન પણ અનાયાસ અને સારુંજ મળ્યું છે.

અને તે સમયે બંગલંગને લીધે બંગાળમાં થયેલા ક્રાંતિકારીઓના પ્રયાસોની થોડી ઘણી માહિતી મને મળેલી. દક્ષિણમાં સમર્થ વિદ્યાલય અને નર્મદા કિનારે ગંગનાથમાં ગંગનાથ ભારતીય વિદ્યાલયની માહિતી પણ મળેલી. મારી સામે તે સમયે જે સામાજિક ચિત્ર હતું તે જોઈને મારા મને એમ સ્વીકારેલું કે સુખથી સંસાર કરનારા લોકો દેશને અને ધર્મને ગુલામીમાં રાખે છે માટે મારે તો સંસારી નહિ બનતાં દેશસેવા કરવી. એટલે મેં કલ્પું કે, પરભુવાનો આગ્રહ ક્ષમ ન છોડે તો હું નાશી જઈશ. 'શુભ મંગલ સાવધાન' એ શબ્દ સાંભળીને રામદાસ લગ્નમંડપમાંથી નાશી ગયા હતા. મારે તો આજન્મ અવિવાહિત રહીને દેશસેવા કરવી છે. બાર વર્ષની ઉંમરે આવા વિચારો મારા મનમાં આવ્યા કરતા. આ વિચારોને હું 'વળગી' રહ્યો અને ખરેખર લગ્ન થતાં પહેલાંજ કુઆ તથા કૃષ્ણની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ગંગનાથ ભારતીય રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાં નર્મદા કિનારે હું ચાલ્યો ગયો. મને ખાતરી છે કે આજન્મ મારા વિચારોનો ઉદય ગંગનાથ ભારતીય વિદ્યાલયમાં થયો છે. પૂજ્ય મામા સાહેબ કૃડકે, ચિંતામણ શાસ્ત્રી, જોષી, સ્વામી આનંદ અને અનંત રામદાસ ઉર્ફે આખા મટ્ટેકર તથા અન્ય સેવકો પાસેથી મારા મનમાં તેમના રાજનૈતિક વિચારો કરતાં, સત્સીલ, સદાચાર, સદ્વિચાર, ઉદ્ભવશીલતાનાં બીજ આ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાંજ વવાયાં છે. રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં હિંસાત્મક પ્રયોગો બંગાળમાં તથા અન્યત્ર થયેલા તેની ઘણી ખરી માહિતી અમને ત્યાં મળતી સ્વરાજ્ય, સ્વદેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર અવારનવાર ત્યાં ચર્ચા ચાલતી. દેશભક્તોને ઇચ્છા કેટલો યામ છે તે બાબત સ્પષ્ટરિત વર્ણવે તો તે સમયે મેં સાંભળેલાં નિશ્ચય, નીડરતા, નિર્ભીકપ્રતિ વગર દેશસેવક બની રોકાયજ નહિ ઇત્યાદિ મુદ્દા ઉપરનાં વિવેચનો મને ઉત્તેજિત કરતાં. સ્વદેશીવ્રતપાલન ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવતો. લોકમાન્ય તિલક મદારાજને છ વર્ષની સગ થયેલી તે વખતે આખા દેશમાં પુષ્પપ્રકાશ પ્રગટ થયેલો. તે વખતનાં ગીતો દ્વારા દેશને મુક્ત કરવા માટે હિંસાત્મક સાધનોનો ઉપયોગ કરવા બાબત પ્રચાર ચાલતો. ટ્રેલોક શિક્ષકોના વિચારો

હતા. આ વિદ્યાલયમાં હું આશરે વર્ષ, સવા વર્ષ સમયે મારા માનસ ઉપર જે સંસ્કારો પડ્યા તેનાં કરી છે. રામદાસ જેવા સંત પુરોનોનાં વચનો, ૧

ક્યાંજોએ મારા ઉપર ઘણીજ અસર કરી છે. દેશસેવક બનવા માટે કઠોર નિયમપાલનની આવશ્યકતા પણ મેં તેજ સમયે સ્વીકારી છે. તે કાળમાં હિંસામાં માનનારા તો ઘણાજ હતા. બંગાળના ક્રાંતિકારીઓની હકીકતો સાંભળીને અમારી વૃત્તિ ઉત્તેજિત તો થતીજ છતાં બીજા ફેટલાય વિદ્યાર્થીઓ જેવું ક્રાંતિકારી માનસ માફ ન હતું એ તો મારે કહેવું જોઈએ. આ બધું અત્રે નોંધવામાં મારો હેતુ એટલોજ છે કે, મહાત્માજીના અહિંસાના સિદ્ધાંત અને અહિંસક સમાજરચના માટે ગયા ૨૫-૩૦ વર્ષમાં મહાત્માજીએ જે કાર્યક્રમો આજ સુધી દેશ આગળ મૂક્યા છે તેને અનુકૂળ એવુંજ માફ માનસ તે કાળથી ઘડાતું આવ્યું છે એ બતાવવું.

: સત્યાગ્રહ અને ત્યાગનાં જૂનાં સ્મરણો :

સન ૧૯૦૯ સાલમાં મારી સત્યાગ્રહીવૃત્તિ તૈયાર થઈ. તે સમયના પ્રસિદ્ધ યોગી શ્રીમત્ પરમહંસ વાસુદેવાનંદ સરસ્વતી સ્વામી મહારાજનો સત્સમાગમ થવાથી સત્ય, અસ્તેય, અને ત્યાગ માટે માફ માનસ પૂર્ણપણે તૈયાર થયું હતું એમ કહેવાય. અપરિગ્રહવૃત્તિ માટે અને ધર્માધતા તથા વહેમો નષ્ટ કરવા માટે સ્વામીજીનાં પ્રવચનો અને ખૂબજ ઉપયોગી નીવડ્યાં છે. બચપણના મારા ફેટલાક દુર્ગુણોને લીધે મારી કંઈ મારા ઉપર અવિશ્વાસ રાખતી. સ્વામીજીના સત્સમાગમ પછી હું નિઃસંશય પવિત્ર માનસનો અને સત્યાગ્રહી બનેલો. કંઈના મનમાં પેટેનો અવિશ્વાસ નષ્ટ થયેલો નહોતો. માટે સત્યાગ્રહીવૃત્તિને લીધે ફેટલાક વર્ષ સુધી કંઈના ઘરનો મેં ત્યાગ કર્યો હતો. કોંકણની અમારી અવિભક્ત કુંદુંબની મિલકત તે સમયે આશરે પીંતાલીસથી પચાસ હજાર રૂપિયાની ગણાતી. પરંતુ આ બધી મિલકત મારા પિત્રાઈ ભાઈઓએ અન્યાય અને શોષણથી મેળવેલી અને વધારેલી. તેમાંનો મારો-ભાગ (વિદ્યાર્જન પૂરતોજ) મેળવવા મેં સત્યાગ્રહ જેવા સત્કર્મનો ઉપયોગ કરેલો અને મને જરૂર જેટલીજ સાત-આઠ સોની રકમ લઈ ત્યાગપૂર્વક ત્યાગપત્ર લખી આપ્યો હતો. સન ૧૯૧૩ સાલની એટલે મારી ઉંમરના ૧૮-૧૯ માં વર્ષની આ વાત છે. તે સમયે મહાત્માજીનું નામ, આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ વગેરેની થોડી માહિતી તો મેં સાંભળેલી ખરી. પરંતુ મને લાગે છે કે મારા અદ્વપસંતોષી સ્વભાવ અને પૂર્વસંકાર તથા સત્સમાગમને લીધેજ હું

આટલી ત્યાગવૃત્તિ બતાવી શક્યો. મારા પડોશી બાઇબધે મારી પામેથી મુખત્યારપત્ર મળે તો મારા પિત્રાઇ બાઇબધો સાથે ટ્રાટ્માં લડીને મારો પ્રેરો હિસ્સો મેળવી આપવાનું પણ કષ્ટહ્યું હતું. પરંતુ મેં તેમને ચોક્ખી ના સંભળાવેલી. કારણ ધરના ઝઘડામાં તટસ્થ વ્યક્તિને દખલગીરી કરવા દેવા જેટલું મારું માનસ હીન ન હતું. સત્યાગ્રહીને દીપાવે એવી ઉદારતા અને ત્યાગવૃત્તિ મારામાં તે સમયે પૂર્ણરૂપમાં હતી.

સત્યનિષ્ઠા અસ્વાદ અને ચારિત્રમાં અગ્રસ્થાન હોય તોજ લોકસેવક શોભે

મારી ઉંમરના ૧૭ મા વર્ષે વેદશાસ્ત્રસંપત્ર એ નામાભિધાન તો મને સાર્થ રીતે મળ્યું હતું. પણ પછી કેવળ યોગાયોગને લીધે આ માર્ગ છોડી દઇ, ક્રિકેટ, ફૂટબોલ જેવી અંગ્રેજી રમતોને લીધે હું અંગ્રેજી કેળવણી તરફ આકર્ષાયો. અને ગૂજરાત-વડોદરાના એક અગ્રેડ ક્રિકેટના ખેલાડી તરીકે નામના મેળવી છતાં જીવનની સાદાઇ અને આહારવિહારમાં નિવમનિષ્ઠા કોઇ દિવસ મેં છોડેલી નહિ. વડોદરાના રાજપુત્રો વચ્ચે રહીને રમતોમાં જે પ્રમાણે મેં અગ્રસ્થાન મેળવ્યું તે પ્રમાણે સત્યનિષ્ઠા, અસ્વાદનાં વ્રતો, ચારિત્ર વગેરેમાં હું અગ્રસ્થાનેજ રહ્યો છું. ખાંસ દુર્ગુણોનો જ વિકાસ થાય એવા વાતાવરણમાં પણ હું પવિત્ર અને શુદ્ધ જીવન વિતાવી શક્યો. મારા સંપર્કમાં આવનાર દરેક વ્યક્તિ ઉપર મારી નૈતિક છાપ તો હંમેશાં રહીજ છે. વડોદરા રાજ્યના નાના મોટા અધિકારી અને રાજ કુટુંબીઓના મનમાં મારા વિષે ઘણુંજ માન છે. તેનું કારણ મારી ખેલાડી અને સ્વયંસેવકવૃત્તિની સાથે સાથે મારી તત્વનિષ્ઠા; ત્યાગી અને નિઃસ્વાર્થી વૃત્તિ તેમજ આચારવિચારોનું પવિત્ર્ય એજ છે. વડોદરામાં દિંદ વિજય જીમખાનાની સ્થાપના અને ત્યાર પછીનાં દસ વર્ષ સુધી મેં સ્વયંસેવકવૃત્તિથી સફળ સંચાલન કર્યું અને સંસ્થાને કાર્યમાર્ગે ચડાવવામાં મને જે યશ મળ્યો તેનું કારણ પણ મારી ખેલાડી અને સ્વયંસેવકવૃત્તિજ છે એમાં શંકા નથી. લોકસેવક માટે મહાત્માજીએ જે આદર્શનો ચિતાર આપ્યો છે તે મુજબનું મારું જીવન પરિપૂર્ણ કરવા મેં સતત પ્રયાસો કરેલા છે. તે સમયે મહાત્માજીનાં સિદ્ધાંતો સાથે મારો પરિચય પણ નહોતો. છતાં અદૃશ્ય રૂપમાં મહાત્માજીનાં આદિકાનાં જીવન સાથે મારો પરિચય થયેલો હતો એમ માનવું પડે.

વસ્તુભલાઈ વડોદરા આવેલા. કૉલેજ ટેનિસ કોર્ટ ઉપર તેમનું વ્યાખ્યાન થયેલું. બહિષ્કાર ચતુર્થી જોટલે સરકારી શિક્ષણ સંસ્થાઓ, તેમજ અદાલતોનો બહિષ્કાર, પદવીઓનો ત્યાગ અને પરદેશીનો પણ બહિષ્કાર જોટલે સ્વદેશી વસ્તુપાલન ઇત્યાદિ મુદ્દા ઉપરનું તેમનું ભાષણ અને સરદારે (તે વખતે તે સરદાર નહોતા) યુવકોને કરેલી હાકલ સાંભળીને મારા અને તે સ્વીકારી લીધી. અને કૉલેજ છોડીને હું મુંબાઈમાં લોકમાન્ય દૈનિક છાપામાં, પૂ. કાકા સાહેબ ખાડિલકરના પ્રેત્સાહનથી, ઉપસંપાદક તરીકે કામે ચડી ગયો. સન ૧૯૨૧ ની અનત્યાચારી અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં ગાંધીજીના વિચારો સાથે મારો ખૂબ પરિચય થયો. મહામપદ્દા દ્વારા ભારતનું રાજકીય દુઃખ ઝોણું કરવા માટે લોકમાન્ય તિલક મહારાજનું રાજકીય રામબાણ હતું. ખાદીજીવન (અથવા આજના શબ્દોમાં અહિંસક સમાજ રચના) રાગનું સમૂળ નિર્મૂલન કરવા ઉપયોગી તો ખરૂં. પરંતુ ત્યાર પછી કરોડો અર્ધભૂખ્યા અને અર્ધનમ્ર લોકોને સ્વાશ્રયી બનાવનાર અને તેમને સંગઠિત કરવાથી સમાજહાનિકારક રોગ પેદા ન થાય માટે ખાદીપ્રવૃત્તિનો સારામાં સારો ઉપયોગ ભાવિ કાળમાં થશે એવી મારી ખાત્રી થવાથીજ ખાદીશાસ્ત્ર આત્મસાત્ કરવાનો મેં નિર્ણય સન ૧૯૨૧ માં કર્યો. લોકમાન્ય તિલક મહારાજને સ્વદેશી અને સ્વરાજ્યનો મંત્ર આપ્યો અને પ્રબળ માનસિક બળવૃત્તિ કરી. સન ૧૯૨૦-૨૧ સાલના યંગઈડિયા અને નવજીવન દ્વારા મહાત્માજીએ સ્વદેશીની ઘણીજ વિગતવાર ચર્ચા કરી છે. લોકમાન્યની તાત્વિક સ્વદેશી તો મેં યંગનાથ ભારતીય વિદ્યાલયમાં સન ૧૯૦૬-૭ સમયમાંજ મારા જીવનમાં અસલમા મુદ્રી હતી. લોકમાન્ય છાપામાં નવજીવન અને યંગઈડિયાના લેખોએ મારી સ્વદેશીની ભાવના પરિપૂર્ણ કરી અને મેં એકદમ ખાદીજીવન સ્વીકારી લીધું. સ્વદેશીનું પરિણુત સ્વરૂપ જોટલે ખાદી એવી વ્યાખ્યા મેં સ્વીકારી. સ્વદેશી કરતાં ખાદીમાનસ વધારે પ્રભાવી સાધન છે એમ લાગવાથી ખાદીનું શાસ્ત્ર સન ૧૯૨૧ માં મેં આત્મસાત્ કર્યું. લોકમાન્યના સ્વદેશી મંત્રની સાધના ખાદીજીવન દ્વારાજ થઈ શકે અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પણ ખાદીજીવન દ્વારાજ થાય એનું માફ એકસ મંતવ્ય તે વખતે તૈયાર થયું. સન ૧૯૨૧ નું મુંબાઈનું માફ એક વર્ષનું રહેણાણ મારા જીવનને માર્ગદર્શી બન્યું છે એમાં રાંકાજ નથી. નવજીવન અને યંગઈડિયામાંના લેખો દ્વારા મહાત્માજીએ

સચાવિત કચેરી વિવિધ પ્રવૃત્તિ, સત્યાગ્રહનું તત્વજ્ઞાન અનત્યાચારી અમલ-
દારનો કાર્યક્રમ, ભારતના સામાજિક અને રાજકીય ઉદ્ધાર માટે દિવ્યા
મામે અર્હિમા, અનીતિ સામે નીતિ, અમલ્યને મામે સત્ય ઇત્યાદિ સર્વોચ્ચ
તત્વોનું જ્ઞાન એક વર્ષના મારા મુખાધના રહેણાણુમા મને આત્મમાત
કરવા મળ્યુ ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો સાથે અને જીવન સાથે વાચન, મનન
અને ચિંતન દ્વારા મામે પરિચય થયો અને હું માતું છું કે વડોદરા
કોલેજનો બી. એ. કે એમ. એ. થવાને અફલે ગાંધીજીવનનો હું બી. એ.
અને એમ. એ. થયો.

રાજદરબારમાં માન મેળવવાની કે
અધિકારી બનવાની મારી ઇચ્છા નહોતી.

સન ૧૯૨૦ સાલમાં સરદાર વલ્લભભાઈના અને મદાસજાના આદેશ
અનુસાર મેં જ્યાં કોલેજને રામગમ કર્યા તે વખતે મારા યશુ મિત્રો
અને પ્રૌદ્યેશ્રે મારા ઉપર ગુસ્સે થયા હતા. તેમને શુ ખબર કે ગુલામ
બી. એ. અથવા એમ. એ. થવાનું મારા ભાગ્યમા નહોતુ. હું તો સ્વાધીન
ભારતની જીવન અનુભૂતિનો એમ એ. થવાનો હતો. વડોદરા કોલેજ ન
હોડી હોત તો કદાચ મને ગજદરબારમાં માન અને ઉચ્ચ અધિકારીની
જગ્યા મળી હોત. કાગ્ય મે સન ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૦ સુધી ક્રિકેટને લીધે
અને દિ દ વિજય જીમખાનાની પ્રવૃત્તિને લીધે ખૂબ પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી.
પરંતુ સ્વભાવથીજ મને આ પ્રલોભનો તરફ જગ પણ આકર્ષણ નહોતું.
અને એ વાત સન ૧૯૧૬-૧૭મા મારા ગુએન્ડક મિત્રોને મે ગપટ
રીતે કહી દીધી હતી રાજપુત્રો માથે ક્રિકેટ રમતી વખતે બટ, પેટ,
નેકટાઇ, હેટ વગેરે સાધનોની મારા મિત્રોને જટગ જાણતી. રાજપુત્રો
સાથેનો સખધ માયરી ગખવામા તે સાધનોનો ખરો ઉપયોગ જે એમ
તેઓ માનતા પરંતુ રાજપુત્રો માથે સખધ આધવા માટે કે સાચવવા
માટે હું ક્રિકેટ નહોતો રમતો મારી ગહેભૂકિન્હી અને જીવન ગજપુત્રો
માથે સખધ ધગવતા બીજા મિત્રો કરતા જુનાં હતાં. હું ક્રિકેટનો અજ્ઞે
ખેવાડી હતો માટેજ. મને રાજપુત્રોના ક્રિકેટ મધમા ખોળાવવામા આવ્યો.
સન ૧૯૧૭ માં રાજપુત્ર ધર્વશીવરાયે મારા માથા ઉપરની કામીગી ટોપી
વિખે પૂછ્યુ. તે વખતે મેં એવો જવાબ આપ્યો કે " મદાગમ, એમ

તમારી ટોપી તમને પ્રિય છે તેજ પ્રમાણે 'મારા આદર્શ' મુજબ મારી ટોપી મને પ્રિય છે. તેમાં સાદાઈ, સ્વદેશાભિમાન અને ઉચ્ચ નીચતાનો અભાવ છે. યુરોપિયન હેટમાં તે નથી. "

: ખાદી એટલે દેવી રાજ્ય સ્થાપન કરનારી શક્તિ :

ટૂંકમાં કોલેજમાં અને રાજપુત્રો વચ્ચે રહીને મને જે લાભ થયો હોત તેના કરતાં હજારગણો લાભ મુંબાઈમાં એક વર્ષ દરમિયાન મજેલા જ્ઞાન અને અનુભવથી થયો. આ સમયમાં હું ગાંધીવાદીજ નહિ પરંતુ ગાંધીજીવી પણ બન્યો. ગાંધીજીના ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય મતો સાથે મારા મનો મળતા આવ્યા એટલે ગાંધીજીનું નેતૃત્વ સ્વીકારવામાં મને કંઈ વાંધો નહોતો. ગાંધીજી માનતા તેમ હિંદુધર્મ એટલે વ્યાપક માનવ સમાજધર્મ અર્થાત્ વિશ્વધર્મ એમ હું પણ માનતો. આ ધર્મની વ્યાપકતા હિંદી સમાજમાં ફેલાવાને બદલે સંકુચિત સ્વાર્થને લીધે આપણી અવનતિ થઈ. આ સ્થિતિમાંથી ઉગારવા મહાત્માજીએ જૂનાં જીવનવ્યાપી તત્વોને નવા જમાના માટે નવા સ્વરૂપે રજૂ કર્યા અને સન ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૧ સુધી અપૂર્વ લોકજાગૃતિ કરી અને સૌને કર્મપરાયણ બનાવ્યા. આશુરી શક્તિસંપન્ન અંગ્રેજોની સામે થવાની તાકાત હિંદમાં છે એનું જ્ઞાન આમ જનતાને થાય એવાં એવાં સાધનો મહાત્માજીએ અજમાવ્યાં. મહાત્માજીના વ્યક્તિગત જીવનની દ્રષ્ટીક્રમો જેમ જેમ મને જાણવા મળ્યા તેમ તેમ મારા વિચારો અને આચારો સાથે તેનું સામ્ય હું અનુભવવા લાગ્યો. ટૂંકમાં લોકોની દૃષ્ટિથી હું સન ૧૯૨૧ સાલે કદર ગાંધીવાદી-ગાંધીજીવી-થયો.

હું ગાંધીજીવી કેમ થયો તેની કલ્પના કરવા માટે ઉપરોક્ત વિવેચન પૂરતું છે એમ મને લાગે છે. સ્વભાવતઃ હું ગાંધીજીવી છું છતાં મારું જીવન જે સમૃદ્ધ થયું તે તો ગાંધીજીએ આદરેલી સામાન્ય માનવીને ચારિત્રવાન અને નૈતિક તાકાતથી મુક્ત બનાવવાની પ્રવૃત્તિને લીધેજ એમ હું માનું છું. રાજકારણમાં આજ સુધી અનેક સાધનો અજમાવવામાં આવેલાં પરંતુ તે બહુજન સમાજને સ્પર્શે એવાં તો ન હતાં જ. પ્રજા અને રાજકર્તા અલગજ રહે છે એવી માન્યતાવાળાઓનાં તે સાધનો હતાં. પ્રજાસભ્ય માટે તે સાધનો નકામં હતાં. પ્રજાજીવનને સ્પર્શે એનું એક માત્ર સાધન એટલે ખાદીજીવન. પ્રજાને સ્વાધીય અને સ્વતંત્ર બનાવ

પનાર આ સાધન પ્રજામાં સર્વત્ર પ્રસારે તો ભારતની ભૌતિક ગુલામી તરતજ નાશ પામે. કારણ ખાદી એટલે ફક્ત હાથે બનાવેલું કાપડ જ નહિ ખાદી એટલે અહિંસક સમાજ, ખાદી એટલે પ્રજાસત્ય, ખાદી એટલે સમૃદ્ધિ અને આખાદી. ટૂંકામાં ખાદી એટલે અસુરોને નિર્બળ કરનારી, સુરોને દીપાવનારી, હૃત્યારાને અહિંસક બનાવનારી, અન્યાય, શોષણ, છલકપટ નષ્ટ કરનારી અને દૈવી રાજ્ય સ્થાપન કરનારી શક્તિ તે મને સન ૧૯૨૧ માં મળી ગઈ. ખાદીનો આ અર્થ ખાદીના ટીકાકારો જે સ્વીકારે તો તે ગાંધીવિરોધી બનેજ નહિ. ગાંધીજીની અહિંસાશક્તિ પણ ખાદીજીવનનુંજ પરિણામ છે. અહિંસક સમાજ રચના એટલે ગાંધીજી કહેતા હતા તે રામરાજ્ય. મારું જીવન સમૃદ્ધ થયું તે ખાદીની શક્તિથી. સન ૧૯૨૧ માં ગાંધીજીએ આદરેલા અહિંસાતમક અંગ્રામ અને તેના વિધવિધ વિભાગોની પ્રવૃત્તિઓથી મારી ખાદીનિષા દહ થઈ છે. સન ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૦ સુધી ગાંધીજીએ અહિંસાતમક લડત દ્વારા સમાજ રચનાના પાયાનું કામ કર્યું. ચ પારણ્ય અને ખેડા સત્યાગ્રહના આંદોલનોએ મારી મનોભ્રમિ તે વખતે ખેડી હતી. ગાંધીજીની વિચારસરણી ઝીલવા મારું મન તો તૈયાર જ હતું. એટલે સન ૧૯૨૧ માં મળેલા અનુભવોથી હું ક્રિયાતમક બની ગયો. સત્સંગાદ્ભવતિ હિ માધુતા સ્થલાનામ એ વાત તો ખરીજ. પરંતુ હું કંઈ ખલ નહોતો. એટલે મહાત્માજીના જીવનના પરિચયથી મારા જીવનને શોષ અજો અને તે સમૃદ્ધ થયું એમ હું માનું છું.

મારા મિત્રો ! હું ગાંધીજીની કૃમ બન્યો તેની આ વાર્તા તમને બોધભરેલી લાગતી હોય તો તમે ખાદીજીવી બનો અને આજના આઝાદ ભારતને ખરેખરા પ્રજાસત્ય-રામરાજ્ય-બનાવવાના કામમાં તમારે ફાળો આપો એવી મારી પ્રાર્થના છે. ઇતિ અલમ.

ओं ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥

વૈજ્ઞાનિક ગાંધીજી

ગાંધીજીનું જીવન અનેકલક્ષી હતું એમના સ્વર્ણે આપણા જીવનનાં દેટલાંએ ક્ષેત્રોમાં ચેતન આપ્યું છે એમ સહુ કાઈ સ્વીકારશે. જતાં યંત્રવાદના કહેવાતા દુઃસ્મન ગાંધીજી મહાન વૈજ્ઞાનિક હતા. અને એ ક્ષેત્રમાં પણ એમનો કાળો અનેરો હતો, એમ બહુ કઠાય કાષ્ટને નવાઈ લાગશે. સામાન્ય રીતે પ્રયોગશાળામાં કસનળી (test tube) કે કાંટા (balance) વગેરેથી કામ કરનારને વૈજ્ઞાનિક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ અર્થ અધૂરો તેમજ સાંકડો છે. પોતાના પુસ્તક 'વિજ્ઞાનનો પરિચય' (Introduction to Science) માં ઇંગ્લાંડના મહાન ભૌતિકશાસ્ત્રી સર જે. જે. થોમસન લખે છે એ પ્રમાણે વિજ્ઞાન, અમુક વિષય નથી, પરંતુ સૃષ્ટિના ભિન્નભિન્ન પ્રકારો તરફનું અમુક પ્રકારનું દૃષ્ટિબિંદુ છે. થોમસન મનુષ્યોના ત્રણ વિભાગ પાડે છે. દેટલાક વ્યાવહારિક હોય છે. વ્યાવહારિક મનુષ્યને કાઈ પણ કામ કરવાથી બીજાને કે પોતાને શું ફાયદો થાય છે તેમાં રસ હોય છે. એને ભિન્નભિન્ન વાદોમાં (Theory) રસ હોતો નથી. કવિઓની સૌંદર્યની લાવના તેને વેવલાપણું લાગે છે. બીજા પ્રકારના મનુષ્યો નિરંતર સૌંદર્યને શોધતા હોય છે. મહાન જર્મન કવિ શીલરના શબ્દોમાં 'મનુષ્ય વિશ્વ કેવું અલૌકિક સૌંદર્યભરેલું છે અને આવા વિશ્વમાં જન્મ મળવા માટે મનુષ્ય કેવો ભાગ્યશાળી છે' આવા વિચારમાં લાગણીમય મનુષ્યો પડેવાયેલા હોય છે. સાચા વૈજ્ઞાનિકો ત્રીજા વિભાગમાં આવે છે. સર માઇકલ ફેરડેના શબ્દોમાં, વૈજ્ઞાનિકોનાં મુખ્ય લક્ષણો સત્યપ્રિયતા, નિરંતર સાવધાનપણું અને દિવસ ત્રણેય શકાય. જીવનમાં વધે સુધી જે વાદોનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય તેમને જેમ જેમ નવા પ્રયોગો થતા જાય, તેમ તેમ ફેરવવાની તૈયારી, વૈજ્ઞાનિક રાખવી પડે છે. માઇકલ ફેરડેના શબ્દોમાં વિજ્ઞાન અમુક વાદ નથી, પરંતુ સત્યનો આગ્રહ (Passion for truth) છે. વિજ્ઞાનના જુદા જુદા વાદો સામ્યત નથી. પોતાની પહેલાં બીજા વૈજ્ઞાનિકોના પ્રયોગો ઉપરથી વૈજ્ઞાનિક નવો વાદ રચે છે. વાદના સમર્થનમાં નવા નવા પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. આ પ્રયોગોનાં પરિણામ જે નક્કી કરેલા વાદની વિરુદ્ધ હોય તેો નવા વાદનો

જન્મ થાય છે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમાં જે કોઈ પણ વસ્તુ શાશ્વત હોય તે તે સત્યની ભાવના છે. મનુષ્ય અપૂર્ણ છે એટલે એને સત્યની ઝાંખી ધીરે ધીરે થાય છે. વૈજ્ઞાનિક પોતાના વિચાર કે પ્રયોગમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના સત્યના માર્ગે ધીરે ધીરે ચાલ્યો જાય છે. સત્યની શોધમાં વૈજ્ઞાનિકે નિરંતર સાવધાન રહેવું પડે છે. પોતાના પ્રયોગના વર્ણનમાં પણ અસત્ય ન પેસી જાય તેને માટે તેને હંમેશાં હોશિયાર રહેવું પડે છે. તે હંમેશાં જાણે છે કે, અંપૂર્ણ સત્ય મનુષ્યને નથી જડવાનું. પોતાના મતથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનારના તરફ તે ગુસ્સા કે ક્રોધથી નથી જોતો. એ સાથે જોતે એ સત્ય માને છે તેના પ્રતિપાદન સાફ, રાજ્ય પ્રગ્લનો શેષ વહોરવાની પણ તેની હંમેશાં તૈયારી હોય છે. મહાન વૈજ્ઞાનિકનો ખીજો વિશિષ્ટ ગુણ એ છે કે જીવનનાં ક્ષેત્રો તેને નોખાં નોખાં નથી લાસતાં. સત્ય એકજ છે અને વૈજ્ઞાનિક જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં રહેલા એક સત્યને પારખવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

હવે આપણે ગાંધીજીમાં વૈજ્ઞાનિક તરીકેનાં લક્ષણો કેટલા પ્રમાણમાં હતાં તે તપાસીએ. 'સત્યના પ્રયોગો' એ એમનું જીવન હતું. અનાસક્તિયોગ એમના જીવનની ચાવી હતી. જીવનભર એમણે કિત્ત કિત્ત ક્ષેત્રોમાં પ્રયોગો આદર્યાં હતાં. આ પ્રયોગો તેમના જીવનમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવતા હતાં. મહાદેવભાઈ, ગાંધીજીના ૭૫ માં જન્મદિવસના બેટ પુસ્તકમાં લખે છે, 'ગાંધીજી એક વાર વાઘસરોયને રાજકીય પ્રશ્નો અંગે મળવા ગયેલા. અને વચ્ચે સમાધાનની આશા ઝોઝીલાગતી હતી. વાઘસરોયે પૂછ્યું, 'તારે તમે સેવાક્રામ ક્યારે પાછા જશે?' ગાંધીજીએ કહ્યું, 'જો તમને વાધો ન હોય તો આજ સાંજે જ જઈશું, મારા કેટલાક દર્દીઓ વાટ જુઓ છે.' અને તેવા અટપટા રાજકીય પ્રશ્નો વિષે વિચારણા ચાલતી હોય કે કોઈ જાપાનો પ્રતિનિધિ મુલાકાત લેતો હોય, તારે પણ આશ્રમવાસીના જીવનની નાનકડી ગૂંચ, ઉકેલવાને કે આહાર, આતોપચાર, માટીના પ્રયોગો પરત્વે ક્રોધને સલાહ જોઈતી હોય, તેને માટે ગાંધીજી હંમેશાં તૈયાર રહેતા.

મહાન વૈજ્ઞાનિકનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ પોતાના પ્રયોગોમાં શ્રદ્ધા છે. પૂજ્ય કસ્તુરજીની ભયંકર માંદગીમાં, દાકતરે ગાંધીજીને પૂછ્યા વિના મરણીનો સેરવો આપ્યો. ગાંધીજીએ કહ્યું, "દાકતર, હવે ચોખવટ કરો. શું કરવા માગો છો? મારી પત્નીને દુઃકથી તેની મરણ વિરુદ્ધ માંસ

આપવા નહિ દઈ.” આપણામાંના કેટલા આવી નૈતિક હિંમત ધરાવી શકે ? ગેલેલીઓ, લેવોષ્ટ્રીઅર, પોતાના સિદ્ધાંતો ખાતર મૃત્યુને ભેટ્યા. પૂજ્ય ગાંધીજીએ એવું નથી ક્યું ? મહાન વૈજ્ઞાનિકો તેજસ્વી શિષ્યોને આકર્ષે છે. મહાદેવ દેસાઈ, મગનલાલ ગાંધી, મોરીસ શ્રીડમેન, મીરાં વગેરે અનેક જાતના પરચંગી શિષ્યો ગાંધીજીથી આકર્ષાએલા. “ભંગીનું કામ કરવું એ તો મારો વિશેષ ધંધો થઈ પડશે. મારી માગણીનો દાકાર દેવે પુરંત સ્વીકાર કર્યો. માગણી કરનાર હું, પણ કરવાનો બોલો ઉપાડનાર મગનલાલ ગાંધી.”

સાચા વૈજ્ઞાનિકની માફક ગાંધીજીએ પોતાની પડાડ જેવી ભૂલો પણ વિના સંકોચે પ્રગટ કરી છે. દુનિયા ગમે તે કહે તો પણ “ન્યાયના માર્ગથી ધીર પુરુષો જરા પણ ડગતા નથી.” જનસમાજને ન સ્વર્તા, સાથીઓને અપ્રિય થઈ પડે તેવાં વચનો ઉચ્ચારતાં ગાંધીજીને કાઈ દિવસ અંતરાય નડ્યો ન હતો.

ગાંધીજીએ વાણી ઉપર પણ અજ્ઞ પ્રભુત્વ અને સંયમ રાખ્યાં હતાં. આ પ્રભુત્વ તેમના ભાષાના અગાધ જ્ઞાન કરતાં એમની સત્યપ્રિયતાને આભારી હતું. “મારી બીજી શક્તિ લલિયાનું કામ કરવાની હતી, જેનો ઉપયોગ મહાસભા લઈ શકે એમ હતું. લાંબી મુદતના અભ્યાસને અંગે ક્યાં, થું, અને કેટલા ઓછા શબ્દોમાં અવિનય રહિત ભાષામાં લખવું એ હું જાણતો હતો.” ગાંધીજીના લખાણની સચોટતા અને સરળતા આપણને આબ્લર્ટ એન્ટાઇન, જે. પી. એસ હાઇડેન કે જ્યુલીઅન હકસલીની યાદ આપે છે.

ગાંધીજીને એમના જીવનના જુદાં જુદાં કાર્યક્ષેત્રો કદી અસંગ નહોતાં લાગ્યાં. રાજકીય ક્ષેત્રોમાં ધાર્મિક સિદ્ધાંતોની દખલ નહિ કરવા, કેટલાય લોકો એમને સલાહ આપતા હતા ! ગાંધીજીનું જીવન ખાદી, અંત્યજ્ઞેદાર નહ તાલીમ, રાજકીય સ્વતંત્રતા એ બધા મણકાની માગા હતું. એ મણકાને એકઠા રાખનાર દોરી એમની સત્યની ભાવના હતી.

સિદ્ધ પ્રયોગશાસ્ત્રી, નિરંતર જાગૃત, હકામતી જતાં નિરાશિમાની, અજ્ઞ સંવેમવાળા, સત્યપ્રેમી, અર્દિસાવાદી પૂજ્ય બાપુ સાચા વૈજ્ઞાનિક

હતા, તેની ડાહ્યા ના પાડી શકશે ? પોતાના દેહ કરતાં પોતાના કાર્યને એમણે હ મેશાં વિગેષ ગણ્યુ હતુ માઝ કહેવુ લોકો ન સાંભળે તેના કરતા માઝ મૃત્યુ ભલે યામ એમ એમનો આગ્રહ હતો. આરકીમેડીસે નહોતુ ક્યુ, " મને મારી નાખો, પણ માઝ વર્તુલ રહેવા દો !"

૩૫ મી ઇન્ડિયન સાયસ કોંગ્રેસના પ્રમુખપદેથી ભાષણ કરતાં ચદ્રશેખર રામને કહ્યુ હતુ, ' એ હિંદને મહાન થવુ હોય તો પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોના વસ્ત્રોડામા સામૈયા થવાને બદલે વિજ્ઞાનનાં વિશાળ સત્યોનો અભ્યાસી કરી વિજ્ઞાનને આપણે નવુ માર્ગદર્શન કરવુ જોઈએ, વિજ્ઞાનના અભ્યાસનો મૂળ હેતુ પશ્ચિમમા ક્યારનો ભુલાઈ જવા માંડ્યો છે. આજે જો ગાંધીજીના વારસદાર હિંદની પ્રથમ ફરજ હોય તો વિજ્ઞાનના નવા માર્ગમા મશાલચી થવાની છે. આપણે આ ફરજ અદા કરતાં શીખીએ.' મહાન અને સાચા વૈજ્ઞાનિક ગાંધીજીનુ આથી ખીનુ કયુ ઉગ્રત મ્મારક હોઈ શકે ?

અધીનીકુમાર માધવલાલ ત્રિવેદી

ગાંધી ઝાંકસ

ગયા વર્ષે, હું લી ગરાજ કોલેજ, ભેલગામમાં હતો, ત્યારે દિવાળી ઉપર, કોલેજનુ પ્રથમ સત્ર પૂરું થયા પછી, એક વૈજ્ઞાનિક પ્રદર્શન ગોઠવેલું તેમા એક પેટી 'ગાંધી ઝાંકસ' તરીકે રાખેલી તેના પૈસા પૂજ્ય ગાંધીજીને મોકલી આપેલા ગાંધીજીનો જવાબ નાંચે પ્રમાણે આવ્યો હતો

નવખાલી

તા. ૩૦-૧૧-૪૬

માઈ ત્રિવેદી,

તમે કોલેજ તરફથી મોકલેલો ચેક ૨૫૧-૩-૩ નો તમારી સૂચના પ્રમાણે હ સે સંઘ સ્થાનિકને સાઝ પાછો મોકલું છું

આપુના આશીર્વાદ

નિર્ભયતા

ચારિત્રશુદ્ધિ માટે જે થોડાએક આવશ્યક ગુણોની મહાત્માજી હિમાયત કરતાં તેમાં નિર્ભયતાનો ગુણ મોખરે રહેતો. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે મહાત્માજીની જીવન ફિલસૂફી અહિંસાના તત્ત્વ ઉપર રચાયેલી છે. અહિંસક માનવી હંમેશાં નિર્ભય હોય છે. અને તેથી જ નિર્ભયતાને મનુષ્યના સંસ્કારી અને શુદ્ધ જીવનમાં ધણું મહત્ત્વનું સ્થાન હોવું ઘટે.

સેંકડો વર્ષોથી એક તત્ત્વ તરીકે અહિંસાનો પ્રયોગ કરવાનું આપણે ભૂલી ગયા હતા અને સમગ્ર જીવનમાં હિંસાને ઘૂસવા દીધી હતી. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે જ્યારે સેંકડો વર્ષોના અધારા પછી મહાત્માજીએ અહિંસાનો જીવનદીપ આપણી સમક્ષ ધર્યો ત્યારે તેની જ્યોતમાં અંજલિ ગયેલી આપણી આંખોએ એ તત્ત્વનું દર્શન કરતી વખતે પોતાનાં પોપચાં બંધ કરી દીધાં. મહાત્માજી જીવ્યા ત્યાં સુધી અહિંસાની સમજણ વખતે વખત આપતા જ રહ્યા. જીવનવ્યવહારના ડગલે ને પગલે અહિંસાને ઘટાવવાનું માર્ગદર્શન એમને હંમેશાં આપવું પડેલું અને પોતાના ખુદના જીવનપ્રયોગો દ્વારા દુનિયાને એમણે દોરવણી આપેલી. જ્યારે જ્યારે પણ અહિંસાના વ્યવહારની ચર્ચા કરવામાં આવતી ત્યારે નિર્ભયતાને તેઓ હંમેશાં આપણી સૌની સમક્ષ ધરતા. જે મનુષ્ય સાચા અર્થમાં નિર્ભય હોય છે તેજ મનુષ્ય અહિંસક રહી શકે છે. ખીજી રીતે કહીએ તો માનવીની અહિંસાની પ્રતીતિ એની નિર્ભયતામાંથી મળી રહે છે.

મહાત્માજીની અહિંસક પ્રતિકારની ફિલસૂફીમાં આવી નિર્ભયતાનું તત્ત્વ બારોબાર ભરેલું દેખાય છે. મહાત્માજી કહે છે કે માર મારનાર કે હત્યા કરનારના કરતાં હસતે મોટે માર ઝીલનાર અને નિર્ભયતાથી મૃત્યુને બેટનાર અનેક ગણો મહાન છે. આ તત્ત્વને પોતે પોતાના જીવનમાં વળી લીધું અને સમસ્ત દુનિયા પાસે રજૂ કરવા માટે સત્યાગ્રહ દ્વારા અહિંસાત્મક પ્રતિકારનો મોટા પાયા ઉપર સમૂહપ્રયોગ કરાવ્યો. દુનિયાએ ચકિત નયને જોયું કે સત્યનો આગ્રહ રાખનાર માણસે અન્યાયનો સમનો કરતી વખતે હિંસક પ્રવૃત્તિનું શરણ દરમિજ લીધું નહિ. આનું વર્તન દિંમન અને નિર્ભયતા વિના શક્ય નથી બનવું. જે માનવી બયથી ભરેલો છે,

તે માનવી નાની યા મોટી હિંસા કર્યા વિના રહી શકતો નથી. જ્યાં જ્યાં ગુંડાગીરીનું તત્ત્વ જોવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં ભયગ્રસ્ત મનોદશા અનિવાર્યપણે દેખાય છે. ભયભીત મનોદશાવાળો માણસ ભયને નિવારવા માટે હિંસાનો આશરો લીધા વિના રહી શકતો નથી. નિર્ભય મનવાળા માણસને તો કોઈ ભયનો સામનો કરવાનો હોય જ નહિ, અને તેથી એના જીવનમાં હિંસાને પણ અવકાશ હોય નહિ. નિર્ભય માનવી મુક્તપણે પોતાનો જીવન-વ્યવહાર ચલાવી શકે છે અને પોતાના માર્ગમાં કોઈ વખત મુશ્કેલીઓ આવી પડતી હોય છે ત્યારે એનો સામનો ભયભીત ધર્મને નથી કરતો; પરંતુ નિર્ભય જીવનને કરે છે. મહાત્માજી કહે છે કે નિર્ભયતા જોનો જીવનધર્મ બની રહે છે તેવા માણસ માટે અહિંસા જીવનનો એક સિદ્ધાંત બની રહે છે.

હરભાઇ

પડકાર

લૉર્ડ બર્કનહેડ અને મિ. મૉન્ટેગ્યુ બંનેને લાન નથી કે દરિયા પારના દેશોથી જેટલા આણીને ઉતારી શકાય તેટલા બધાજ 'સામ્રાજ કાંડા' ખાવડાંવાળા 'એનો ભેટો' કરવા હિંદુસ્તાન આજ તૈયાર છે. અને પડકાર તો ખ્રિસ્તિય પ્રજાને આજનો નહિ પણ ૧૯૨૦ ની કલકત્તાની મહાસભાએ ખિલાફત, પંજાબ અને સ્વરાજની વિવિધ માગણી પાર ઉતાર્યા વિના ન જંપવાનો પ્રજાકાય નિશ્ચય જાહેર કર્યો તે દિવસથીજ અપાઇ ચૂક્યો છે. આમાં સસ્તનતની હસ્તીને જરૂર પડકાર છે, અને ખ્રિસ્તિય સસ્તનતના આજના હવાલાદારો જે ભલી ભલાઇએ એ સસ્તનતમાંથી સરખા હકવાળા ભાગીદાર મિત્રોનો-મરજીમાં આવે ત્યારે ખાનદાનીની રીતે એક બીજાથી છૂટા પડી જવાની મુખત્યારીવાળી સ્વતંત્ર પ્રજાઓનો-એક પ્રજાસઘ બનાવી દેવા તૈયાર નહિ થાય તો એ પણ નક્કી સમજવું કે 'દુનિયાની સૌથી નિશ્ચય પ્રજા'નું એ બધું પુરુષાતન ને નિશ્ચયપણું અને એ બધાં 'સામ્રાજ કાંડાંખાવડાં' હિંદુસ્તાનના અજ્ઞેય અને અભેદ ટેકને છૂંદવાના અટકાસ્ય પાછળ ગારદ કરવાં પડવાનાં છે. હિંદની ભાતખાઉ નબળી પ્રજાએ હવે વધુ વખત કાઇના જ વાલીપણા નીચે રહ્યા વગર, તેમ શસ્ત્ર સુદાં હાથમાં લીધા વગર પોતાની સ્વતંત્રતા ધેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

-ગાંધીજી

પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજી

પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજી વિષે કંઈક લખવું એ પૈલુ લેખકને પવિત્ર કરે છે તેથી ઘણું લખાઈ ગયું છે છતાં બે શબ્દ લખવા પ્રેરણા છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ આફ્રિકાથી હિંદમાં આવી ગયાં બત્રીસ વર્ષના પોતાના અવિરત શ્રમથી અનેક નરનારીઓનાં જીવનમાં શુભ પરિવર્તન કર્યું છે એટલુંજ નહિ પણ સમસ્ત દેશને ઉન્નતિને માર્ગે વાળ્યો છે. આ સેવા નાની સૂની ન ગણાય. આપણે દેશ પરાધીન હતો અને મોટે ભાગે નૈતિક અવદેશને પામ્યો હતો. સર્વત્ર નિરાશા, સ્વાર્થ, નિર્બળતા, અસત્ય અને કુસંપતું સામ્રાજ્ય હતું. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ દુર્ગુણો તરફ દેશનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને પોતાના આચરણ અને ઉપદેશથી જનતાને નખળાઈ ખ ખેરી નાંખી વીરતા, સત્ય, અન્યસેવા અને ઐક્યના પથે વાળી. તમોગુણથી ઘેરાયલા દેશને ધીમે ધીમે આત્મભાન થયું અને દેશના ઉત્થાનનાં મૂળ ઊંડાં નંખાયાં.

આજે ભારત સ્વતંત્ર થયું છે એ મહાત્મા ગાંધીજીના તપશ્ચરણનું પરિણામ છે. આવા યુગપુરુષો જગતના કલ્યાણને માટેજ જન્મે છે. જીવે છે અને મરે છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ વ્યક્તિજીવન તેમજ સામાજિક જીવન કેવી રીતે ઉન્નત યાય તેને માટે ઘણું કર્યું છે, ઘણું લખ્યું છે. એમની દષ્ટિ વ્યાપક હતી. જ્યાં જ્યાં દોષ દેખાય ત્યાં ત્યાં એમની દષ્ટિ ચોંટતી અને દોષને ઉઘાડો પાડતી. પોતાના દોષનું ભાન થતાંજ એ મહાનુભાવ તેની જાહેરમાં કબૂલાત કરતાં એટલુંજ નહિ પણ પોતાની જાતને શાસન કરતાં એ વાત સુવિદિત છે. જેમ સૂર્ય ઉગે છે ત્યારે તેનો પ્રકાશ સર્વત્ર પ્રસરે છે તેમ મહાત્મા ગાંધીજીના ઉપદેશનો ભાનુ જીવનના દરેક પ્રદેશને અજવાળે છે. મોટામાં મોટીથી માંડીને નાનામાં નાની આખત ઉપર પણ એમણે યોગ્ય દોરવણી આપી છે. આવા મહાપુરુષના સમકાલીન હોવું એ મહાભાગ્ય છે, એમના ઉપદેશનું સ્વસ્થ સમજીને તદનુસાર વર્તન કરવું એમાં માનવજીવનની સાર્થકતા છે. પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ એ ઉક્તિનું મહાત્મા ગાંધીજી જ્વલંત ઉદાહરણ છે.

એમના કરણ અવસાનથી સમસ્ત દેશને—સમસ્ત વિશ્વને ભારે આઘાત થયો છે. સમય જતાં ધીમે ધીમે ગોઠભાર ટળવો યાય છે અને

શ્રવણાન્કીર્તનાદ્યસ્ય જનઃ પાપૈ વિમુચ્યતે ॥૭॥
 દેહિનઃ સન્મર્તિં જિત્યં સદ્ધાચાર રતિં તથા ।
 તેજસા સ્વેન દૌર્બલ્યમસ્માકં મસ્મસાત્કુરુ ॥૮॥

કમળાશંકર સુદેરજી ત્રિવેદી

કાલિદાસને હાથે મારી કતલ થવા દઢશ

પણુ હારીને પાછો નહિ ફરું

હાલ ઘુસ્તર હું ગંગાળી અને તેમણે તો આખલીનો વતની બન્યો છું. તો આખલીના વતનીઓની વચ્ચે રહેવાને અને તેમના કાર્યમાં લાગ લગવાને, બંને કોમના લેક્ષિમાં એકસંપ અને લાઇચારો સ્થાપી તેમને એકદિલ કરવાને અથવા તે કામમાં ખપી જવાને હું અહીં આવ્યો છું. હું અહીં ધગધગતી જ્વાળાઓની વચ્ચે વસું છું, અને તે બધી ફરીને શાંત ન થાય, ત્યાં સુધી અહીંજ રહેવાનો છું. એ કારણસર આ પ્રદેશ હું છોડવા માગતો નથી. જે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો કારમી આસ્તમાં સપડાયા છે, તેમને માટે જીવન સરળ બનાવવું જોઈએ, તેમનાથી મુખે જીવી શકાય એવી સ્થિતિ નિર્માણ કરવી જોઈએ. લોકોને સંગઠિત કરવાનું કાર્ય પણ આલવું જોઈએ અને લોકોને શારીરિક જીલમ તેમજ નૈતિક ત્રાસમાંથી છોડાવવા જોઈએ. હું જોઈું છું કે, મારામાં આ કામની આવડત નથી. અહિંસાની ચાવી હજી મને પૂરેપૂરી લાંબી નથી. અહીં હું મહાભારત યુદ્ધ માંથી લઇને જોડો છું, પણ તે પાર પાડવાની મારી અપોગ્યતાની સામિતી મને ડગલે ને પગલે મળ્યા કરે છે. પણ આ યુદ્ધ છોડીને લાગવાનું ન હોય. અને લાગીને જઈ ક્યાં? સફળતા કે નિષ્ફળતા આપણા દાયની વાત નથી. આપણે આપણું કામ બરાબર કરી છૂટીએ, એટલે થયું. હું કાઈ કાશિય ક્યાં વિના રહેતો નથી. આપણો ધર્મ મથવાનો છે, ઉવડે તેનું ધારું થશે.

ગંગાજમાંથી હારેલાનું માનસ લઇને મારે પાછા ફરવું નથી. જરૂર દશે, તો કાલિદાસને હાથે મારી કતલ થવા દઈશ. પણ મારે એવી કતલ નોતરવી નથી, મારી ઈચ્છા તો એવી નથીજ નથી. - ગાંધીજી

હવે શું ?

“ સમક્ષે સન્મતિ દે ભગવન ”

“ પિતા છે ભવ્ય ક્રાંતિના, વિરાટ નવયુગના,
ને માતા છે અર્હિસાની, ગોદે જગ લપેટતા,
બધુ છે સૌ ગુલામોના દેવ છે દુ ગિયા તણા,
આશા છે વિશ્વ આખાની, સર્વ કાંઈ છેજ હિંદના ”

—ઉમાશંકર જોષી

હુતાત્મા ગાનીજીતુ ગોઝારી હલાને કારણે અવસાન થતા દુનિયા-ભરમા ભૂડપ થયો. વિશ્વને સામાન્યત અને હિંદને વિશેષે કરી, કરી ન પુરાય તેની ખોટ પડી, કેમકે લાખ લાખ કિરણોથી પ્રકાશિત જ્યોતિ ભુજાપો સહ્ય, અર્હિસા અને મેવાલાવ રૂપી અમૃતથી છલકાતુ સરોવર એકાએક સુકાઈ ગયુ । સૌ કોઈને માર્ગદર્શન કરનાર, પ્રેરણા પાનાર, પ્રેતસાહન આપનાર, અરે કટોકટીમા જરૂર પડતા સમાજને આગળ ધકેલનાર શક્તિનો ધોધ એક ક્ષણમા તો જલ્દે પડતો બધ થયો. એની પાછળ મહાનમા મહાન વિભૂતિઓથી માઠી સામાન્યમા સામાન્ય કક્ષાના મનુષ્યો પર્યંત કરોડોની સખ્યામા અનુપાત કરે એ આભાવિડ છે અરે । એમની પાછળ ફેટલાક મનુષ્યો તો અત્રજળીનો લાગ કરી મરણુ શરણુ થયા ફેટલાક તો ગોઝારી હલાના સમાચાર જાણતાજ પ્રાણુ પખેડે ઉડી જતા દળી પડયા આમ અનેક કરુણ ઘટનાઓ બની ગઈ. બનેજ કારણુ, ‘વૈશ પાવન’ની કંપના અનુસાર હજારો વર્ષથી મનુષ્ય જાતિ, અજ્ઞાનરૂપી અધકારમા ગોચા ખાઈ રહી હતી, તેના કટ્યાણુ માટે અવતાર ધરી, આયુષ્કાર જેણે જાહેમત ઉઠારી હતી, અને જીવનની દરેક કાર્યદિશામા, પ્રકાશકિરણો પાથરવા તનતોડ પ્રયાસ આદર્યા હતા, તેવી પાવનકારી વિભૂતિનો, વધન્ત ભ ઉપર જેમ જીસમ કાઈન્ટના શરીરનો ખીયા ઢોકી બીણુ ફૂરતાથી અત આદર્યો હતો, તેમ ગોઝારી રીતે હત્યા થતા જે ન થાય તે જોણુ । પણ, પ્રશ્ન એ છે કે હવે શું ? શું, અનુના સનેવરો છવકાનીનેજ ખેસી રહીયું ? એ મહાન વિભૂતિને માત્ર “ અમૃતી અમ્તી

અંગલિ” અર્પા કૃત્યકૃત્યતા માનીશું? આમ ન થવા પામે તેથી તો કરસનદાસ માણેક (વૈશંપાયન) જેવા મર્મજ કવિએ, બજે મહાત્માજી પોતે કહી રહ્યા હોય એવી કલ્પનારૂપે સમયસર ચેતવણીના સૂર મંલગાવ્યા છે કે,

“ ના, ના, મને અશુની સસ્તી અંગલિ,
આપી રખે તું, છેતરતો આત્મને ”

સ્વાભાવિક છે કે, ઘેરી નિરાશા વ્યાપી હોય ત્યારે આપણને શું કરવું અને શું ન કરવું તે ન સૂઝે. અને છતાં, જેમની ગોઝારી હત્યાને કારણે આપણે અશુ-સાગર છલકાવી રહ્યા છીએ. તે જગતવંદ પુરુષની પ્રેરણા શું હોઈ શકે એ પ્રશ્ન સૌ કોઈ પોતપોતાનાં ચિત્તને પૂછે.

એ તો યજ્ઞપુરુષ હતા. મૃત્યુ બાદ તો ઘણાંઓનાં ગુણગાન થાય છે. પરંતુ, મહાત્માજીની બાળતમાં તો અપવાદરૂપે એવું બન્યું છે કે, તેમની હંયાતીમાં પણ, તેમને નામાંકિત વ્યક્તિઓ તરફથી ઉચ્ચ ક્રાંતિની અંગલિઓ અનેક વાર અર્પાંચેલી છે. આ લેખને મથાળેજ, મહાત્માજીનાં હવન-સૂત્રો યોગ્ય રીતે પચાવનાર ગૂજરાતના પહેલી હરોળના કવિશ્રી ઉમાશંકર જેપીએ રચેલ કાવ્ય-પંક્તિઓ ટાંકવામાં આવી છે. તેમજ, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, રાધાકૃષ્ણ સર્વપલ્લી, અને ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવનાર મહાનુભાવોએ ગાંધીજીની હયાતીમાંજ કેની ઉચ્ચ ક્રાંતિના તેમના ગુણાનુવાદ કર્યા છે તે અનુક્રમે આપેલાં, તેમનાં વચનામૃતનાં અવતરણો ઉપરથી લક્ષમાં આવશે.

(૧) શ્રી રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે પોતાનાં એશિયા ખંડના પર્યટન દરમ્યાન પત્રકારો સમક્ષ જણાવેલું કે, “ યજ્ઞને મનુષ્યરૂપ લેવાની ઈચ્છા થઈ, અને તે ગાંધી-રૂપે અવતર્યાં. અમારી પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિનું અંતિમ ધ્યેય ગાંધી રૂપે અવતર્યું છે. મનુષ્ય કેટલી હદ સુધી શુદ્ધ થઈ શકે તેનો પરિચય જગતને ગાંધીજીએ કરાવ્યો છે. અને વાયક બજેજ છે કે શ્રી ટાગોરના અવસાન બાદ, મહાત્માજીએ તો ઉત્તરોત્તર ગુદ્ધિ અને ત્યાગનાં ઉચ્ચતર શિખરો સર કર્યાં. જેમકે, જગતને અક્તિ કરી નાખે તેવો તેમનો પૂર્વ બંગાલમાંનાં નવખાલીનાં દરેક ગામડાંનો પોતાનાં કોઈ પણ સ્વજનની સહાય કે સોબત વિનાનો જેખમ ખેડેલો પ્રવાસ, કલકત્તા અને ત્યાર પછી દિલ્હીના આમરજાન ઉપવાસો વગેરે.

(૨) ઇ. સ. ૧૯૩૯ ની સાલમાં મહાત્માજી સિત્તેર વર્ષનું આવરણ મોગવવા ભાગ્યશાળી થયા આ પ્રસંગના સ્મરણાર્થે, શ્રી રાધાકૃષ્ણ સર્વ પદ્મીએ, દુનિયાના જુદા જુદા દેશોની લિખ લિખ દષ્ટિબિંદુઓ ધરાવતી પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં નામના પ્રાપ્ત કરનાર પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના ગાંધીજી પ્રત્યેના મંતવ્યો, એકત્ર કર્યા, અને આ બધી અંગલિઓ પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી મહાત્માજીનાં ચરણોમાં ધરી. પુસ્તકનું નામ છે :- મહાત્મા ગાંધી-તેમનું જીવન અને કાર્ય. તે પુસ્તકની લંબાણ પ્રસ્તાવનામાં એક સ્થળે શ્રી રાધાકૃષ્ણે જણાવ્યું છે કે. - “ ગાંધીજી આગામી મુક્ત જીવનના પયંગબર સમા છે; તેમજ તેમની અપવાદરૂપ પવિત્રતા અને વીરતાને કારણે કરોડો મનુષ્યોનાં દિલમાં તેમની નૈતિક શક્તિ સત્તા ચલાવી રહી છે. સત્યપરાયણ રહેવું, સાદાઈ ધારણ કરવી, નિષ્પાપ અને વિનમ્ર જીવન ગાળવું, શોકકારણ ઘટનાઓના પ્રસંગે મનની પ્રસન્નતા ચાલુ રાખવી અને સંતુષ્ટ રહેવું, જીવનનો આસ્વાદ માણવો, અને તેમ જતાં, મૃત્યુથી ડરવું નહિ, આત્માના (Spirit) અવાજને અધીન રહેવું, જતાં પ્રેતોથી (Spirits) જરા પણ યડકવું નહિ, આવું આવું, સૃષ્ટિક્રમ શરૂ થયો ત્યારથી ગાંધીજી સિવાય કોઈએ જોધ્યું નથી તો પછી વર્તનમાં મૂકવાની તો વાંતજ શી ? ”

(૩) અને, ત્રીસ વર્ષ પહેલાં, ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં શુદ્ધ ચારિત્રવાન, મહાન દેશભક્ત, ખુદ ગાંધીજીનાં રાજકીય ગુરુ સમાન ગોખલેજીએ અંગલિ આપતાં જણાવેલું કે :- “ શ્રીચુત ગાંધીજી સાથે મારે ઘાડો સંબંધ હોવાથી, હું તેમને રજ્જેરજ્જોળખું છું...હું આપ લોકોને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે એમનાથી વધારે પવિત્ર, ઉદાત્ત, બહાદુર, કે ઉચ્ચાશયી મનુષ્ય આ સૃષ્ટિમાં કદી વિચરેલ નથી...એમનાં માટે નિઃશંકપણે કદી શકાય આ મનુષ્યોમાં તે એક સાચો નર છે, વીરોનો પણ વીર છે, કે દેશપ્રેમીઓમાં તે સૌથી મોખરે છે, અને એમ પણ વિના મંકાય કહું છું કે, તેમનામાં હિંદની માનવતા ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી છે. ”

આવા, આપણા રાષ્ટ્રપિતાની પ્રેરણાં એકજ હોઈ શકે. આદર્શોનું યથાશક્તિ પાલન. અને પડિત જવાહરલાલ નેહરુજીએ પણ (તાજેતરમાંજ) આપણને ગંભીર ચેતવણી આપી છે કે :- “ પુણ્યપ્રયોગ મહાત્માજીએ આપણને જે જોધપાડ આપ્યો છે, તેને અનુસરવા, અને આપણી સમક્ષ જે રચના-

તમક યોજનાઓ પેશ કરી છે તેને પાર પાડવા, જે આપણે એકત્ર થઈ કામગીરી બજાવીશું તોજ તેમાં તેમની યોગ્ય સ્મૃતિ જળવાઈ રહેશે. ”

‘રચનાત્મક કાર્ય’ એ શબ્દ તો સૌ કાંઈને પરિચિત થઈ ગયો છે. કદાચ અતિ પરિચયથી અવગણા ઉત્પન્ન થાય તેટલા પ્રમાણમાં જાણીતો થઈ ચૂક્યો છે. પરંતુ, તેનું હાર્દ પકડાયું છે ? અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓએ તેનું રહસ્ય પારખ્યું હશે. બાકી તો એવુંજ !! રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા દેશભરમાં કામ કામ વચ્ચે સાચા દિલનો આનૃભાવ ઉત્પન્ન થાય એવી તે પ્રેમમૂર્તિ સંતની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. તે જે દેશે અપનાવ્યો હોત તે આજે ‘મૈયા ભારત’ ની સૂરત કેવી જવલંત હોત તેની કલ્પના આજના ઉછરતા જમાનાએ દિલમાં અંકિત કરવા યોગ્ય છે. કહેવાતાં જિંદગીની વર્ણો વચ્ચે, હિંદુ અને અહિંદુ વચ્ચે સ્ત્રીવર્ગ અને પુરુષવર્ગ વચ્ચે હાર્દિક સહકાર થવા પામે એવો એ કાર્યક્રમ છે.

ત્યારે શું ઉપરોક્ત આદર્શને પહોંચવું એ અશક્ય છે ? ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ એવુંજ જણાશે. છતાં હાલમાં પણ, આશ્રમો અને નાની નાની સંસ્થાઓ દ્વારા કેટલીક વિરલ વ્યક્તિઓ આ આદર્શની મશાલને યથાશક્તિ જલતી રાખી રહી છે. જેમકે, ગૂજરાતમાં મૂળાં મેવક-સેવિકાઓ જેવાં કે રવિશંકર મહારાજ, નાનાભાઈ ભટ, ભુગતરામ દવે, દિલખુશરાય દિવાનજી, મીઠુબેન પીટીટ, પુષ્પાબેન મહેતા, નરહરિ પરીખ, નારણદાસ ગાંધી, લક્ષ્મીદાસ આસર, વગેરે આ જ્યોત જલતી રાખી રહ્યાં છે. તેજ પ્રમાણે અન્ય પ્રાંતોમાં પણ એવી જાણીતી તેમજ અજ્ઞાત વ્યક્તિઓ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર, રચનાત્મક કાર્યક્રમનો દીપક હોલવાવ નહિ તેની સાવચેતી રાખી રહેલ છે. ઉપરાંત મહાત્માજીએ સ્થાપેલ આમોદ્ધારક સંસ્થાઓ પણ કુમારપંથા જેવા નિષ્ણાતની દેખરેખ નીચે, ધીમું પણ સંગીન કાર્ય બજાવી રહેલ છે વળી પ્યારેલાલ ડૉ. સુશીલા નાયર, મૃદુલાબેન, વગેરે પ્રખર તપસાધિકા, હર પળે જીવને જોખમે, કામ કામ વચ્ચે એખલાસ વધારવા, તેમજ કચડાએલી લઘુમતિ કામોમાં, કલ્યાણમય પ્રભુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા વિકસાવી, તેમની બીકના ભૂતને હડાવવામાં આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ સાધી રહ્યાં છે.

ગાંધી અધિકાર વચ્ચે આ આશા-દિપિકાઓ. શ્રીમો શ્રીમો પ્રકાશ પાડતી ટમટમી રહી છે. હા ! એટલું ખરૂં કે મહાત્માજીની ગોઝારી દત્તાના

ખનાવ પછી, ક્રામી ભાવના નાખૂદ કરવા વિષે ભાષણો કરવાની અને તે વિષે વર્તમાનપત્રોની કતાગેમા લખાણો કરવાની તાવાવેલી એકાએક બનણે પૂરી નીકળી છે !! પરંતુ જ્યાં સુધી, લેખોમાં, અને વાનોમાં દર્શાવાયેલી ખાવનાઓને મર્ત અવશ્ય ન આપીએ, જ્યાં સુધી, હૃદયનાં જાંડાણમાંથી પણ ક્રામી-ભાવનાના વિષનો નાગ ન કરીએ ત્યાં સુધી મહાત્માજીના આદર્શની દિશામાં આગળ વધવાનું લાગ્યેજ અને ! લેખો કે વાનો કાર્ય સાધક નથીજ એમ સમજવાનું નથી. જો તેની પાછળ દિલની સાચી લાગણી હોય તો અવશ્ય તેની અસર ઘણી જાંડી થાય. દિલમાં દલાહલ ભર્યું હોય, છતાં હોડ બહાર અમૃત જેવા શબ્દો લાવવાથી નહિ, પરંતુ હૃદયમાં અમૃત-ઝરણુ સરળવીને, પછી વાણી અને કાર્ય દ્વારા તે માંડેયો સાચો સુધારસ વહેવડાવીએ, તો તેની અસર. જેવી તેવી ન સમજવી. જેમને ગતદિવસ આજીવિકા માટે કાર્યગત રહેવું પડે છે તેવા કંગેડો માણુમો ખીલું શું કરી શકે ?

રેજીમરેજી વ્યવહારમાં, દિગના જાંડાણમાંથી નીકળતી આવી અમત વાણી તો કેટલીએ અગુહિ ઘોષ નાખવા અમર્થ છે

આ મુદ્દો વિદ્યાર્થીવર્ગ સમજી જ્યાં તો ખૂબ પ્રગતિ માધી શકાય. દર્શાત તરીકે, જો તે વર્ગ કેળવણી વિષેની મહાત્માજીની ભગ્ય યોજનાનો અભ્યાસ કરે અને તેમ કરી તેનો અમલ કરે કંગવે તો દેશની કાયા પલટાઈ જાય. વિદ્યાર્થીઓ અને યુવકો આટલી વાત દિલ-ગોંમરી અવસ્ય ઉતારે કે મહાત્માજીના સ કદમ મુજબ અવરાત્ય એટલે સમરાત્ય; અને તેમની માન્યતા મુજબનાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાપકતા એ સમરાત્યનું મુખ્ય લક્ષણ જાણવું.

શબ્દો ટાંકી લેખની પર્યાપ્તિ કરવી એ યોગ્યજ લેખારો :-

(૧) “ મૃત્યુ ક્રોધ પણ રીતે આવે તોય કલ્યાણકારી છે; પણ સ્વધર્મ અર્થાત્ સત્યને કારણે જે મરે છે તે વીરપુરુષનું તો તે ખેવડું કલ્યાણ કરે છે...ક્રોધ મિત્ર મરી જાય તો શોક કરવાની રીતિ છે. પણ ધર્મને જે પોતાના શરીરની આહુતિ આપે છે, તે પુરુષના સંબંધમાં આ રીતિ ખોટી છે. ”

(૨) “ વિપત્તિ અને વેદના વિના જીવનમાં શું સાર છે?...રામાયણમાં, સીતા રામનાં દુઃખ, વેદના અને તપશ્ચર્યા વિના ખીજું શું છે?...જીવન કરતાં મૃત્યુ અને દુઃખનું મૂલ્ય વધારે આક્રોશ, અને આપણાં મનનો મેલ ધોવાની એની શક્તિ તમે સમજો એમ હું ઇચ્છું છું. ”

ઉપરોક્ત શબ્દો લખતાંજ મહાત્માજીના અવસાન પછી બે ત્રણ દિવસમાં મારા એક ભ્રાતા ઉપર લખેલ પત્રનું મને સ્મરણ થાય છે. તે સમયની તાજીજ અસરમાં આ પ્રમાણે ઉદ્ગારો હૃદયમાંથી ટપકી પડ્યા :-
“ જિસસ કાષ્ટરિત્નો દૂર ઘાત તેમના લક્તોનાં દિલમાં હજી પણ કરણ કાવ્યમયતા પ્રગટાવે છે. વાલ્મિકિએ અને ભવભૂતિએ નિરૂપેલી રામસીતાની અતિ કરણ કથા આજેય આપણાં દિલને દ્રવી નાખે છે. શું, મહાત્માજીની આ હત્યા એવુંજ કે એથી પણ કરણતર કાવ્ય જગતને આપવામાં નિમિત્તરૂપ થશે? તેથીજ શુ ગાંધીજીને રામનામનું ગટણ આટલું બધું પ્યાર હતું? ”

આથી ભવ્ય અને કરણ અસર પાડનાર, અને સર્વનો ઉદય સાધવા મથનાર મહાત્માજીના ગૂઘણ શરીરનું અવસાન થયું એ ખરું. બાકી તેઓશ્રી તો અમર છે. જીગ જીગ જીવો મહાત્માજી.

હિંમતસાહ કલ્યાણરાય બક્ષી

બાપુ, આ દુનિયાના દેવ

ભાષ્યની નટલાઈએ 'ગાંધી આરક ગ્રંથ' માટે લખવા, એવા ભાવનીના શબ્દોમાં લખ્યું છે કે તેને હું નકારી શકતો નથી. હું મારી મર્યાદાઓ સમજું છું. જેને સમજવા બલભલા ગોથાં ખાય તે મહાન વિભૂતિને હું તો શી રીતેજ સમજી શકું? ખીરખલનો દાંડ ઢેડ લોકોએ ક્યાં તે ન્યાયે પણ હું અક્ષમતિ આ મહાન આત્માને મારી અંગલિ આપી શકું તોય બસ છે.

દુનિયા ન્યારથી આત્મ થઈ હશે ત્યારથી સત અસતનું દંડ તો આત્મ છે. ફક્ત એમાં સતયુગથી તે આ કાળ સુધી ટકાવારીનો કેર પડ્યો છે. સતયુગમાં અસતની ટકાવારી ઘણીજ વૃજ હોય તેમ લાગે છે ત્યારે અત્યારે સતની ટકાવારી નહિજ જેવી છે. પણ સત અસત શી વસ્તુ છે એજ પ્રથમ તો સમજવું મુશ્કેલ છે. આખી દુનિયાના મનુષ્યો જુદે જુદે રસ્તે કઈકે શોધમાં છે પણ તે જડે છે કે કેમ તે સવાલ છે. કાંઈ બસ લક્ષ્મી લક્ષ્મીની પાછળજ પડ્યા છે પણ લક્ષ્મી લઈ એ લોકો શું માગે છે? સુખ, આનંદ. પણ કેવું સુખ? કેવો આનંદ? શાશ્વત. 'પણ આ બધાને મળે છે? લક્ષ્મીથી દૈહિક સુખોની પાછળ મનુષ્યો આવરા આવરા ફરે છે. તેમને કાંઈ એન પડતું નથી તેમની તરસ છીપતીજ નથી કેટલાક લોકો દૈહિક સુખના અભાવે માનસિક સુખમાં પોતાને મસ્ત માને છે. કુદરત, કલા કારીગીરી વગેરે. તેઓ ધનવાનોને મૂર્ખ માને છે અને પોતાને ધનવાનોથી ઉન્ન્ય ક્રાંટિના માને છે. માનસિક સુખથી પણ તેમને તૃપ્તિ થતી નથી. કેટલાક ભાગ્યશાળી કાર્યિક તેમજ માનસિક બન્ને સુખો ભોગવે છે છતાં છવનમાં તેમને પણ કાંઈકે જાણું જાણું લાગે છે. વૈભવ, ક્રાંટિ, કલા બધું હોવા છતાં છવનના ગિંડાણમાં બધે કાંઈજ નથી એમ લાગ્યા કરે છે. તો પછી શાશ્વત સુખ, આનંદને માટે ક્યાં દોડવું? આપણે જે આપણી જાતને હંમેશ માટે બૃહી જઈએ તો આપણને કુ:ખ લાગે? અને જ્યાં દુ:ખના અભાવ હોય તો સુખ ને આનંદ મળવાંજ જોઈએ દરેક માણસ યોડે ધણે અંશે પોતાની જાતને બૂલવા પ્રયત્ન કરે છે. લક્ષ્મીવાન દાર પી લાન બલશે ને પોતાને આનંદ અનુ-

ભવતો માનશે પણ નિશો ઉતરે ત્યારે શું? કલાવાન કલામાં તન્મય હશે ત્યાં સુધી આનંદ અનુભવશે પણ પછી શું? આપણી જાતને ખૂલવા માટે એકજ ઉપાય, મનના ગુલામ ન બનતાં મનના પ્રભુ બનો. અત્યારે તો સહેજ સહેજ વાતમાં દિંદુ મુસલમાન તરફ ને મુસલમાન હિંદુ તરફ ક્રોધ કરતાં, તિરસ્કાર કરતાં, અપમાન કરતાં, સાંખતાં, ખૂનામરફી કરતાં જરા પણ અચકાતા નથી. તેમનું મન તેમના કાણુમાં નથી રહેતું. બાપુ જેવો તપસ્વીજ અધાને સરખા ગણે કારણ કે એને એનું મન કાણુમાં છે ને તે પોતાને અધામાં જીએ છે.

પદાર્થવિજ્ઞાનનો એક અટલ નિયમ છે કે દુનિયામાં શક્તિ જુદા જુદા રૂપમાં વસે છે ને એક રૂપમાંથી બીજા રૂપમાં ફરી શકે છે. આ નિયમને આધારે દુનિયાની શક્તિનો સરવાળો ફરીએ ન તેવીજ રીતે આ મહાન બ્રહ્માંડ જેમાં કેટલીયે દુનિયા સમાયેલી છે તે અધાની શક્તિઓનો સરવાળો ફરીએ તો જે મહાન શક્તિ થાય તેને આપણે ભગવાન કહીએ. જડ પદાર્થના પરમાણુઓમાં પણ ચૈતન્ય છે એવું પદાર્થવિજ્ઞાન કહે છે એટલે આ દુનિયા જડ નથી પણ ચૈતન્ય સ્વરૂપજ છે. ને જે વસ્તુ આ ચૈતન્યમયી દુનિયામાં અધે પથરાઈ શકે તેને પોતાપણું હોતું નથી.

આપણા ઋષિમુનિઓ એકજ જગ્યાએથી હળરો માધલ દૂર આવેલ બીજા ઋષિમુનિઓ સાથે વાત કરી શકતા, તેમને જોઈ શકતા. હવે એ વાતને રેડીએ ને ટેલિવીઝન સાથે સરખાવીએ તો ઋષિમુનિઓ પોતાના મગજનેજ ઘાંડ કાર્ટીંગ ને રીસીવીંગ સ્ટેશન જેવી સ્થિતિમાં રાખતાં હોવા જોઈએ, ટૂંકામાં આ દુનિયામાં જ્ઞાન એટલું અગાધ છે કે ભલભલો જ્ઞાની પાસેનું જ્ઞાન પણ દરિયામાં વરસાદના ટીપા સાથે સરખાવીએ તો પણ તે સરખાવાય કે કેમ તે શંકા છે. દુનિયામાં દરેક પ્રજાને જોવા માટે કેટલીય બાણુ હોય છે એટલે એ બધી બાણુ મંભાળી જો પ્રજાનો ઉકેલ થાય તોજ શુભ પરિણામ આવે ને આવો ઉકેલ કરનાર માણસ કાષ્ટકજ હોય છે.

ગાંધીજીને ગાળો દેનાર મુસલમાનો હવે ગાંધીજીને મંભારે છે. ગાંધીજીએ આપણને મુસલમાનો ઉપર પ્રેમ કરવા કહ્યું છે છાપાં વાંચતો સાદી સમજણનો માણસ કદાચ તેમના ઉપર પ્રેમ તો ન કરે પણ જરા શાંતિથી વિચાર કરે તો

તેમના ઉપર અણુગમે પણ નજ કરે ને તે જ હિંદુસ્તાન એવા
પાપા પર ચણાવા માંડ્યું છે કે હવે તેને દબાવી શકાશે નહિ. દુનિયાના
વધારેમાં વધારે લોકોને જે સાત્વિક સુખ આપી શકે તે માણસ દુનિયાને
દેવ કહેવાય. આપુ એ દુનિયાના દેવ હતા. તેમની શિખામણે દુનિયા ચાલશે
તો દુનિયાના વધારેમાં વધારે માણસો સુખી થશે. પણ માનવજાત
વાંદરામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એટલે સીધી રીતે સમજે તેમ લાગતું નથી.
એટલે વિનાશ પછીજ સર્જન થશે. આપુના સતતી ચિનગારી ભવિષ્યનું
સુખી સર્જન કરશે. આપુને પ્રણામ.

ઇવજ્ઞાન ઇખીલદાસ ઓતિયા

આપુની વિદાય

એક યોગી થયો વિદાય, આજ બાપુ થયા વિદાય,

પોરબંદરમાં જન્મ લઈને, પાવન કરિયું ગ્રામ;
સત્ય ને અહિંસાના બળથી, કર્યો દેશ આઝાદ-આજ બાપુ

દાંડીકૂચથી વિરાટ જનતા, જમવી એક પળમાંય;
ધરાસણામાં ધાડ પાડીને, મૂળથી બ્રિટિશ સરકાર-આજ બાપુ

અવિચારી એક માનવની ગોળીએ, કર્યો ઉદ્ધકાપાત;
ચાલીસ કરોડનો તારણહારો એ, ચાલ્યો હિંદનો તાત-આજ બાપુ

બેભાકળી એ જનતા આજે, અશુની ધરે ભેટ,
હૃદય રહતાં શુદ્ધ ન જડતાં, બાપુ અમર રહે-આજ બાપુ

ટીરિટ પરીખ

ગુણનું સ્મારક

માનવહૃદયમાંથી અસ્ત થતી લાગતી પ્રેમલાવનાનું પુનઃપ્રતિષ્ઠાપન કરવાનો અતિપ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરતાં પૂ. ગાંધીજીએ પોતાના દેહનું દાન કર્યું. ઉપલક્ષ રીતે જોતાં તે જાણે એમ લાગે છે કે કામી ઝગડો મીટાવવાના પ્રયત્નમાં તેમણે દેહ આપ્યો. પરંતુ તેમનું જીવન સમગ્ર રીતે જોવાનો સામાન્ય પ્રયત્ન કરીએ તો પણ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઇ આવશે કે કામી શાંતિ માટેનો પ્રયત્ન તેમના મૃત્યુનું નિમિત્ત બન્યો છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તે મનુષ્યજીવનમાં વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક બંને દેહોએ પ્રેમને બદલે દ્વેષ, ઐક્ય ને બદલે છિન્નચિન્નતા પ્રસરી રહેલાં છે. તેને સર્વાંગી રીતે સુધારીને પ્રેમ અને ઐક્ય સ્થાપીને તે દ્વારા સત્યદર્શન કરવાના અને કરાવવાના તેમના પ્રયત્ન પુરુષાર્થના એક વિભાગરૂપે કામી વિદ્રોષના રાક્ષસ સામે તેઓ ઝૂમતા હતા. એટલે કે દ્વેષ અને અર્નૈક્યની ભાવના પછી ગમે ત્યાં પતિ અને પત્નીના સંબંધી જેવા નાસ્તિક અને તદ્દન ધરમયુ પ્રશ્નોમાં, કે મિલમાલિક અને મજૂરના આર્થિક પ્રશ્નોમાં, કે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને કામી ઝેરના ધાર્મિક-સામાજિક પ્રશ્નોમાં, કે પછી આંતર-રાષ્ટ્રીય મંત્રણામાં દેખાય ત્યાં દરહંમેશ પ્રેમ અને ઐક્ય સ્થાપવાનો તેમનો અદ્ભ્ય અને અપ્રતિહત પ્રયત્ન રહેતો.

અને તેથી માણસ વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ અને ઐક્યની ત્રિહિ થાય ત્યારે દરેક કાર્ય મદાત્માજીનું સાચું સ્મારક બની રહે છે. પછી તે કાર્ય એક ભૂલા પડેલા નાના આગકતે રખતો બતાવવા જેવું 'બિન મદત્વનું' હોય, કે કાઈ ગામડાંમાં કીર્તિવિહીન સખત મહેનતવાળું મંચુ રચનાકાર્ય હોય, કે અતિ વિસંવાદી લડવાડિયા વાતાવરણમાં શાંતિના મંદિરો બનાવવાની પૂર્વક સુધાવવાનું હોય કે કીર્તિ અને મોખો અપાવનારું 'મદત્વનું' કાર્ય હોય ગમે તે જાતનું હોય, પણ જો નિઃસ્વાર્થભાવે કરવામાં આવેલું છે અને તેનાથી મનુષ્યોમાં પરસ્પર પ્રેમ અને ઐક્યની થોડી પણ ત્રિ થતી હોય તો તે મદાત્માજીનું સ્મારક બને છે. જેમ મનુષ્યનું મૌહ્ય રૂપમાં નદિ પણ ગુણમાં રહેલું છે, બરાબર નેત્રી રીતે આવા

મહાન પુસ્તકનું સ્મારક પણ તેમણે પોતાનો ગુણરૂપી જે અમૂલ્ય વારસો મુક્યો છે તેને ઉત્તરોત્તર વધુ વિકસાવવામાં રહેલું છે.

ઉપેન્દ્ર જ. સાંડેસરા

છેલ્લો કટોરો

છેલ્લો કટોરો ઝરનો આ, પી જલે બાપુ !
સાગર પીનારા અંજલિ તવ ઢોળલે બાપુ !

અણખૂટ વિશ્વાસે વધું હવન તમારું,
ધૂતો દગલખાળે યજ્ઞ પડિયું પનારું,
સત્ય તણે જોળે ઢળી સુખથી સુનારું,

આ આખરી ઝોરીકટે શિર સોંપવું બાપુ !
કાપે ભલે ગરદન રિપુ મન માપવું બાપુ !

સુર અસુરના આ ઉદ્ધિ-વલોણે,
શી છે ગતાગમ રતનના કામી જનોને,
તું વિના શંભુ ! કોણ પીરો ઝર દોણે ?

હૈયા લગી ગળવા ગરલ ઝડ નાઓ રે બાપુ !
ઓ સૌમ્ય-સૌદ્ર, કરાલ-કોમલ, નાઓ રે બાપુ !

આજર માનવજાત, આકુળ થઈ રહી બાપુ !
તારી તબીબી ઠાજ એ તલખી રહી બાપુ !

ન બાપ ! માતા આખલાને નાથવાને,
ન વિશ્વહત્યા ઉપરે જળ છાંટવાને,
ન સાત સાગર પાર સેતુ ખાંધવાને,

ધનધોર વનની વાટને અજવાળતો બાપુ !
વિકરાળ કેસરિયાળને ધંપાળતો બાપુ !

આલ્યો જલે તુજ લોભિયો ભગવાન છે બાપુ !
છેલ્લો કટોરો ઝરનો પી આવલો બાપુ !

લાડીલા બાપુ

કામ બાકી છે ઘણું તારું લાડીલા બાપુ, કામ બાકી છે ઘણું તારું
ભારતભૂમિનું મળિયાડું લાડીલા બાપુ, કામ બાકી છે ઘણું તારું
રૈયત છે રાંકડી ને તું તો એની લાકડી, કામ પડે કોને સ ભાડું લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

ભારતભૂમિનો અખંડ દીવડો તું, અજવાળે હિંદ ઉભાજ્યું લાડીલા બાપુ!
હિંદનો હીરો મોહન દુનિયાનો દીવડો, અસ્ત થયું અજવાળું લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

ગુલામ હિંદના ગુલામ બાલુને, ગુલામીથી મુક્ત કીધાં લાડીલા બાપુ!
જેલ મહી અમ બંધનમાં હતા. આઝાદ બનાવી કયા હાથ્યા લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

ભારતભૂમિને આઝાદ બનાવા કાજે, દીધું જાલિદાન તારું લાડીલા બાપુ!
પ્રજાના હિત માટે સત્ય અહિંસા માટે, મૃત્યુ વહોર્યું અકાળું લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

પૂર્વ ને પશ્ચિમ મૂકી દક્ષિણ કસ્તુરબા મૂકી, ઉત્તરમાં તારું યાજુ લાડીલા બાપુ!
નેહરૂ સ્વરાજ તારું અખંડ સૌભાગ્ય રહે, હૃતભાગી હિંદ તો રંગાણું લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

બનેલા બાલુના હર્ષને, શાને આજ રડાવો લાડીલા બાપુ!
કદવી ના થકું તારા મૃત્યુથી, કદપનાની રાખ જની બચે લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

યમુનાના કાંઠે તારા દેહ વિસર્જન કીધાં, આંસુથી આરતી ઉતારું લાડીલા બાપુ!
બાપુ! બાપુ! કહી હિંદ પુકારે, એ નામ ના રે વીસાડું લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

એક અંધ લિખારીનો ભક્તિભાવ
એક દિવસ ઉપવાસ કરી અંધશાંતિ માટે ૫. આપુલને બેટ આપે છે.

મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ !

પૂ. બાપુજીના અવસાનના ખબર જાણ્યા ત્યારે મને પીઠ્ઠાનો આંચકો લાગ્યો, અને થોડા કલાક ગમગીની પણ થઈ. પણ સવારે ઊંડતાં જ મને દિલમાં થયું-કે પૂ. બાપુજીનું અવસાન જ ક્યાં થયું છે ! જો એમનું અવસાન થાય તો ખરેખર દુઃખની વાત ગણાય. કેમકે જો મહાપુરુષે જીવન આપું. સેવામાં ગાળ્યું હોય, તેનું અવસાન થાય તો કોને દુઃખ ન થાય ! પણ પૂ. બાપુજી મયાં જ નથી. ખરી રીતે એમનું મૃત્યુ મરી ગયું છે.

તે ૭૮ વર્ષ ઉપરાંત જીવ્યા એ સમય દરમિયાન બાળપણ બાદ કરતા તેમની એકેએક ક્ષણ તેમણે જીવી ગઈ છે. છતાં ૫૦ ઉપરાંત વર્ષોમાં તેમણે નથી રવિવાર જોયો કે નથી તહેવાર જોયો. તે ખાવા ખેસતા ત્યારે પણ દેશનું કામ કરતા, જાગૃતતા ત્યારે પણ દેશનું કામ કરતા. તેમણે શરીરને, મનને એવાં ધડથાં કે એવીમે કલાક ખડે પગે કામ આપે તે નિરાંતે કદી જાંઘ્યા નહિ અને સતત દેશની સેવા કરી. એમ કહેવાય છે કે યોગીઓનું આયુષ્ય ૪૦૦ વર્ષનું હોય છે. એ પ્રમાણે બાપુએ ખરેખર ૪૦૦ વર્ષનું કામ કર્યું. પછી ભગવાનને થયું કે આ દેશની પાસે ખૂબ કામ લીધું, હવે એનું કામ પૂરું થયું.

અને પૂ. બાપુનો દેહ તેણે લઈ લીધો. શા માટે ? દુનિયાના ઉદ્ધાર માટે જ. હવે બાપુનો આત્મા આ પાા કૂટના દેહમાં સમાઈ ન શકે એટલો મોટો થયો. તે આત્માની ગતિ ખૂબ જ વેગવાન હતી. તેની સાથે દેહ ચાલી શકે તેમ નહોતો. અને આત્માના ઉચ્ચતમાં તે જાણે વિશેષ ન કરતો હોય એમ થવા લાગ્યું. તેથી ભગવાને એ આવરણ દૂર કર્યું. તેમણે ધણાં વર્ષ પૂર્વે કહેલું કે હું મરીશ ત્યારે હવામાં ઊડી નહિ જઉં પણ કસ વિનાની જમીનમાં ખાતર થઈશ.

બાપુનો પુનર્જન્મ થયો : એટલે બાપુ પૌરુષદરમાં પૂતળીબાઈના જેટ જન્મ્યા હતા, તે જન્મનું કાર્ણ પૂરું થયું. અને હવે તે વિશ્વને જેટ સૈદ્ધાન્તિક દેહે જન્મ્યા છે. તેમનો આત્મા આજે વિશ્વમાં પ્રગટ થયો છે.

ધન્ય મૃત્યુ-ધન્ય જન્મ : આ જન્મ પણ કેવા શુભ યોગ્યિયે થયો? પૂ. બાપુ ઇચ્છતા હતા કે સેવાકાર્ય કરતાં કરતાં મારો દેહ પડે અને તે વખતે મારા મોંમાંથી સંમનામળ નીકળે. આ જોને ઇચ્છાઓ ભગવાને પૂરી કરી છે. મહાપુરુષને જાણે તેવું મૃત્યુ થયું. તેમણે જગતની સેવા છેલ્લી ક્ષણ સુધી કરી અને જગત પાસેથી એક ક્ષણનીય સેવા ન લીધી. પ્રાર્થનાના વિચારમાં, પ્રાર્થનાસ્થાને ભગવાનનું નામ લેતાં લેતાં વિવાદરહિત અને હસતા મોંએ એક ક્ષણમાં દેહ ત્યજી દે છે. અને વિશ્વના એકેએક માનવીમાં પહોંચી જાય છે. અને વિશ્વમાં પ્રગટ થાય છે.

હું તા. ૧ લીએ વર્ધા જવાનો હતો અને તેમને મળવા ઇચ્છતો હતો. પણ હવે તો હું આંખ મીચી દઉં એટલે તરત મળી શકું છું.

એમનો દેહ હતો ત્યારે એ જે કહેતા હતા તે કેટલીક વાર કેટલાવને ગંમતું ન હતું. હવે તો એવું કંઈજ રહ્યું નહિ. હવે તો તેમનો આત્મા આપણને સતત જગૃત રાખવાનું કામ કરશે. તે સદેહે જે ન કરી શક્યા, તે હવે તેમનો આત્મા કરશે.

હા, એ વાત ખરી છે કે આપણને તેમની ખોટ લાગશે. અને આપણે બધા મોહથી તદ્દન મુક્ત ન હોવાને કારણે દુઃખ પણ થશે. પણ બાપુની દૃષ્ટિએ તો એમ જ કહી શકાય કે ભગવાન તેમની સેવામાં હતા અને જેવું ઇચ્છ્યું, તેવું જ મૃત્યુ આપ્યું અને ભગવાન ભક્તને આધીન છે, તેમ જગતને ખતાવ્યું.

યુગાવતાર : હજારો વર્ષોનો ઇતિહાસ બેતાંબ આરો મહાપુરુષ થયો હોય એમ જણાતું નથી. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ વગેરે બધા અવતારો થયા. આ એમનાં કરતાંય મહાન અવતાર થયો. મૃત્યુ પામ્યા પછી તો દરેકની જ્યંતી ઊજવાઈ છે. પણ બાપુના જીવન દરમિયાન તો કરોડો માણસોએ વર્ષોથી તેમની જ્યંતી ઊજવી. દરેક ધર્મના, દરેક જાતિના લોકોએ ઊજવી છે.

આજે પણ દુનિયાના દરેક દેશે તેમનો દેહ જવાથી આંસુ સાપાં. એવા દેહવાળો આત્મા કેટલો મહાન ગણાય.

આરો મહાન આત્મા હજારો વર્ષો આર્યો. આપણાં ધનભાગ્ય કે તેના જમાનામાં આપણો અવતાર થયો. પણ જો તેના જીવનમાંથી કંઈક ન મહત્ત્વ કરીએ તો આપણું મહાન કમભાગ્ય પણ ગણાય.

એમણે તે જીની જાણ્યું અને મગી પણ જાણ્યું તેમનું દેહથી કળ્યાનું કાર્ય પૂરું થયું, એટલે તેજ ક્ષણે ભગવાને તેમને ઉપાડી લીધા.

હું એમના મૃત્યુને રડતો નથી. પણ આપણે એમણે આપેલા શિક્ષણમાથી કેટલું ગ્રહણ કર્યું છે અને કેટલું ગ્રહણ કરવાના છીએ, તેની વિમામણુમા છું ખરે. ઇશ્વર આપણામા એટલું બધું આપે કે એમણે આચરેલા અને બોધેલા ધર્મમાથી કંઈક કરી શકીએ !

(શિડિયું)

રવિરા'કર મહારાજ

મુક્તાત્મા ગાંધી

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીએ આખી જિંદગી સુધી વિવિધ પ્રકારની ઉત્કટ તપશ્રયા વડે હિંદુસ્તાનની સેવા કરી છે. પરંતુ એ એવામ દિરના કાગશરૂપ પોતાના વીગેચિત મરણ વડે એમણે હિંદુસ્તાનની, હિંદુધર્મની, હિંદુસમાજની અને અખિલ માનવજાતિની પણ દિવ્ય સેવા કરી છે. જીવનનું પૂરુંપૂરું મૂલ્ય ચૂકવી દીધા પછી મરણનું પણ પૂરુંપૂરું મૂલ્ય ચૂકવી મહાત્મા હવે મુક્તાત્મા બન્યા છે. શરીર વડે જે કંઈ એવા અને આધના થઈ શકે તે જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી કરી એમણે પોતાનું શરીર 'હે રામ' એ મંત્ર ઉચ્ચારી ભગવાનના ચરણોમા અર્પણ કર્યું અને ભગવાને એમના મહાન આત્માને દેહતા બધનોમાથી છોડાડીને આખાપે વિશ્વમા વિધીન થવા દીધો.

આજે આપણો ગોક કરીએ છીએ પણ તે એમને માટે નહિ, આપણી જાતને માટે કરીએ છીએ એમને તો પરમ શાંતિ મળી છે. આજે એમનો વિકલ્પોત્સવ છે હવે તેઓ એકલા હિંદુસ્તાનના લોકોના નહિ, આખી દુનિયાના સજ્જનોના હૃદયમા ધ્યાપિત થયા છે. મહાત્મા ગાંધીના મૃત્યુનો દિવસ મુક્તાત્મા ગાંધીના જન્મનો દિવસ છે. તરીરને જ ઓળખનારા, શરીર એજ ગાંધી છે એમ માનનારા હન્યારાએ એમની તપ સીણ કાવા આપણી પાસેથી પડારી લીધી. પણ એથી એને શું મન્યુ ર કયું નથી મળ્યું. આખીપે માનવજાતના તિરંગાગી કમાણી કરી !

આજે આપણે અતર્બુજ થઈ આપણા દિગ્ગામાથી નજીવા આયો, મત્સર, ક્રામી વૃત્તિ અને ક્રોધ વગેરે દોષો નિર્મૂળ કરીએ અને એ સ્વચ્છ હૃદયમ દિરમા બાપુ ભગવાનની ધ્યાપના કરીએ

-દાંડા કાલેશ્વર

અમર શહીદી

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ।

જે દિવસે ગાંધીજીએ દિલ્હીમાં મુસલમાનોની તરફેણની સાતે શરતો બહાર કરી અપવાસ છોડ્યા તે દિવસે સાંજે એક મિત્ર કોઠથી ધૂવાંપૂર્વા થતો મારી પાસે આવ્યો. તેણે કહ્યું, ' પાકિસ્તાનમાં હિંદુઓને માર મારવામાં આવે છે, તેમને લૂંટી લે છે, ઘર બહાર હાંકી કાઢે છે, ઘણાંતાં ખૂન કરવામાં આવે છે, સ્ત્રીઓને ઉડાવી બચ છે, ધર્માતર કરાવે છે, છતાં અહીં મુસલમાનો માટે ગાંધીજી અપવાસ કરે છે ।'

મેં પૂછ્યું, ' તમે શું કહેવા માગો છો ? પાકિસ્તાનના મુસલમાનોએ હિંદુઓને માર્યા તો એનો બદલો હિંદુસ્તાનના નિર્દોષ મુસલમાનોને માર્યાથી કેમ મળે ? અફઘાનિસ્તાનમાં એક પઠાણ હિંદુનું ખૂન કરે તો તેના બદલામાં અમદાવાદના એક પઠાણને મારવો તે કેવી રીતે ન્યાયસરનું ગણાય ? અરે સાથે શા માટે બંધજો. તમે મજબૂત માણસ છો. હલીલોના ઉસ્કેરાટમાં ધારો કે તમે મને એક તમાચ મારી દો. તેના બદલામાં હું તમારા ઘેર બંધ, અને તમારા નાના છોકરાને પકડું ' તારા બાપે મને તમારો માર્યો હતો ' એમ કહી તેને ચૂંટી ખાણું તો ? તો મારા આ કાર્યને તમે હીચકાઈ કહો કે ખીજું કંઈ ?'

પેલા મિત્રે વધુ ગુસ્સાથી કહ્યું, ' પૂર્વ બંગાળમાં હિંદુઓની કેવી કતલ ચાલતી હતી ! તે શાથી અટકી ! બિહારીઓએ બહાદુરી ન કરી હોત તો ?'

મેં કહ્યું । તમારા આ મત સાથે હું મળતો નથી ચતો. બિહારનો બદલો પંજાબમાં લેવાયો. અને પછી બોપાલ અને બાવલપુર, અસ્લર અને કોલ્હાપુર, એમ વિષયક આગળ ચાલે તો એનો અંત ક્યાં ? મારેજ ગાંધીજી કહે છે ' વેર વેરથી ન શમે. અમિને એલવવા અમિની વર્ષા નકામી. એના માટે તો શીતળ જળ જોઈએ. તેમ વેરને શમાવવા પ્રેમ જોઈએ. '

પરંતુ મુસલમાનોની તરફેણની સાતે શરતોથી આ મિત્ર અટકે બધો ઉસ્કેરાપેલો હતો કે તેજુ ગાંધીજીની વિરદ ધણું બધું કહ્યું. ઉપર

તે ગુન્સાથી બોલ્યો ' ગાંધીજી હિંદુઓના દુશ્મન છે તેમનું ખૂન કરવું બેધર્યે '

નાકના ટેરવા ઉપર આગળી મૂકી હું બોલ્યો, ' જી, જી, છી ' મારા કહેવાનો અર્થ એ હતો કે આનું અભદ્ર ન બોલ નહિ તો ગાંધીજી તો દિલ્હીમા રહ્યા અને અહીં કોક તારૂં ખૂન કરી બેસશે

આ મિત્રની સામે દલીલોના કઈ અર્થ નહોતો ક્રોધાન્વિત માણસની સામે મૌન એજ આચો માર્ગ છે

x

x

x

મને કોઈ પૂછે કે ગાંધીજીના જીવનનું સૌથી મહાન કાર્ય કયું તો વિનામકેચે હું કહું કે દિલ્હીની સાત શરના ભગવાન ઇશુએ કહ્યું છે કે ' તમારા દુશ્મનો પ્રત્યે પણ પ્રેમ રાખો ' ઉપકાર ઉપર તો ઉપકાર સૌ કોઈ ઠરે પણ અપકાર ઉપર ઉપકાર કે એસા સતન કોઈ ' આવા વિરલ સત હજાર વર્ષે અકાદ પાકે છે

હજારો વર્ષે પાકે એવા વિરલ સત ગાંધીજી હતા જીવનભરની તપશ્ર્ના પડી સ્વરાજ મળ્યું તોયે આ નિવૃત્તિના અધિકારી પુરધે નિવૃત્તિ ન લીધી કાર્ય એજ એ નીરપુરુષનું જીવન હતું સ્વરાજ મળ્યા પછી એમણે જોયું કે કોમી દાવાળની વિષજ્વાળાઓએ સારા ગણ્યાતા માણસોની દષ્ટિમા પણ વિભ્રમ પેદા કર્યો છે ત્યારે એમણે પોતાના અવાજ બેરથી ઉઠાવ્યો એમને લાગ્યું કે એ અવાજ લોકોના હૈયા સુધી નથી પહોચતો ત્યારે તેમણે પોતાના જીવનને હોડમા મૂકી દીધું, અને દિલ્હીની સાત શરનો મેળનીનેજ એમણે થોડી ઘણી શાંતિ અનુભવી એ વખતની કોમવાદી આધી જોતા, એક ગાંધી સિવાય આ પગલુ ભરવાની બીજા કોનામા તોકાત હતી ! પ્રતિકૂળ પ્રવાહમા સિંદ સિવાય બીજું કોણુ તરવાની દિંમત કરી શકે છે !

સ્વરાજ મળ્યા પછીનું ગાંધીજીનું એકેક પગલુ એ વિરાટ પગલુ હતું જીવનભર એમની સાથે ચાલનારા સાથીઓ પણ વણે દર પાઠળ પડી ગયા તો સામાન્ય માણસનું શું ગણું !

સામાન્ય માણસની આ અણુસમજ અને નિર્ગળતામાથી, જગતના આ સૌથી મહાન અને ભવ્ય પુરુષનું કરુણ મૃત્યુ નીપજ્યું !

સામાન્ય માણસની આ અણુસમજને પ્રહાર કરતા આચાર્ય કૃપાલાનીએ કહ્યું ' ગાંધીજીની તમે ' સત ' ' સત ' કહી પ્રશસા કરી તેમની

ન્યાં અને ત્યાં, ન્યારે અને ત્યારે 'જે' ખોલાવી. આ સંતપુરુષ પાસેથી તમે શાની અપેક્ષા રાખતા હતા? સામાન્ય માણસની માફક, તેઓ પણ વેરનો બદલો વેરથી લેવાનું કહે! આંખને બદલે આંખ, દાંતને બદલે દાંત અને ખૂનને બદલે ખૂન લેવાનું કહે! તો પછી સામાન્ય માણસ અને સંતમાં ફેર શો ?'

આ ફેર આપણે પામર માણસો ન સમજી શક્યા. પણ ગાંધીજીને તો માણસું મૃત્યુ મૃત્યું 'પ્રાર્થના કરતાં, ચારે બાજુથી ગોળાઓ છુટતી હોય, અને મુખથી શમતામનું રટણ કરતાં અને કરાવતાં માફ મૃત્યુ થાય.' આનું ધન્ય મૃત્યુ ગાંધીજી પામ્યા. હજારો અને લાખો માણસો, રોગનો ભોગ થઈ, પથારીમાં પાસાં ઘસતાં મરે છે, તેમની સાથે ગાંધીજીના મૃત્યુને સરખાવી જુઓ. ગાંધીજી તો અમર શહીદી મેળવી ગયા.

હજારો વર્ષ પહેલાં ભગવાન ધનુના કુશા-રોહણમાં અને સોક્રિટિસના વિષ ગ્રહણમાં, મૃત્યુના દેવને જે ધન્ય પ્રસંગનાં દર્શન થયાં હતાં તેવાં ધન્ય દર્શન હજારો વર્ષના ચક્રાવા પછી ગાંધીજીની શહીદીમાં ફરી થયાં. એ દિવસે મૃત્યુ પણ ધન્ય બની ગયું.

ભગવાન બુદ્ધ પછી ગાંધીજી હિંદમાં અને ભગવાન ધનુ પછી ગાંધીજી જગતમાં, સૌથી મહાન પુરુષ હતા. પુરુષમાંથી પુરુષોત્તમ બનવાનો એમનો અહોનિશ પ્રયત્ન હતો. દિલ્હીની સાત શરતોએ અને ત્યાર પછીની તેમની શહીદીએ, ગાંધીજીને મનવતંત્રી ટોચ પર મૂકી દીધા. મરીને ગાંધીજી અમર થઈ ગયા. તેમના માટે કવિ નરસિંહરાવના શબ્દોમાં 'મૃત્યુ મરી ગયું.'

પણ રે ખૂની ! તારી આશા તો વિફળ ગઈ. તારા હીચકારા પ્રયત્નના આંધળિયામાં, તેં એટલું પણ ન વિચાર્યું કે ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે !- 'શરીર હણાયાથી ના હણાય આ-મા આ.' અત્યાર સુધી ગાંધીજીનો વિરાટ આત્મા તેમના પરિમિત દેહમાં બંધાયેલો હતો. હવે તે મુક્ત થઈ સચરાચર જગતમાં વ્યાપી ગયો. તેમના જીવન દરમિયાન ગાંધીજીની જે સાત્વિક સત્તા આ જગતમાં હતી તેનાથીયે વિશેષ, તેમના મૃત્યુ પછી ફેલાઈ.

તો પછી, ગાંધીજી મૃત્યુ પામ્યા? ના ગાંધીજી અમર બની ગયા.

બાપુ ! તમે નાસ્તિકતાના સહરામાં આસ્તિકતાની મીઠી વીરડી જેવા હતા

શતકોની પૂર્ણાહુતિ પછી પૃથ્વીને પાટલે પધારેલા એ પુરુષવર ! તમારું વિરાટ જીવન વર્તમાનયુગના માનવો માટે એક અલુહિતકલ્પ કાવચ બેસું રહ્યું છે. ઇતિહાસની અધારી ગુફાઓમાં ઝળહળતાં અનેક માનવરત્નો એટલેટલાં તેજોમય હોવા છતાં તમારી વિશ્વવ્યાપી પ્રતિભા સમક્ષ કેટલાં ગાંધાં લાગે છે ! તમારું ખાલી રથાન પૂરે એવા કોઈ પરમ માનવનાં દર્શનથી કૃતાર્થ થવા આજે એધાર આંસુ સારતી માતા વસુંધરાને લાવિનાં કેટલાં શતકો સુધી પ્રતીક્ષા કરવી પડશે એનો અદાજ કોણ કાઠી શકે ?

બાપુ ! “ સિંહ, સર્ગાણા અને સપૂત ” ની માફક તમે પણ ચીલે ચાલનારા નહોતા, કેમકે લોક ગતાનુગતિક રહે, પણ લોકોત્તરને એ ન જાણે. એટલેજ તમે વલુખેલા વનવગડા વીધ્યા. એકલે હાથે અને એક પથ હિંસક શસ્ત્ર પાસે રાખ્યા સિવાય તમે રાક્ષસોનાં જૂથનો સફળ સામનો કર્યો. તમારો એ પુરુષાર્થ ‘ ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ’ સાબિત થયો છે. એણે ઇતિહાસને પાને કદીયે ન તોંધાયેલા બનાવોની પરંપરાથી વિશ્વને ચકિત કરી નાખ્યું છે !

જીવનના પરોઢમાં કોઈ અદશ્ય શક્તિએ તમને દક્ષિણ આફ્રિકાના માયાવી પ્રદેશમાં જોડ્યા, અને વર્ષોથી અપમાનનાં ઝેર પચાવી રહેલી હિંદી જનતાના પશુજીવનનાં નગરોનગર દર્શન કરાવ્યાં. કુદરતે ઉત્તર મસ્તકની બેટ આપી હોવા છતાં માનવી જેવો માનવી પોતાની કોષ કસર સિવાય માત્ર ગોરાઓના અત્યાચારને ધારણે નીચી મૂડીએ ચાલવાનું સ્વાભાવિક માની બેઠો હતો ! માલેત્રુજીને કે મુકલિસો માનહાનિની દષ્ટિએ સરખી સપાટી પર હતા. પુરુષત્વને ગુંજળાવતી ગોરી સત્તા સામે આંગળી સરખી જાંચી કરી શકે એવો કોઈ માઈનો પૂત હમરોની હિંદી જનતામાં દેખાતો નહોતો ! બાપુ ! માનવતાનું ખૂન નિહાળી તમારું કામળ હૃદય કકળી ઊઠ્યું. તમારા સ્વમાની ચિત્તમાં એકજ વિચાર રમી રહ્યો : આથી તો મૃત્યુ બહું ! તરતજ તમે વજ શા કોર

બની ગયા. તમે તપસ્વી જીવનને આમંત્રણ આપ્યું. તમારી તપસ્વાળે મુડદાંમાં પણ પ્રાણ ફૂંક્યા, અને દુનિયાએ કદી નહિ નિહાળેલા સ્વપ્ન-ગ્રહનાં યુદ્ધનાં દર્શન કર્યાં. એનો ઇતિહાસ સુવર્ણોક્તિ લખાયેલો છે. તમે શું કરવા ગયા હતા અને શું કરી બેઠાં ! પેઠી અદ્ભુત શક્તિ અર્થોપાર્જનને નિમિત્તે તમને આટલા માટેજ ત્યાં ખેંચી ગઈ હતી ! દક્ષિણ આફ્રિકાના એા વિજયી વીર ! પુત્રી તમે તમારી પ્રિય માતૃભૂમિ તરફ વળ્યા. અહીં અનેક મહાયુદ્ધો તમારી રાહ જોતાં બેઠાં હતાં. પરદેશમાં અંજભાવેથી યુદ્ધકળાનો લાભ એ યુદ્ધોને ખૂબ કીમતી થઈ પડ્યો.

બાપુ ! કોઈ પ્રયત્ન અંજાવાતની છટાથી તમે આગ્યા અને સદીઓથી જનમેલાં વહેમ, અજ્ઞાન, જડતા, સ્વાર્થ અને ભીરુતાનાં જનજાંતે એકે સપાટે ક્યાંએ ફગાવી દીધાં ! કર્મવીર ગોખલે કહેતા કે તમે તો માટીમાંથી માનવો પેદા કરી તેવા છો, એ ક્યન સાવ સાચું પડ્યું છે. તમે ન હોત તો સ્વાર્થવીરોમાંથી ત્યાગવીરો, કાયરોમાંથી યુદ્ધવીરો, અને કંગાલોમાંથી તપસ્વીજાનોં દર્શન ક્યાંથી યાત ? 'વજ્રથીયે કોર અને પુષ્પથી પણ કામળ' એવા તમે તમારા અસર્ગમાં આવેલા કોઈને પણ તમારી મોદિનીથી મુગ્ધ કર્યા વિના રહ્યા નથી !

બાપુ ! યુદ્ધ તો તમે લલાટે લખાવીને જ આવેલા, નહિ તો તમારે રણસેનમાં જીવનભર અંજવાનું હોય ? અને એ યુદ્ધ પણ કેવું ? આટલી વિશાળ પ્રમાણમાં એનો પ્રયોગ થયો હોય એવું કોઈ ઇતિહાસ-વેત્તા કહેતો નથી. આર્જવં કુટિલેષુ ન નીતિઃ । (હર્ષ) કૃટિલ તરફ સરળતા એ નીતિ નથી. એ સૂત્ર સર્વમાન્ય હતું ! અને વ્રજન્તિ તે મૂઢધિયઃ પરામર્થ મન્નન્તિ માયાષિપુ ચે ન માચિન્તઃ । (મારવી) માયાવી તરફ માયાવી ન અને તે મૂઢભુદ્ધિ લોહી પરાભવ પામે છે એવો ઉપદેશ અપાતો. પણ દુનિયાને આંગણે તમેજ પહેલા અગ્નતશત્રુ સેનાપતિ ઉતર્યા અને અપકારી તરફ પણ ઉપકારી બનીને રહ્યા ! તમારી તો એકજ નીતિ હતી કે " છે યુદ્ધ તો જગવતું, પણ ત્રેમ રાખી લોહી લીધા વગર લોહી દહ્યું દેવું ! "

એટલે તો તમે ખંડખંડમાં વિસ્તારેલી શયતાની ચિટિયા સક્તનતને પડકાર કર્યો ત્યારે 'દુનિયાના ડાહ્યાઓ' દસી પડ્યા ! અને અદિસાના તમારા અજોડ શસ્ત્રની મળક કરવા લાગ્યા ! પણ જનન આપું

વિજયશ્ચ હસ્તે- દુશ્મનની હિંસા નહિ, અને વિજય તો હાથમાં ! વિશ્વ આખું એ વાતની શાખ પૂરે છે. !

બાપુ ! તમારા રાજકીય વિજયનાં મૂલ્ય અમાપ છે, છતાં જીવનની સર્વાંગી ઉત્તિમાં તમે જે અસાધારણ ઝગકતી કૃતેહ મેળવી છે તેની આગળ એની શી વિસાત ? તમારી મહત્તા દિશા અને કાળનાં બંધનો તોડીને વિશ્વ સમસ્તમાં વિસ્તરી છે. એ મહત્તાએજ જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓ પાસે તમને લાવભરી અંજલિઓ અપાવી છે. છતાં સેંકડો વર્ષે એકાદ વાર પૃથ્વી પર પધારતાં પુરુષોત્તમની મહત્તાનો અંપૂર્ણ ખ્યાલ કોણ આપી શકે ?

અને આવી વિશ્વતોમુખી મહત્તા તમને કેમ ન મળે ? તમે ઉચ્ચારેલું કે “ હું માણસનો ગુલામ બનીશ, પણ મારા મનનો ગુલામ નહિ બનું. મનના ગુલામ બનવા જેવું એકે પાપ નથી ” વિશ્વ-વિજેતા મહારથીઓ પણ મનની ગુલામીથી મુક્ત રહ્યા નથી, એટલે તો જે સુખ માટે તેમણે વિશ્વવિજયનો પરિશ્રમ ઉડાવ્યો તે સુખની તેમને ઝાંખી સરખી યથ નહિ ! પણ ઝો અપૂર્વ સેનાનાયક ! તમારું ધ્યાન તો મનોવિજય પર કેન્દ્રિત હતું. વર્ષોની તપશ્ર્ચ્યા તથા સતત જગૃતિને કારણે તમે મનના અધિપતિ બન્યા હતા ! એટલે તો સમ્રાટોના રાજમહેલમાં કે મજૂરોની ઝૂંપડીમાં રિચતપ્રચ શા તમે સરખો આનંદ મેળવી શકતા. દુનિયામાં તમારે મેળવવા જેવું શું હતું ? તમારે તો એક માત્ર ઇશ્વરનો આદેશ શિરે ચડાવવો હતો અથવા જેને તમે ઇશ્વર કહેતા તે સત્યની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું હતું !

બાપુ ! તમે નાસ્તિકતાના સહરામાં આસ્તિકતાની મીઠી વીરડી જેવા હતા. ઇશ્વરનો પરિહાસ કરતી અને ક્રેવળ જડવાદમાં મશગુલ દુનિયાની પરવા કર્યાં સિવાય તમે “ જગતના યોદ્ધાની વચ્ચે ” ઇશ્વરના અસ્તિત્વની બાંધ પોકારી હતી પરંતુ તે સાંપ્રદાયિક કાદવમાં ધર્મને નામે તાંડવ ખેલતા હતાવાગી ધાર્મિકાની શુષ્ક બાંધ નહોતી એનો અવાજ તે આત્માના છેક ઝાંડાલુમાંથી આવતો હતો એટલે તો તમે એક અખંડ શ્રદ્ધાથી જીવનની અનેક તડકી ઊંચડી સુખપૂર્વક અનુભવી શકેલા. તમારું જીવન એક પરમ ભક્તના જેવું અસુખ બની રહેલું ! તમારી એ દિવ્ય શ્રદ્ધા અમારામાં ક્યારે ઉતરશે ? ત્યારે એવો સોનેરી દિવસ જાગશે ત્યારે ક્યું દુઃખ, કથી આપત્તિ, અમારે માટે સભ્ય નહિ બને ? કઈ યુગગામભૂમાં

અમે મુજાઈયુ ? ક્યુ મત્યુ અમને સતાવગે ' અ' કયા મુખથી અમે વચિત રીયુ ?

બાપુ ! વરાહચરણે ભગવાને રમાતાગમાં પદોએવી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેમ અવનતિના રમાતાગમાં એકેવા આ પતિત દેરાનો પુનઃ દ્વાર તમે સ્વહસ્તે કર્યો છે. એટલે તમને રા' દ્રુપિતાનુ ગૌરવયુક્ત પદ ભારપૂર્વક આપવામાં આવ્યુ છે ! આ દેશનુ રૂધન રંગી એકે એક આગતને તમે કેટલી સ્પષ્ટતાથી પ્રકાશમાં મૂકી, અને એના નિવાગ્યુ માટે ટેવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો ! સામાજિક, ધાર્મિક અને આર્થિક ક્ષતિના મહાણ તમે કર્યો. માનવ માનવ વચ્ચેની બેદની દિવાયોને તમે ભાગી, અને આથે આથે પચ્છેશીઓના જલ્દીમ ટોગાને કાયમન માટે વિનાય આપી છતા જે ગમ-રોજ્યના તમે સ્વપ્નદષ્ટા હતા તેની સ્થાપના ન થાય ત્યા મુખી તમને જ પ નહોતો તમે દશાવેલો અદાર પ્રકાશનો ગચના-મક કાર્યક્રમ એ રામરોજ્યના આલેશાન મહાલયના પાયારૂપ છે એક દષ્ટાની દષ્ટિથી તમે એને અભિતવમાં લાગ્યા અને એનો પ્રચાર પણ કર્યો આ દેગની અહવની ભુટી જેવો એ કાર્યક્રમ સ પૂર્ણ ગીતે અમલમાં આવશે ત્યારે એના મુખમાં શી કમીના ગહેજે ?

બાપુ ! આસુરી તરફો સામે તમે હવનભર જગ આદરેલો. રાજકીય જગ તો આક્રમિક ઘટના હતી. એટલે ધર્મચર્યાપક રંગેવા છતા તમે રાજકીય નેતા તરીકે પ્રવિદ્ધિ પામ્યા શુદ્ધિમાનેને દ્રાહ પણ વિચય પોતાનો ન હોય તેનુ નથી. તમે એ વાક્યના પુગવારૂપ અન્યા તમારે પોતાનો વિષય કર્યો અને પારકો કર્યો ? વિશ્વભંગના નિવાસુઓને તમે જે અમિગત જવાગ આપ્યા કર્યો છે તેમાં તમારા વિષયોનુ વૈવિધ્ય કેટલુ સ્પષ્ટ ટેખાઈ આવે છે ? અનેક બામતો પર નિર્ણયાત્મક અભિપ્રાય ઉચ્ચાગનાગ તમે આરી સર્વતોમુખી પ્રતિલા કયાથી મેગવી ? એના વિચાર માત્રથી અમે તો સ્તબ્ધ થઇ જઈએ છીએ !

બાપુ ! તમારૂ પ્રિય ભજન તો ' વંધ્યુરજન ' એ ભજનને અનરૂપ તમારૂ હવન હતુ એટલે તમે પગપીડાને કેવી ગીતે લેઇ ગકો ? તેથી તો જ્યા જ્યા ત્રાદિની ખૂમ પડી ત્યા ત્યા તમે અચૂક દોડી ગયા ! મલિદમાં પશુ બલિદને જ જાને એવી અદ્ભુત અર્દિઆ તમે આચારમાં નરેથી એટલે તમારે ડર તો હોયજ કેનો ? એની પ્રતીતી નોઆખથીના ક્રોમી દાવાનગમાં

તમે કરાવી. ત્યાં મોત જડ્યાં ફાડીને ઊભું હતું અને મૃત્યુના સાથીઓની પ્રચંડ સંહારલીલાએ માઝા મૂકી હતી ! ભલભલા હિંસકોનાં પણ કાળજાં થંભી જાય એવાં ભયાનક દૃશ્યો પૃથ્વી ઉપર ઉતર્યાં હતાં ! એ વખતે ત્રાસથી ભયભીત માનવોની કરુણ ચીસો તમારા અંતર આત્માએ સાંભળી અને એટલી યુઝર્ગ વચે તમે એ દાવાનળમાં દોટ મૂકી ! સર્વ ક્રોધને તમે તમારી અભય વાણીથી સાંતવન આપ્યું અને દાવાનળના તણુખા ઝોલવાયા નહિ ત્યાં સુધી કંકણ ઊભી કરીને એ હતભાગી પ્રદેશમાં અંધુતાનો ખોધ આપવાં ઘૂમી વળ્યા.

એ દાવાનળ તો શમ્યો. પણ રત્નોની પ્રાપ્તિ માટે સમુદ્રમંથન આદરી બેઠેલા દેવોને જેમ ભયાનક વિષની અલુધારી પીડા ઉભી થયેલી તેમ અનેક યત્રીસલક્ષણ્યોના ભોગે મેળવેલી આઝાદીના અરુણોદય કાળે કામી વિષનો મહેરામણ એકાએક હીલોળે ચડ્યો. એ સર્વભક્ષી હતો. પણ બાપુ ! તમે હો ને તમારાં બાળકો ભયભીત રહે? ભગવાન શંકરના ઝો સહોદર ! તમે દોડયા અને એ વિષનું હસતે મુખે પાન કર્યું ! મેઘનો માંડવો વિખેરાય અને પ્રકાશનો માર્ગ મુક્ત અને તેમ વેરઝેરની આંધી અદૃશ્ય ઘઘ અને નિર્ભયતાનું વાતાવરણ એક વાર ફરીથી ઝગપટી ઊડ્યું !

પણ શેતાનને ભંધ નહોતી. તમારી સામે એનો પરાજય થયો હતો. એણે એક દિવસે તમારા ક્ષણભંગુર દેહનો નાશ સાધ્યો અને પોતાના પરાજય ઉપર છેવટની મહેર મારી !

અહિંસાના ઝો દેવદૂત ! તમારા ગુણોની ગીતા કાષ્ટ પણ માનવી પૂરેપૂરી ગાઈ શકશે નહિ. “ કંગાલ જેની ગઈ નિંદગી છે, કંગાલ તેનું નક્કી મૃત્યુએ છે. ” એ કવિવચન સામાન્ય માનવો માટે સાચું રહ્યું છે અને રહેશે. એથી ઉલટું તમારા જીવન તરફ નજર કરે છું ત્યારે કહી દેવાય છે કે “ સમૃદ્ધ જેની ગઈ નિંદગી છે સમૃદ્ધ તેનું નક્કી મૃત્યુએ છે ! ”

બાપુ ! એવા મૃત્યુની ઝંખના કાણુ ના કરે ? પણ કંગાલ જીવનના અધિપતિનાં એટલાં સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી ? એટલે તો ઝો મહાત્મન ! તમારા જીવનનો એકાદ અંશ પણ મને પ્રાપ્ત થાઓ અને એ રીતે થોડાક સમૃદ્ધ થયેલા મારા જીવનને ઉન્નતવળ મૃત્યુનો લાભ મળે.

કુલાલાઈ મથુરભાઈ પરેલ

આર્ષદ્રષ્ટા ગાંધીજી

પ્રાચીન કાળમાં ઋષિમુનિઓને તપના પ્રભાવથી આર્ષદર્શન થતું હતું. અને તેમનું અલૌકિક માનસ સમાજની આગળ ન્યારે ન્યારે તેઓ રજૂ કરતા, ત્યારે તે લોકોત્તર ગણાતુ. આનું નામ આર્ષદ્રષ્ટિ. જે વિચારો, જે ભાવનાઓ ક્રોધના પણ મગજમાં ઉદ્ભવે નહિ, એવી જગત કલ્યાણકારી અને અદ્વિતીય ભાવનાઓ નિત્ય અવનવી રીતે ઋષિમુનિઓએ વેદ, વેદાંગ, ધર્મશાસ્ત્ર, બ્રાહ્મણો, ધર્મસૂત્રો ઉપનિષદો અને પુરાણોમાં અવતારી હોવાથી આપણા આરૂં વિદ્વાનોએ તેવા પ્રભાવશાળી મહાપુરુષોને આર્ષદ્રષ્ટા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આવોજ એક યુગપુરુષ ભારતના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં જન્મ્યો, તેણે ઈશ્વર પ્રત્યે પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી સત્ય, અને અહિંસાના તપોબળે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતાં જગત સમક્ષ નવાજ વિચારો રજૂ કર્યાં. જગતના મહાપુરુષોએ તેની ભાવનાઓમાંથી લુદી લુદી ગ્રેરણાઓ મેળવી, અને ભારતના આ પયગંબર પાસેથી નિત્ય નવી યોજનાઓ તેમજ વિચારો મેળવવાની વધુ આશાઓ રાખી.

તેમની મહાન સિદ્ધિ, અહિંસાથી, સાત્તાન્ય તો શુ પણ ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય પણ મેળવી શકાય એ વસ્તુને પ્રત્યક્ષ જગત સમક્ષ તેમણે સિદ્ધ કરી બતાવી. બ્રિટિશ સરકાર જેવી મહાનસત્તાને, અહિંસાના આ પયગંબરની આર્ષવાણીથી ભારત ખાલી કરી આટલા જનું પડ્યું, એ અમોઘ-શક્તિ આ પ્રાતઃસ્મરણીય મહાપુરુષના જીવનની ભાવ્ય સંસિદ્ધિ છે. જગતનો ઇતિહાસ વિચારો. કાષ્ટ પણ સહનતનની સ્થાપના અહિંસાના આધારે સ્થાપિત થઈ છે ? બી બીસાર, અશોક, અને અગ્નતશત્રુ જેવા સુસ્ત ધર્મપ્રેમી મહારાજાઓ પણ હિંસાનો ત્યાગ રાજકાર્યમાં કરી શક્યા નથી. ન્યારે દોઢ સો વર્ષોથી પાયા નાખી પડેલ જગતની મહાન સત્તાઓ પૈકીની ઔગ્લસત્તાને, એક સુકલકડી ઋષિવરની તપસંસિદ્ધિના બળે ભારતને ખાલી કરી આટલા જનું પડ્યું. સત્તાનાં સૂત્રો હાય ધરવામાં ભારતના સૂત્રધારોને, રક્તના એક ધુન્નો પણ નિપાત કરવો પડ્યો નહિ. આ એક મહાન આશ્ચર્ય છે. આજ કારણથી જગતમાં સ્વ. પૂ. યાદુજી એક આર્ષદ્રષ્ટા મહર્ષિ તરીકે પૂજાય છે અને પૂજાયે.

કેટલાયે વર્ષો પહેલાં આ મુનિવરને સત્ય અને અહિંસાનું તત્વદર્શન થયું હતું. તે વખતે તેમણે 'ઉચ્ચારણ' કે ભારતની સ્વતંત્રતા સત્ય અને અહિંસાના બળે પ્રાપ્ત કરીશ. તેની આગળ જંગતનાં ભયંકર બળો પણ નિષ્ક્રિય બનશે. એ શબ્દો તેમણે જંગતને પૂરવાર કરી આપ્યા છે. વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચે ધર્મ અને શક્તિનાં યુદ્ધો થયાં હતાં, તેમાં છેવટે વિશ્વામિત્રને થાકીને કહેવું પડેલું કે ધિગ્વલં ક્ષત્રિયવલં બ્રાહ્મણાનાં વલં વલં અર્થાત્ ક્ષત્રિયના હિંસક બળને ધિક્કાર હો. સાયું બળ બ્રાહ્મણોનું ધર્મબળ છે. આજ શબ્દોનો સ્વ. પૂ. ગાંધીજીએ જંગતને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. અને વિશ્વામિત્રના શબ્દોને સહેજ ફેરવીને આપણે કહીયે કે ધિગ્વલં હિંસકવલં મહિંસાનાં વલં વલં ॥ આવી અનેક સિદ્ધિઓ સ્વ. પૂ. આપણે સત્યના આશ્રમે મેળવી હતી. તેથીજ તેમને આ ભવ્ય શક્તિ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આવા વિચારો અને ભાવનાઓ આર્ષ દ્રષ્ટા ઋષિવરોનેજ ઉદ્ભવે છે. અને તેઓ જંગત સમક્ષ વિના સંકોચે રમી કરી દેવી બળથી પોતાની આર્ષ વાણીને સિદ્ધિ પામેલી બુદ્ધિ છે. આ બધો પ્રભાવ તેમના તપ, સંયમ અને ચારિત્રના કારણેજ હોય છે. જંગતના પાટલે છેલ્લાં હજાર વર્ષોમાં તો આવી યુગપુરુષ પાક્યો નથી. ભારત ભાગ્યશાળી છે કે તેને ત્યાં રામ, કૃષ્ણ, શુદ્ધ, મહાવીર, ચંકરાચાર્ય, અને પૂ. ગાંધીજી જેવાં મહારત્નો અમુક વર્ષોના અંતરે પાકે છે. જે જંગતને ચેરણા આર્ષી નવુંજ એતન ફેલાવી સત્ય, અને અહિંસાને પુનઃ પુનઃ સ્થાપિત કરી, ભારતની અખંડ ધર્મબોધને જલતીજ રાખે છે. આવા મહાપુરુષોને અમારા અંતરકાં વંદન હો. કનૈયાલાલ બાકશાંકર દવે

કરોડ કાંતનારા આપો

પૂજ્ય આપુજી ગયા. તેમની પાછળ શોક ન હોય, ભાવજો ન હોય. અને તેમનું સ્મારક ? તે તો તે પોતે અહિંસાના પ્રતીક તરીકે રેલિયાને દેશ પાસે વારસામાં મૂકતા ગયા છે. જે ચરખાની પૂરી ખૂબી તેમના છત્રનકાળમાં ન સમજી શકેલ હોય તે હવે તેમના મૃત્યુથી સમજે. દેરે પૂજ્ય કર્ણુરથાના સ્મારકમાં એક કરોડ રૂપિયા આપ્યા દતા. દેશ પૂજ્ય આપુજીના સ્મારકમાં એક કરોડ કાંતનારા આપો. - નારણદાસ ગાંધી

નાની શી અંજલિ આ

(અનુષ્ટુપ)

વિશ્વવદ્ય વિભૂતિ યાપુ, ધરિત્રી સમ ધન્ય છે,
સ સારી સંત ને દ્રષ્ટા, સ્વષ્ટા આઝાદીના પ્રભો ? (૧)

(હપ્તમિતિ)

નાભુક મુઠ્ઠીબર હાડકાંની,
કાયા મહી આત્મશક્તિ, પ્રચંડ,
હૈયે સીચી એકલ ભવ્ય ઉભા,
અશાંતિ-ઘેર્યા જગના કિનારે (૨)

સામ્રાજ્ય ભૂખ્યા વળી શક્તિશાળી,
વિદેશીઓના ખૂટ એડી બારે,
દગાઇને કંપતી રૈટી ભૂખી,
હુતી અમારી અહીં લોભ દુખી (૩)

ને આત્મશ્રદ્ધા બળ શીલ્પ હીન,
લાચાર ને સંપવિહીન દીન,
સ્વમાન ભૂલી જનતા ખિચારી,
અજ્ઞાન-ઘેરી અરિ પાય ચૂમે (૪)

તેવે સમે રે પ્રભુ આપ આળ્યા,
ને સત્યનો સુદર ઇલમ લાળ્યા,
ને પ્રેમની જ્વલ્લુ લાકડીથી,
વિરાટ હિંદી જનતા જગાડી. (૫)

ના શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર કદી ઉગાર્યું,
આ તસ્ત ભૂને પ્રીતિદાન આપ્યું,

ને રોગથી અસ્ત જનોની સેવા,
સાધી સુરાજ્ય, તણું બીજ વાળ્યું. (૬)

સ્વમાન ને શૌર્ય સુધૈર્ય પ્રેરી,
તેં આત્મશ્રદ્ધા બળથી અનેરી,
શક્તિ સીંચી યુદ્ધભેરી બળવી,
શુભામીનાં બંધ દીધાં ફગાવી. (૭)

(મંદાકાંતા)

હૈયાં ભાંડાં અધિક અધિકા પ્રેમથી ભીંજવેલી,
સ્મૃતિ તારી જન ગણ મને સાચવી સર્વ પહેલી;
શાંતિ સાઝે જગ સકળની આહરીથી તપસ્યા,
ૐ શાંતિ અમર વરજે; નાની શી અંજલિ આ. (૮)

કૃષ્ણકાંત પરીખ

મૃત્યુંજય

પ્રશ્ન એક ભટ્ટીને શમે ઉરમાં,
મૃદુ પુષ્પ સમું હૈયું બાપુ તણું,
શું સ્વજનનાં શરતું લક્ષ્ય બન્યું ?
ને એમ હણાઈ પ્રભુ ઉર ગયું ?

ઈશુ ખુદ મહાવીર સંત સમા,
બાપુ આપ બની ગયા મૃત્યુંજય.

गांधीजीनी ननाभी साथे वातचीत

भारमी ईशुआरीजे हिंदुस्ताननी अधी प्रसिद्ध नदीओ तरक, गांधीजीना मृतदेहना लश्मनो अंश, मोटुं सरधस लघ आशुं. अधां नानां मोटां शहरेओ तेभां लाग लीधो. में कल्पना करी छे के आपु छवता छे, पण मौन छे. आ सरधसंभां लकितभावथी सामेल थयेवी जोगी जनता, विद्यार्थीओ, जेडूतो, मजदूरी, साया देशलकतो, कंग्रेस माटे त्याग करतारा, जेलभां दायडा भानारा, जेणे देशने माटे तप क्युं छे जेवा कार्यकर्ताओ तो हुताज. आ उपरांत फेटलाक तडवादीओ पण नजरे पडता हता.

सांभजो आपु, तमे आछवन रूढ मूर्तिपूजना विरोधी हता; अने ज्यारे आश्रमभां कैशो लार्ड-जेक जपानी साधु-तमारा आगण भायुं नभावीने जोगो रडो त्यारे तमे तेने शक्यो. तेनी श्रद्धा हती के तमे शुद्धना आधुनिक अवनार छो. आपु, तमे तमारां पूतणां जोगां करवा विरुद्ध पाटीलनी योजना उपर 'हरिजन'भां सभत लभ्युं हतुं. आज तमारी मूर्तिओ लाकडाना सस्ता पाटियां पर, छणीओते हार पडेरवीने, समारंभभां के रथोभां भेंच्यो छे. तेना पर लोका मभमलना, कंगणनां कुलोना हार यडावे छे. जणे आपु तमे डाध आणकुनुं रमकुंडं हो. । ।

आणकुनुं नाम सांभजीने आपु पडण्ड दसी पडो. तेमने आणकु प्रिय हतां.

आश्रमभां ज्यु तमारी लाडी लघने प्रार्थनानी गंभीर मौन क्षणोभां आसतेभ इरतो हतो. लुछ क्षिर जेवो विदेशी पत्रकार समन्वयो, कदाच आ पणु प्रार्थनानुं जेक अंग हरी. अने आश्रमभां जेक जीज आणकु तमने निरुत्तर करी दीधा हता तेणे पूछुं हतुं " आपु, तमे इरेक वभत वायसरोयने भणवा जजो छो, वायसरोय तमने भणवा केम आवता नथी?"

आज में जेक आणकु जेथुं छे. ते त्रीज माणथी पडदो हडारीने-आज अधा पडदा पूकी गया छे-तमारा उपर कुलोना दगला जेवी पांजडीओ वरसावनार ते मुस्लिम भातुं नवुं जन्मेकुं आणकु छे. ते भाती

આંખોમાં મોટાં મોટાં આંસુ આવ્યાં હતાં. તેણે તે બાળકના હાથથી અર્પણ કરાવીને તે કૂલો તમારા ઉપર નાંખ્યાં હતાં. તમે તેના બાળકના-બધા લઘુમતિના, બધા દલિત શોષિતોના રક્ષણ કરનારા હતા. આજ તમારા ચાલી જવાથી લાખો બાળક અનાથ થઈ ગયાં છે. તેમની માતાઓના મનમાં ડર છે કે શેખપુરા અને અલવરનો કાતિલ લાલાઓની અણીઓ પર તેમને ફરી ઉછાળશે ! !

બાપુ ફરીથી ગંભીર થઈ ગયા. જાણે 'હૃદય-મંથનના પાંચ દિવસ' નાં કેટલાંક વાક્યો ગાળી બોલ્યાં-“ પાકિસ્તાનની નકલ થાય ત્યાં સુધી હું જીવતો રહેવા માગતો નથી. હું જીવતો રહીશ તો બધા હિંદુ શીખોને કહીશ કે એક પણ મુસલમાનને હેરાન ન કરે, એક પણ મુસલમાનને હેરાન કરવો એ નોંમદાઈ છે. આપણી કમજોરીને લીધે લલે હિંદુસ્તાનના ખેટૂકડા થયા હોય, તેઓ દિલથી તો એકજ છે...તમે ખીશા નહિ એક બાળકને પણ ડરવાનું કારણ નથી. ”

પરંતુ બાપુ, તમારી આંખોમાં આ પ્રશ્નાર્થ મુદ્રા કેમ છે ? તે એવોજ ભાવ છે-ચટેલાં ભવાં, કપાળ ઉપર કરચલી-જેમ તે વખતે જ્યારે મારી એક વિદ્યાર્થિની સેવાક્રમમાં તમારા દર્શન માટે આવી હતી ત્યારે સંક્રાંત્યાઈને તમે કહ્યું હતું 'રહીશ-કેટલા દિવસ માટે ?'

બરાબર છે, કદાચ તમે પૂછો કે આ સરઘમોમાં જોઓ લાગ લે છે-અને ખાદીના પોશાકમાં છે તેમાંના કેટલા રોજ કાંતનારા છે. અને જે નથી તો શા માટે તેઓ ખોટો દંભ કરીને કૂં છે ?

x

x

x

બાપુ-તમારી નનામી આવા કેટલાક દંબીઓથી કદાચ અપવિત્ર થવી હોય, તો પણ જુઓ કેટલું કટ્યાણુકારી દૃશ્ય પગલે પગલે દેખાય છે ! બાપુ આંખો ખોલો. એક વાર જુઓ.

જુઓ, આ દાઝ વેચીને ગુજરાત, ચલાવનાર દુકાનદાર આજ રવેન્ડાથી પોતાની દુકાન કાયમ માટે બંધ કરીને તમારી ભગ્ન ભોષમે આંસુ પાડે છે.

જુઓ, આ કરીમ અને કૃષ્ણ-એ નિશાગમાં સાથે ભળનારાં બાળકો, હાથમાં હાથ પકડીને, એક પ્રકારના તેજથી ચમકતી આંખોમાંથી તમારા આ અંતિમ વૈભવને જુઓ છે.

જુઓ, આ વદ્ધ સૈયદ ! જેની આખી જિંદગી આ શહેરમાં ગાડી હાંકવામાં આવી ગઈ તે સ્તબ્ધ થઈ લાકડાની માફક ઉભો છે. !

જુઓ, આ ગામડેથી આવેલો ખેડૂત, પોતાની લાકડી ઉપર હડપત્તી ટેકનીને, ફેટલી દીનતાથી તમારા આ સંત-સમાજમને જુઓ છે. તેના ચહેરાની ફરચલીઓમાં હજાર આરડોલી અને ધરાસણા અંકિત છે. મને યાદ આવે છે, મેર્ગાવની ઝૂંપડીમાં છ વર્ષ પહેલાં તું, માફ સાંભળેલું તમાફ જ્વાળામય ભાષણ, જેને સાંભળીને બહાર આવતાં મીરાબેને મહાદેવલાઈને કહ્યું હતું—“ આજ બાપુ, બોલતા નહોતા, એવું માલુમ પડતું હતું બહે દિમાલયમાંથી ગંગોત્રી પડે છે. ”

જુઓ, આ અર્ધો જૂપ્યો રહેનાર મોટા કુટુંબનું પોષણ કરનાર મધ્યમ વર્ગનો કારકૂન, જેણે આજ તમારા માટે દોઢ રૂપિયાની આવકમાંથી આઠ આનાનો હાર ખરીદી દતો અને તેને તમારા રથ ઉપર ફેંકીને સંતોષ માન્યો હતો.

જુઓ, આ મસ્જિદ ઉપર પોસ્ટર લાગ્યાં છે—‘ હિંદુ મુસ્લિમ એક છે ’

જુઓ, આજ ઝડા ઝડાને અડકીને આગળ વધે છે.

જુઓ, આજ દીવાથી દીવો બળે છે.

પરંતુ બાપુ, તમારા મંગળ અલિદાને ભલે અમારા સ્મતાને પ્રકાશથી ભરી દીધો હોય, હજી પણ અંધારું બાકી છે. તે છુપાયેલું છે દેશી રાજ્યોની મુશ્કાળોમાં, પુણ્યાદી મગજવાળાની સાંપ્રદાયિક યોજનાઓમાં; આપણી લશ્કરી મગજવાળી પેઢીઓના અક્રમ સ્નાયુઓમાં. અંધારું લમણાં સાપ બનીને દરમાં પેહું છે. અધારાએ પડ્યા પાછળ રહી નાચ શરૂ કર્યો છે. બાપુ, તમે ક્યાં છો ?

બહે મારી વાતોથી તેમને કંટાળો આવવા લાગ્યો. પરંતુ તેઓ ફરીથી પહેલાની માફક વદાલથી પીડ પર થપ્પડ મારીને ખડખડાટ-હસી પડ્યા તેજ દાંત વગરનું, બાળકના જેવું હાસ્ય. એક ચિટ્ટી ઉપર વાંકાચૂંકા અક્ષરોમાં લખીને મને આપ્યું “ આજ મારો મૌનવાર છે.

અરે, આ જેનું મદાન મૌન છે !

(હિંદી ઉપરથી)

જોધતારામ પુ'શરામ મહેતા

મનોમંથન અને માર્ગદર્શન

દરેક યુવાનને તેના શિક્ષણ અને સંસ્કાર પ્રમાણે હૃદયમાં એકવાર જન્મરજસ્ત મનોમંથન ઉદ્ભવે છે, અને પોતાની જીવનદિશા નક્કી કરવા તે મથે છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુનને બ્યારે વિષાદ-મોહ યષ આગ્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે 'ગીતા' દ્વારા યોગ્ય ઉપદેશ આપી સાચું કર્તવ્ય ભાન કરાવ્યું. શ્રી કૃષ્ણે ગીતા ગાઇ અને અર્જુને અનુસરી. પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીએ ગીતાના પ્રત્યેક શબ્દને સમજી આચરણમાં મૂકી ગીતાના ગૌરવને અનેક-ગણું વધારી દીધું. દેશ તેમજ વિદેશના વિવિધ ક્ષેત્રો અને સમૂહોમાં સંકટ તેમજ સંક્રાંતિના સમયમાં સત્ય અને શાંતિના પાઠો રજૂ કરી સમસ્ત જગતને સાચું માર્ગદર્શન કરી યુગકાર્ય પૂર્ણ થતાં એ યુગાવતાર ગાંધીજીએ પોતાની જીવનલીલા સફેદી લીધી આજે આખી દુનિયા એ મહાન યયગં-બર પાછળ અત્રુપાત કરી અર્ધાંજલિઓ અર્પે છે. પૂ. ગાંધીજીનું જીવન સર્વવ્યાપી છે. એક શેરીના છોકરાથી માંડી ઠેક શહેનશાહ સુધી સરખી રીતે-સમભાવથી દરેકને તે અર્પણ ચૂક્યા છે અને તેમાંજ તેમના 'મહાત્મા' ના ખિરદનું સાક્ષ્ય છે. આજે તેમની ગુણગાથા ગાવા બેસીએ તો અથોના અથો ભરાય તો પણ પૂર્ણ ન્યાય ન આપી શકાય. આજે તો આપણી સમક્ષ માત્ર એકજ આદેશ છે અને તે-તેમના જીવનસૂત્રોને આચરણમાં મૂકવાનો આજ તેમનું સાચું તર્પણ હોઇ શકે.

મારા હૃદયમાં એક સમયે ઉદ્ભવેલા મનોમંથનનું પૂ. મહાત્માજીએ જે માર્ગદર્શન કર્યું છે તે હું, અહીં રજૂ કરું છું, અને સાથે સાથે જણાવું છું કે તેણે મારા જીવનમાં ખૂબજ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

સાચા માર્ગદર્શનના અભાવે કેટકેટલા આત્માઓ દુઃખી બની ખીજતે પણ દુઃખી કરતા હશે! હૃદયમાં જાગેલા મનોમંથનને સાચું માર્ગદર્શન ન મળે તો તે મારક નીવડે છે.

એલેક્ઝાન્ડર ફૅમિસલ વક્તૃ
વડોદરા

તા. ૧૩-૧૨-૪૪, છુપ

પૂ. બાપુજી,

મારી મૂંઝવણ આપના સિવાય બીજા કોની સમક્ષ રખૂં કરી સાચું માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરી શકું ?

વિદ્યાર્થીઅવસ્થા-પુરાણી સંસ્કૃતિનું પ્રતીક શું પાટણ (ઉ. ૨૫) કદી વીસરી શકાયે નહિ. તેમાં આવેલી 'ડા. પંડ્યા અભ્યાસગૃહ' સંસ્થામાં પસાર કરેલું જીવન હવુએ ફરી જીવવા લલચાઈ છેું. પૂ. રવિશંકર મહારાજના જીવનમાંથી લાંબાં સત્યો સંપૂર્ણ રીતે જીવનમાં વહેવારથી શક્યો નથી તે ખ્યાલે શરમાઈ છેું. ઉત્તરવળ વિદ્યાર્થીઅવસ્થા વણી વહેલી ચિરાગી. કેટલીક અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓને અંગે માટે નોકરીનુંજ શરણ શોધવું પડ્યું-એ કે 'વિદ્યા-અર્થી' તો જીવન ભરજી છેું અને રહીશ.

હાલમાં-જાં મનોમંથનોએ મને મૂંઝવી નાખ્યો છે-જો કે તેથી મદાત થયો નથી લાજીતો ત્યારથીજ સાહિત્યમાં જી ડો રસ જે હવુ પણ જીવત છે જે કે તેના સર્વલોભુખી વિકાસ માટે હાલની નોકરી અનુકૂળ નથી. આધ્યાત્મિક-વૃત્તિ અને વલણ પણ સતેજ હોઈ વધુ વિકસવા પામ્યાં છે. એટલે અત્યારે એક બાલુ-આ અસાર સંસાર પ્રત્યે સ્વગ થકે છે અને શી. અરવિંદ ઘોષ અને હિંદની બીજી મહાન સંત વિભૂતિઓના જીવનપાઠો જીવનસાક્ષ્યાર્થે મને આધ્યાત્મિક વૃત્તિ તરફ દોરે છે અને બીજી બાલુ-દેશનેતાઓનાં જીવન દેશસેવા પ્રતિ ખેચે છે.

ચોર્મેર પ્રતિકૂળ સ્થિતિ-આમાંથી કાઢ પણ ગાનનો સંપૂર્ણ અંકાર કરવામાં કુટુંબનિર્વાહની મહાન જવાબદારી નડે છે. મારા માત-પિતાને હું એકજ પુત્ર હોઈ વળી પરિણીત પણ છું. આ પ્રમાણે ચારે બાલુએ પ્રતિકૂળ સ્થિતિની નાજાચૂડમાં મારું જીવન જકડાઈ રહ્યું છે અને જીવનનો અંતિમ આદેશ-ખેચ નક્કી કરી શકતો નથી. સોનેરી સમય વહી જાય છે આની સ્થિતિમાં મારે શો રાહ લેવો તેનો સાચો 'શિક્ષાપાઠ' તો આપની પાસેથીજ મેળવી શકું.

હું હૃદયપૂર્વક તેનો અભ્યાસ જીવનમાં ઉતારીશ.

લિં.

વિષ્ણુકુમાર કુબેરદાસ પંડ્યાના
વડે માતરમ્

[પૂ. મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી તા. ૧૯-૧૨-૪૪ ના દિવસે મળેલા પ્રત્યુત્તર]

સેવાશ્રામ

તા. ૧૬-૧૨-૪૪

લાઇથી,

".....તમે વિવાહિત છો તે ઉપરાંત તમારે માથે કુટુંબની જવાબદારી છે એ સંલોગોમાં તમારે તમારા કુટુંબ પ્રત્યે પૂરા વફાદાર રહેવું જોઈએ. તમે જે નોકરી કરો છો તેમાં આતુ રહેતાં ઘણાંય રાષ્ટ્રીય કામો કરી શકો છો. નોકરીનો સમય બાદ કરતાં 'સ્વનાતમક કાર્યોમાં રસ લો' તો ઘણું કામ થાય. રેટિયાપ્રચાર, અનુપ્રસ્થતા નિવારણ, આમઉદ્યોગ વગેરે કામો તમે સહેલાઈથી કરી શકો તેમ છો. વડોદરામાં તો રેટિયાને તેમજ આમઉદ્યોગને ખીલવા માટે ઘણીજ અનુકૂળતા છે."

બાપુના આશીર્વાદ

આ ગાંડપણનો મને સાક્ષી ન બનાવ
હે નાથ ! મને ઉઠાવી લે

જો એક સો પચીસ વર્ષ જીવવાની ઉંઘાડી રીતે ઉદ્ધતાઈ કરવાની મેં હામ બીડી હતી તો આ વિષમ કાળમાં એટલી જ ઉંઘાડી રીતે એ ઇચ્છા બદલવાની નમ્રતા મારામાં હોવી જોઈએ. મેં એથી નથી કંઈ વધારે કર્યું કે જોાણું કર્યું. એની પાછળ ખિન્નતા નહોતી અને નથી. મારી મિથિતિને બતાવનારો વધારે સારો સખ્દ કદાચ લાગારી હોય. એ લાગાર મિથિતિમાં આ ક્ષણિક અને દુઃખી જગતમાંથી ઇશ્વર મને ઉઠારી લે એવો પોક્ષર હું જરૂર કરું છું. હું તેની પાસે માગું છું કે જો ગાંડપણ આપણામાં અત્યારે પ્રસરી રહ્યું છે તેનો સાક્ષી મને ન બનાવ; પણ જો એ ગાંડપણથી લરેલું મનુષ્યપ્રાણી પોતાને મુસલમાન, સિંદુ કે બીજા કોઈ પણ ધર્મને અનુસરનારો મનાવવાની ઉદ્ધતાઈ કરે. છતાં મારી અતિમ માગણી તો એજ છે ને રહેશે કે હે નાથ ! મારી નહિ પણ તારી જ ઇચ્છાનુ સામ્રાજ્ય આ જગતમાં પ્રવર્તે. જો એને મારો ખપ દમે તો કંઈક કાળ લગી તે આ પૃથ્વી ઉપર મને રાખશે.

- ગાંધીજી

આપુણનાં દર્શન

: દર્શનની તાલાવેલી :

મારા અભ્યાસકાળ દરમિયાન મારા જીવનના ઘડનાર સ્વ. મણિભાઈ દવેએ ત્યારે અમદાવાદમાં ભરાયેલી મહાસભાનું દબ્દબ વર્ણન - કર્યું ત્યારથી મને પૂ. આપુણનાં દર્શન કરવાની તાલાવેલી જાગી. ડૉ. પંડ્યા અભ્યાસગૃહના વિદ્યાર્થી તરીકે ઉત્કંઠેશ્વર મહાદેવ (જિંટડિયા મહાદેવ) ના પ્રવાસે ગયો ત્યારે ત્યાંથી થાઈ દરતાં આપુણનો આશ્રમ જોવાની મને તક મળી. આશ્રમમાં મુ. કાકા સાહેબ કાલેલકરની મુલાકાત થઈ. તેમણે અમને અર્થાતે પ્રેમપૂર્વક નારતો આપ્યો અને આશ્રમ વિષે અધી માહિતી આપી. તે પ્રસંગે આપુણ આશ્રમમાં લાજર ન હોવાથી તેમનાં દર્શનનો લાભ ન મળ્યો. ફરી કાકા પાર આપુણનાં દર્શન તો જરૂર કરવાજ એવો નિશ્ચય કરી ઘેર પાછો ફર્યો.

: પ્રથમ દર્શન :

૯ સ. ૧૯૨૫ માં હક્ષિણામૂર્તિ બાલઅધ્યાપનમંદિરનો અભ્યાસ કરવા હું ભાવનગર ગયો. પૂ. ગુરુશ્રી ગિજુભાઈ સાથે ગાળેલું એ એક વર્ષ મારા જીવનમાં ખૂબ કીર્મતી યથ પડ્યું. ગિજુભાઈએ પોતાના વ્યાખ્યાનના અતે એક દિવસ કર્યું ' વડવાણુમાં બાલમંદિર ખુલ્લું મૂકવા માટે પૂ. આપુણ આવે છે. જેને વડવાણુ આવતુ હોય તે તૈયાર થજો. ' મેં સૌથી પહેલું નામ લખાવ્યું. મને થયું ' મારી ઘણા વખતની ઈચ્છા દવે પાર પડશે. આપુણનાં દર્શન આ વખત તો જરૂર થશેજ '.

બીજો દિવસે ગિજુભાઈની સરદારી નીચે અમારો ટુકડી વડવાણુના પ્રવાસે ઉપડી. વડવાણુની રાષ્ટ્રીય શાળામાં આ નવું બાલમંદિર ખુલ્લું મુકવાનું હતું. ઉદ્ઘાટન વિધિની સભામાં અમે આપુણની રાહ જોતા બેઠા હતા. એટલામાં એક મોટર આવી અને તેમાંથી આપુણ ઉતર્યા કે તરતજ ત્યારે બાબુ ' મહાત્મા ગાંધીકી જ્ઞાના પોકારે કહ્યા આપુણને માથે રૂમાલ હતો, હાથમાં લાકડી હતી, માત્ર કન્ઝબેગ હતા અને હસતા હસતા જોશ

બેર ચાલ્યા આવતા હતા. તેમના આ પ્રથમ દર્શનથી મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો.

સભાનું કામકાળ શરૂ થયું. ગામમાંથી આવેલાં કેટલાંક બાળકો પૂ. બાપુજીને સૂતરની આંટી પહેરાવવા એક પછી એક બેઠવા લાગ્યાં એક બાળકના માથા ઉપરની મેલી ટોપી જોઈ-આપુજીએ હસતાં હસતાં તેની ટોપી લઈ લીધી અને ગિજુભાઈને ટકાર કરી 'ગિજુભાઈ આવી ટોપી ચાલે?' ગિજુભાઈએ બાળકને કહ્યું 'ભાઈ, આના કરતાં તો ટોપી નજ પહેરીએ એ વધારે સારું.' આપુજીના આ વિનોદથી આખી સભા ખડ-ખડાટ હસી પડી.

રાત્રે વઢવાણ શહેરની વચ્ચે આવેલા મેદાનમાં જાહેર સભા યજ્ઞ. પૂ. બાપુજી પ્રવચન કરે અને મહાદેવભાઈ તકલી કાંતતાં કાંતતાં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા કરે. બીજે દિવસે છાપાંમાં અક્ષરશઃ એ ભાષણ પ્રસિદ્ધ થયું ગુરુ-શિષ્યની એ જોડીનાં દર્શન પામી હું કૃતાર્થ થયો.

: બાપુના આશીર્વાદ:-તમારી પ્રવૃત્તિઓ સુંદર છે, ચાલુ રાખજો. :

ઈ. સ. ૧૯૨૬ ની સાલ હતી. હું પાટણના ખાદીલંડાર માટે ખાદી ખરીદવા અમદાવાદ ગયો. ત્યાંથી બીજે દિવસે સવારે આશ્રમમાં ગયો. આશ્રમમાં બાપુજીના નિવાસસ્થાને પ્રાર્થના ચાલુ હતી. પૂ. બાપુજી ધ્યાનમગ્ન થઈ પ્રાર્થનામાં બેઠા હતા. આમપાસ આશ્રમના લાઈબ્રેરીને પણ પ્રાર્થનામાં તલ્લીન હતાં. વાતાવરણ તદ્દન શાંત હતું પ્રાર્થનાને અંતે બાપુજીએ આરોગ્ય વિષે નાનકડું પ્રવચન કર્યું. મોઢ વૈજ્ઞાનિકની જેમ હાથમાં 'મોડેલ' લઈ ખૂબ ઝીણવટથી સમજાવતા હતા ત્યાર પછી આશ્રમનાં બીમાર દરદીઓને મોઢ ડોક્ટર એક પછી એક તપાસે અને તેની ચિકિત્સા કરે તે પ્રમાણે બાપુજી ખાટલે ખાટલે ફરવા લાગ્યા અને દરેકને, કંઈને કંઈ ઉપાય બતાવવા લાગ્યા. ત્યાંથી બાપુજી આશ્રમના બગીચામાં ધૂમવા લાગ્યા અને થયું 'આવી સુંદર તક ક્યારે મળશે!' હું તરતજ બાપુજી પાસે જઈ પહોંચ્યો તેમના ચરણ આગળ ખૂબ પ્રેમ-પૂર્વક નમી પડ્યો અને એ હાથ જોડી વંદન કર્યો તેમની સામે બોલો રહ્યો. બાપુજીએ પૂછ્યું 'શું કરો છો?' મેં કહ્યું " પાટણમાં આવમંદિર ચલાવું છું, અને વિદ્યાર્થીમંડળ દ્વારા નાની નાની પ્રવૃત્તિઓ કરું છું."

‘ અહીં કેમ આવ્યા હતા ? ’ ‘ ખાદીભંડાર માટે ખાદી લેવા આવ્યો છું ’
 ‘ ખાદીનું કામ પણ કરે છે ? એ મને ખૂબ ગમે છે. આશ્રમની ખાદી
 પણ થોડી લેજો. તમારી પ્રવૃત્તિઓ સુંદર છે-ચાલુ રાખજો. ’

ગજવામાંથી પાંચની નોટ કાઢી બાપુને ભેટ આપી હું ફરીથી પગે
 લાગ્યો. એટલામાં વસ્ત્રલભાઈની મોટર આવી અને બાપુ ચાલ્યા ગયા.

: વિદ્યાપીઠમાં બાપુજી :

જ્યારે જ્યારે અમદાવાદ જતો ત્યારે આશ્રમની પ્રાર્થનાનો લાભ
 લેવો ચૂકતો નહિ. વિદ્યાપીઠમાં પણ ઘણી વાર જતો. એક વખત સાબર
 મની સ્ટેશનથી હું ચાલીને આશ્રમ જતો હતો. માર્ગમાં મને ઉત્તર દિલ્હી-
 સ્તાનના એક ખાદીધારી ગૃહસ્થનો મંગાથ થયો. તેઓ બાપુજીને મળવા
 જતા હતા. તેમની પાસેથી જાણવા મળ્યું કે ‘ બાપુજી હાલ વિદ્યાપીઠમાં છે. ’

દાંડીકૃત્ય પછી બાપુજી આશ્રમમાં આવીને કાંઈ વાર ઉતરતા નહિ.
 કદાચ અમદાવાદનું કામ હોય તો એ ચાર દિવસ વિદ્યાપીઠમાં ગાગતા.
 હું પેલા ગૃહસ્થ સાથે વિદ્યાપીઠમાં ગયો. બાપુજી તે વખતે સ્નાન કરવા
 ગયા હતા. અમે બન્ને તેમનાં દર્શનની રાહ બેતા ગેલેરીમાં બેઠા રહ્યા.
 સામેથી બાપુજી નાહીને ખુસ્લા દિલે અપાટાબંધ આવતા હતા. તેમને
 બેતાંજ કોટા પાડનારા યુવકોએ ટપોટપ ચાંપે દબાવા માંડી. બાપુજી કાંઈ
 ફોટો પડાવવા થોડાજ બેઠા રહેવાના હતા । તે તો ઉપર આવી પહોંચ્યા.
 મારી સાથેના ગૃહસ્થને બેઠા બાપુજી હસી પણ અને પૂછ્યું. “ તમારા
 ભાઈને લઈ જવા આવ્યા છો ? ” પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું ‘ ના, જી, આપને
 મળવા આવ્યો છું. ” તે ગૃહસ્થના ભાઈ ‘ નવજીવન ’ માં કામ કરતા હતા.

બાપુજી એક જોરડામાં ગયા. હું પણ પેલા ગૃહસ્થની સાથે સાથે
 ત્યાં ગયો. ગાદી તકિયાની બેડક હતી. આગળ ઢળતું નાનું ટેબલ હતું.
 બાપુજી ફીકરાની અને વાંસની સળીની બનાવેલી તકલીથી સુંદર રીતે
 કાંતતા હતા. એટલામાં પૂ કપુરબા યરવડા જેલમાંથી ભેટ મેળવેલા
 તાંસળામાં દૂધ લઈને ત્યાં આવ્યાં. પછી તો બાપુજી ટપાલના કામમાં
 એટલા બધા ગુંથાઈ ગયા કે ત્યાં જાત્રો મમય બેસતું મને યોગ્ય લાગ્યું
 નહિ. તેમને વંદન કરી હું ત્યાંથી ચાલતો ગયો.

૧. વિકૃલ કન્યા વિદ્યાલયની ઉદ્ધારનવિધિ :

જાપાંમાં વાંચ્યુ કે નડિયાદમા વિકૃલ કન્યા વિદ્યાલય શ્રી. જમનાલાલ બનનના શુભ હસ્તે ખુલ્લું મૂકાય છે. એને આ પ્રમંગે પૂ. બાપુજી વધાર્થી ખાસ આવવાના છે. જાપુ વાંચ્યુ કે તરતજ હુ અહીંથી ગાડીએ બેસો. નડિયાદ રાત્રે ૧૦ વાગે પહોંચ્યો. ત્યાંથી પૂછતો પૂછતો વિકૃલ કન્યા વિદ્યાલયમાં ગયો. ત્યાં સભાર્થનાં માટે જંગી મંડપ બંધાર્થ રહ્યો હતો. ઑફિસમાંજ બે ધામા નાખ્યા. સવારે ૪ વાગે મંડપ શણ-ગારવાનું કાર્ય શરૂ થયું. હુ તેમાં કામે લાગી ગયો. પછી તો મને કન્યા-વિદ્યાલય તરફથી રિપોર્ટર તરીકે બેસવાનું કહેવામાં આવ્યું. મેં તે કામ હર્ષપૂર્વક સ્વીકારી લીધું. સવારના ૮ ના ટકારે હજારો માનવોથી મંડપ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો. પૂ. બાપુજી, સરહદનાં ગાંધી ખાન અબ્દુલ શકારખાન અને જમનાલાલ બનન આવતાં લોકોએ જવનાદોષી તેમને વધારી લીધા.

રિપોર્ટ લેતાં લેતાં પણ મારી નજર તો બન્ને ગાંધી તરફ જ હતી. તેમનાં દર્શન કરીને હું પાવન થતો હતો. સભાનું કામકાજ પૂરું થતાં મેં મારો રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો. મારા પિતાગૃહ્ય પૂર્વરવિશંકર મહારાજને હુ મળ્યો અને તેમને મારો તૈયાર કરેલો રિપોર્ટ બતાવ્યો. તેઓ મને પૂ. દરબારશ્રી ગોપાળદાસ પાસે લઈ ગયા. તેમણે કહ્યું 'ચાલો, મહાદેવભાઈને જ આ રિપોર્ટ બતાવી લઈએ.' અમે ત્રણે જણે ત્યાંથી મોટરમાં બેસી ખેડા જિલ્લા અમિતિની ઑફિસે ગયા. ત્યાં ગયા ત્યારે પૂ. બાપુજી, મહાદેવભાઈ, ભુલાભાઈ દેસાઈ, સરદાર વલ્લભભાઈ ઓ રેશને આવવા નીકળતા હતા. આજળ બાપુજીની મોટર અને પાછળ અમારી એમ એમ પણ રેશને આવ્યા. આખી ગાડી ફરી વળ્યા પણ બાપુજી માટે ખાલી જગો ન મળી. હેવટે રેશન માસ્તરે એક ખાનું ખાલી કરાવ્યું તેમાં બાપુજી બેઠા અને તેની જોડેનાજ ડબ્બામાં હુ અને મહાદેવભાઈ બેઠા. મારો આખોયે રિપોર્ટ અ. મહાદેવભાઈ વાંચી ગયા, જ્યાં સુધારો કરવા જેવો હતો ત્યાં ફરી આપ્યો અને પછી તો અમદાવાદ આવ્યું ત્યાં સુધી મહાદેવભાઈ સાથે વાતચીત કરવાનો લાભ મળ્યો. અમદાવાદ રેશને પૂ. બાપુજીની મંડળાંહિતરી પડી. બાપુજી જ્યાં સુધી દેખાયા ત્યાં સુધી વંદન કરતો હું સાંજ બેઠો રહ્યો. પછી તૈયાર કરેલો રિપોર્ટ રપાલમાં નાખી હું અમદાવાદ સહેરમાં ગયો

: આરડોલીમાં બાપુજી :

“ પૂ. બાપુજી સાથે અમુક સમય રહેવાનું મને તો કેવું મારું ! વર્ષા-આશ્રમમાં થોડો વખત રહી આવું તો મનને શાંતિ થાય. ” આવા આવા વિચારો મનમાં આવતા હતા એટલામાં સાંમજીયુ કે બાપુજી જેકે માસ માટે આરામ લેવા બારડોલી ગયા છે. હું અદાથી વડોદરા ગયો હાં સરદાર વલ્લભભાઈનું જાહેર આવત યવાનું હતું. સરદાર વલ્લભભાઈને માન આપવા એકડી થયેલી માનવમેદની, મોખરે રાષ્ટ્રધ્વજ અને નિશાન ડંકાવાળું જંગી સરઘસ અને પછીથી વિગેખીઓએ કરેલું તોફાન એ બધું જોઈ હું લાંથી બારડોલી ગયો. પૂ. રવિચંદ્ર મદારાજે મને કરેલું કે ‘ તમે આવશો એ પ્રસંગે હું બારડોલી હોઈશ. ’ બારડોલી અરાજ્ય આશ્રમમાં જઈ તપાસ કરી તો મુ. લુગતરામભાઈ મળ્યા. તેમણે કહ્યું ‘ મદારાજ સરદાર સાથે વડોદરા ગયા છે. તમે ખુશાથી અહીં ઉતરો કાલે તેઓ અહીં આવી પહોંચશે. તમે આવવાના છો એ વાત તેમણે કહી હતી. ’

આશ્રમની વચ્ચોવચ ખૂબ જીંદે લહેરાતો રાષ્ટ્રધ્વજ, આલુઆલુ નાની નાની ઝોરડીઓ, બગીચો, અને એવા સુંદર વાતાવરણમાં આવું બાપુજીનું નિવાસસ્થાન જોઈ આપણને એમજ થાય કે અહીં એકાઃ માત્ર મળ્યો હોય તો કેવું સારું !

બાપુજી પોતાના મકાનમાં આરામ લેતા હતા તે જમી પચાસી બારડોલીની પીર પ્રજાનાં દર્શને જઈ આવ્યો. સાંજે સાયંકાળની પ્રાર્થનામાં પૂ. બાપુજી સાથે સેકડો ગ્રામજનો એકાં હતાં તે પછી મીની સાથે એમી ગયો. એ પ્રાર્થનાની નિરવ શાંતિ, ધીમા અવાજે બોલાતા ‘ વેદિકા, ધૂન, સુંદર ભાવભર્યું ભજન અને છેલ્લે ઘંટડીના રખડાગ જેવું બાપુનું મધુર અવાજે યતું પ્રવચન મને મદાને માટે વાન રહેશે.

મટાડતો હતો તે બધાંયનાં દર્શનનો સુંદર મોકો મળી ગયો. પૂ. આપુણ ; સાથે વર્ધા, આશ્રમમાં લાભી સમય ગાળવાની તક ન મળી પરંતુ બારડોલી આશ્રમનું મધમધતું જીવન જોવા મળ્યું, પ્રાર્થના અને ફરવાના સમયે પૂ. આપુણનાં દર્શનનો લહાવો મળ્યો અને જે આશ્રમમાં આપુણ રહેતા હતા તે આશ્રમમાં ૨૪ કલાક ગાળવાનો લાભ મળ્યો એ બદલ પૂ. રવિશંકર મહારાજનો મનમાં આભાર માનતો હું પાટણ પાછો ફર્યો.

આ ઉપરાંત હરિપુરા મહાસભામાં, અમદાવાદમાં સર ચીનુભાઈ ખેરેનેટનું આવહું ખૂટું મૂક્યું તે પ્રસંગે અને હરિજન કાળો ઉઘરાવવા આપુણ મહેસાણા આગ્યા તે ટાણે તેમનાં દર્શનનો લાભ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો હતો.

: મારી ઉમેદ મારા મનમાંજ રહી :

અ. મણિભાઈ દવેએ તિલક સ્વરાજ ફંડ વખતે પૂ. આપુણને પાટણને આંગણે નોતર્યા હતા પાટણ તેમનાં પગલાંથી એક વાર પાવન થયું હતું. મારી પણ એવી તીવ્ર ઈચ્છા હતી કે તેમને પ્રિય એવા કાંઈ કાર્યનું જન્મસ્થળ અદિલન જગાવી પાટણને આંગણે પૂ. આપુણને ફરીથી મોલાવવા.

મારા મનમાં હું તો હજી આવા હવાઈ કિલ્લા ઘડતો હતો ત્યાં એક દિવસ સાંજે ૬ વાગે મારા એક મિત્રે મને સમાચાર આપ્યા 'આપુણનું ખૂન થયું!' મેં સાચું ન માન્યું. તરતજ રેડિયો સાંભળવા મિત્રો સાથે અન્નરમાં દોડી ગયો. રેડિયોનો કરુણ સ્વર કાંઈ અશુભ ઘટનાનો ખ્યાલ આપતો હતો છતાં કાઠી છાતી ફરી બેઠો. રેડિયો ન્યારે કટકળી બેઠો 'આપુ ગયા! કાંઈ વ્યક્તિએ તેમને ગોળાંથી ઠાર કર્યાં!!!' ત્યારે મારાથી ન રહેવાયું. એક બાળકની જેમ રડી પડ્યો. મારી આશાના ચૂરેચૂરા થઇ ગયા! મારી પ્રેરણામૂર્તિ, ખ્યાનમૂર્તિ હું ગુમાવી બેઠો! આજે પણ તેમને યાદ કરતાં મારી આંખો અશ્રુભીની યાચ છે.

આપુણને ફરીથી પાટણ લાવવાની મારી ઈચ્છા અધૂરી રહી. જો કે એ વધુ પડતી તો હતીજ કેમકે પાટણની એટલી તૈયારી નહોતી. છતાં છેલ્લાં ૨૫ વર્ષથી પાટણ વિદ્યાર્થીમંડળ અને પાટણની જનતાના સહકારથી ખાદીપ્રવૃત્તિ કરવાની અને પૂ. આપુણની જન્મજયંતી ઉજવવાની મને જે તક મળી છે તે બદલ થોડો ધણો ગંતોય અનુભવું છું. પૂ. આપુણનાં સંસ્મરણો અને સદાને માટે યાદ રહેશે આપને પણે સાલવાનું આપણે સદ્ભાગ્ય હો!

નહુભાઈ રાવળ

ડંકો વાગ્યો રે તારો વિશ્વમાં

ડંકો વાગ્યો રે તારો વિશ્વમાં,
 ગાંધીજી જાણુ, ડંકો વાગ્યો રે તારો વિશ્વમાં.
 જન્મ લીધો રે વણિક કોમમાં,
 કીધાં છે ભડવીર કેરાં કામ રે.... ગાંધીજી જાણુ
 દુબળી પતળી કાયા એની શોભતી,
 ધૂજી ભીટી અગરેજી સરકાર રે.... ગાંધીજી જાણુ
 અંગે લંગોટી ખીજી ના મળે,
 રાજ મહારાજ પડે એને પાય રે.... ગાંધીજી જાણુ
 સત્ય અહિંસા કેરી મૂરતિ,
 સ્વાતંત્ર્ય અને ઐક્ય તણો અવતાર રે.... ગાંધીજી જાણુ
 આફ્રિકામા જઈ જંગ માડિયો,
 સત્યાગ્રહનો કીધો જયજયકાર રે.... ગાંધીજી જાણુ
 દીઠો સૈકાઓથી દેશ ઘોરતો,
 ઠઢોળી એમાં પૂરિયા કાઈ પ્રાણ્ય રે.... ગાંધીજી જાણુ
 ગોરા ગીધડાં તે દીઠા નાચતાં,
 લેતા કાઈ ભારત માની લાજ રે... ગાંધીજી જાણુ
 ભીખપ્રતિજ્ઞા એણે તો લીધી,
 સ્વરાજ લઈ કે પાડું મારો દેહ રે.... ગાંધીજી જાણુ
 એવે બ્રિટિશ સિંહ ધૂરકીયો,
 મૂઆ પડ્યા જે મારી સામે ધાય રે.... ગાંધીજી જાણુ
 પડેકાર સામે રે જાણુએ કીધો,
 લાવો તમારાં જલ્દીમોના સૈન્ય રે.... ગાંધીજી જાણુ
 અહિંસક યુદ્ધ તો એણે આદર્યું,
 વિશ્વ આખાની એના સામે મીટ રે.... ગાંધીજી જાણુ

- જેલો ભરી ને લાડીઓ ખમી,
ગોળીઓથી કંઈ થઈ ગયા શહીદ રે.... ગાંધીજી બાપુ
- ઘેરઘેર રેંટિયા રે એણે મોકલ્યા,
પરદેશી કાપડમાં મૂકી આગ રે.... ગાંધીજી બાપુ
- હરિજનોને હુકે આંપિયા,
પીડિતોની વહારે એ તો ધાય રે.... ગાંધીજી બાપુ
- હિંદુ-મુસ્લિમ બે એની આંખડી,
એકતા ખાતર આખ્યાં પ્રાણનાં દાન રે.... ગાંધીજી બાપુ
- હોમ્યું છવન હોમી સંપતિ,
હોમ્યાં છે કંઈ પત્ની અને પુત્ર રે.... ગાંધીજી બાપુ
- અંગ્રેજોને એણે ભગાડિયા,
કીધો કંઈ હિંદને આઝાદ રે.... ગાંધીજી બાપુ
- લોહીના ટીયા વિના કાંતિ કરી,
સુવર્ણક્ષરે લખારો ઇતિહાસ રે.... ગાંધીજી બાપુ
- પૂર્ણ સ્વરાજ એણે મેળવ્યું,
રામરાજ્યની રહી ગઈ આશ રે.... ગાંધીજી બાપુ
- ગોડસે ગોઝારો કર્યાથી જનમીયો ?
લીવા નેણે બાપુ કેરાં પ્રાણ રે.... ગાંધીજી બાપુ
- ધૂસકે ધૂસકે રે રૂએ હિંદીઓ,
વિશ્વભરમાં વર્ત્યો હાહાકાર રે.... ગાંધીજી બાપુ
- આઝાદી આવી ને બાપુ તો ગયા !
બાપુની યોટ કદીયે ન પૂરાય રે... ગાંધીજી બાપુ
- અમર રહેલો એ ગ્રેમળ દીવડો,
અજવાળને અમ છવન કેરા પંચ રે.... ગાંધીજી બાપુ
- ‘ ભક્ષાજન ’

વિશ્વભરની શ્રદ્ધાંજલિઓ

ગાંધીજીના અવસાનથી મને અને રાણીને સખત આઘાત લાગ્યો છે. હિંદના લોકોને અને માનવજાતિને આ ન પૂરી શકાય એવી ઝોટ પડી છે. એમાં અમારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. - રાજા છટ્ટા જય્યાજી

ગાંધીજી એક મહાન હિંદી નેતાજી નહિ પણ એક આંતરરાષ્ટ્રીય નેતા હતા. તેમના ઉપદેશો અને કાર્યોએ કરોડો મનુષ્યો ઉપર અસર ઉપજાવી હતી. હિંદમાં લોકો તેમના તરફ પૂજ્યભાવથી જુએ છે અને તેમના પ્રભાવ રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાંજ નહિ પણ આધ્યાત્મિક જગતમાં પણ જાણીતા હતા. એમનું જીવન અને કાર્ય એમનું સૌથી મહાન રમારક બની રહેશે.

- પ્રેસિડેન્ટ ટુમેન (અમેરિકા)

આજની દુનિયાના ઇતિહાસમાં આ પૂજ્ય પુરુષની નિરર્થક હત્યાથી વધારે અકાંડ કશું બન્યું નથી. સમ્યક્તાને ટકી શકવાની હોય તો તેની ઉત્ક્રાંતિમાં સૌ મનુષ્યો કાળે કરીને ગાંધીજીની માન્યતાને અખત્યાર કર્યા વગર સહી શકશે નહિ કે તકરારી મુદ્દાઓના ઉકેલ માટે હિંસાનો સામુદાયિક ઉપયોગ એ તત્વતઃ ઝોટો છે એટલુંજ નહિ પણ તે પોતાની અંદર આત્મનાશનાં બીજ ધરાવતો હોય છે ગાંધીજી એવા પયગંબરોમાંના એક હતા કે જેઓ પોતાના જમાનાથી ઘણા આગળ વધેલા હોય છે.

- જનરલ મેક આર્થર (જાપાન)

મહાત્મા ગાંધીના અવસાનના ખબર સાંભળી મારી સરકાર અને મને ભારે આઘાત લાગ્યો છે. તેમના જવાથી હિંદે એક પ્રેરણાદાયક નેતા ગુમાગ્યો છે અને દુનિયાએ એક મહાન શાંતિનો ગુરુ ગુમાગ્યો છે.

- વાંગ શી-ચી (પરદેશમંત્રી, ચીન)

આપણા સમયના એક સૌથી વધુ શોકજનક સમાચાર દુનિયાએ આજે સાંભળ્યા છે. હજી તો થોડા દિવસ પૂર્વે જેણે સફલાવ અને ત્યાગ તે ધિક્કાર અને મહાક્રાંતિને જીતી શકે એમ દાખવ્યું હતું તે, એક ગાંડા માણસના પ્રહારથી, આપણને છાડી ગયા છે. તેમના પોતાના માનુસોજી નહિ પણ જેઓ અધુતાની લાગણીની શક્યતામાં માને છે તે સૌ એમની પાછળ શોક કરશે. ગાંધીજીએ જાતિ અને ધર્મના ભેદભાવ વગર આપી

માનવજાતિ પ્રત્યેના પ્રેમની દૃઢતા અને નિષ્ઠાભરી શોધનું દૃષ્ટાંત પૂરૂ પાડ્યું છે. જે હિંસાનો એ હંમેશાં સામનો કરતા હતા તેનેજ ભોળ અનેલા આ મહાપુરુષના મૃતદેહ આગળ આજ રોતે આખું ક્રાંસ ઊભું છે એમનું બલિદાન એમના જીવનકાર્યની પતાકા બની રહ્યો. પોતાનું બલિદાન કરનાર તે મહાજનનાં જીવન, કાર્ય અને પ્રકાશ તે માનવજાતિને સહકાળ ટકાવેલી બલિસ છે.

- મો. ધિંદો. (વિદેશમંત્રી, ક્રાંસ)

મેં કદી ગાંધીજીને જોયા નથી, તેમની ભાષા પણ મને આવડતી નથી, તેમના દેશમાં મેં કદી પગ મૂક્યો નથી અને તેમ જતાં મેં માફ પોતાનુંજ દોષ સ્વજન ગુમાવ્યું હોય એટલો ગોક મને થાય છે. આ અસાધારણ માનવીના મૃત્યુથી આખી દુનિયા શોકમાં ગરકાવ થઈ ગઈ છે.

- મો. સીઝોં બ્લુમ (માજી વડા પ્રધાન, ફ્રાંસ)

ઝાંટ્રેલિયાના લોકો અને સરકારે ગાંધીજીના ક્રુણ્ય અવસાનના સમાચાર ધણાજ આઘાત અને શોક સાથે સંભળ્યા. ગાંધીજી ઝાંટ્રેલિયામાં માનવતાના ઉપાસક અને શાંતિભર્યા માગે માટે હંમેશાં યાદ રહેજે. અમે હિંદી સરકાર અને લોકો તરફ પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ દર્શાવીએ છીએ.

- બેસક્ટ ચીફ્લી (વડા પ્રધાન, ઝાંટ્રેલિયા)

ગાંધીજીનું મૃત્યુ આપણી પેઢીને, એનેરથી ગૂંચવાડમાં નાખતાં પાશવતાના વાતાવરણના કળીશરૂપ છે. - કાઉન્ટ રેફ્રેન્સ (પરદેશમંત્રી, ઇટલી)

હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય માટે પ્રયાસ કરતા હતા તે સમયે આ મહાત્મ હિંદી નેતાનું જે અવમાન થયું છે તેનાથી દુનિયાની સાથે ઇજ્જત પણ ગોકમાં ગરકાવ થઈ ગયું છે. તેઓ દુનિયાના એક મહાત્મ નેતા હતા. કારણકે તેમણે પોતાના દેશબાંધવોની ઉન્નતિ માટેજ પ્રયાસ કર્યા હતા.

- નોહારી પારા (વડા પ્રધાન, ઇજ્જત)

માનવતા સામે ભયંકરમાં ભયંકર ગુનો કરવામાં આવ્યો છે. દુનિયાએ એક મહાત્મ પુરુષ ગુમાવ્યો છે - આઝમ પારા (મંત્રી, આરત્મ સીમ)

તેના છેલ્લા તપકામાં સ્વાતંત્ર્ય માટેની આપણી કુબેશ અને હિંદના સ્વાતંત્ર્યની કુબેશ લગભગ સરખી હતી. અમે લોકો હિંદીએને એકજ ધ્યેય માટે ઋણમતા ભાઈ સમાન ગણતા અને અમારી વચ્ચે ગુબેજાની ભાવના પ્રવર્તતી હતી. હિંદના લોકોને આજે મોટી ઓટ પડી છે અને અમે આમાં તેમની સાથે છીએ. તેમણે એક એવો નેતા ગુમાવ્યો છે

જેણે તેમને આજનું સ્વાતંત્ર્ય અપાવ્યું છે. અમારી પ્રાર્થના છે કે તેમને પ્રિય એવી ભ્રાતૃભાવના તેમના અલિદાનથી હિંદના લોકોમાં ફેલાશે.

- દ'વેલેરા (આયર્લેન્ડ)

ગાંધીજીની ખોટ અમારી પોતાની હોય એટલું અમને દુઃખ થાય છે.

- ડૉ. મહમદ હાટા (ઉપપ્રમુખ, ઇન્ડોનેશિયન રિપબ્લિક)

હિંદમાંથી આવેલા લયાનક સમાચાર સાંભળી ધ્વજદેશની સરકાર અને પ્રજાને ઘણોજ આઘાત થયો છે. ગાંધીજીના મૃત્યુને અન્ને ધ્વજદેશની પણ એક ખોટ ગણવામાં આવે છે, અને આજે ધ્વજદેશને માટે પણ એક શોકદિન છે. બધી જાહેર ઓફિસો અને શાળાઓ બંધ છે. આપણી આ સમાન શોકની પણ ધ્વજદેશ હિંદના આ મહાન મંત અને નેતાની ન પૂરી શકાય એવી ખોટ તરફ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે.

- થાકીન નુ (વડા પ્રધાન, ધ્વજદેશ)

પોતાની પ્રજાનો નેતા- જેને બહારની કાંઈ પણ સત્તાનો સહારો નથી; રાજપુરુષ-જેની સફળતા ખટપટ કે આયોજનિક યુક્તિઓ પરના પ્રભુત્વ પર નહિ પણ કેવળ પોતાના વ્યક્તિત્વની સામાને સમજથી લેતી શક્તિ ઉપર અવલભે છે; વિજયી થોદો-જેણે હંમેશાં હિંસાના ઉપયોગને ધુત્કારી કાઢ્યો છે; પ્રજા અને નમ્રતાની મૂર્તિ-જે દર સંકટપ અને અદમ્ય સંગતતાથી મુસબબ છે, જેણે પોતાની પ્રજાને ઉદ્ધારવામાં અને એમની દશા સુધારવામાં પોતાની સમગ્ર શક્તિ અમર્ષી છે; એક માણસ-જેણે એક સામાન્ય મનુષ્યના ગૌરવ વડે પુરોપની પાશવતાનો સામનો કર્યો છે અને એ રીતે સર્વદા જે ઉત્તરેષ્ટ જીવે અજી છે. સંભવ છે કે આવતી પેઢીઓ ભાગ્યેજ એ વાતમાનગે કે આવો માણસ ખરેખર જીવતા-જગતા અરૂપે આ જ્વલ ઉપર વિચર્યો હતો !

- આઈન્સ્ટાઇન

ગાંધીજીએ એક આખી પ્રજાને ટટાર જીભી રહેતી કરી અને તેના વચ્ચે એ પ્રજા ટટાર જીભી. ગાંધીજી જડત્તવ પર આત્મતત્તવના વિજયના, હિંસા પર હિંમતના, અને અન્યાય પર ન્યાયના વિજયના પ્રતિનિધિ હતા. હિંદમાં બ્રિટિશ શાસનની ૩૬ પ્રણાલી ચાલુ રહે એ એમણે તદ્દન અશક્ય બનાવી દીધું આ એમનો નાનો સૂનો વિજય નથી. ઇતિહાસની અન્યત્રમાં હિંદી પ્રજાને નામે તેઓ એક ફરિયાદી તરીકે જીભા રહ્યા અને ન્યારે એમણે એમની દલીલો પૂરી કરી ત્યારે ખીન્ને કાંઈ સુકાદો શક્ય નહોતો; સ્વાતંત્ર્ય એજ સુકાદો હતો.

- પ્રૉ. હેરોલ્ડ લાર્ડી

અમારે મતઃ ગાંધીજી તે પોતે જેને સાચું માને તેને માટે જીભા રહેનારા વ્યલાદુર પુરુષોમાંના એક હતા, પૃથ્વી, પરના, રજા ખજા સતો-માંના એક હતા. અમે હિંદ માટે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ કે ગાંધીજી તેનાં સંતાનામાંના એક હતા, અને અમને હિંદ માટે દયા ઉપજે છે કે હિંદનાંજ એક સંતાને એમને દાર કર્યાં ! ગાંધીજીના મૃત્યુની સંજ્ઞા સાથે સરખાવી શકાય એવો ઇશુના ક્રૂસ-આરોહણ સિવાય કોઈ પ્રસંગ નથી. પોતાનાં જાતલાઈને સાથે તીપજેલું ગાંધીજીનું મૃત્યુ એ ખીજું ક્રૂસારોહણ છે.

- શ્રીમતી પર્લ બક

ગૌતમ બુદ્ધ પછીના તે, સૌથી મહાન હિંદી અને ઇશુ પછીના દુનિયાના સૌથી મહાન પુરુષ હતા.

- ડૉ. હોમ્સ

બુદ્ધ મોત સુદાં, ગાંધીજીના આત્માને કદી પણ અભિભૂત કરી શકે એમ નથી. તેઓ મુક્તાત્મા છે. 'મને કોઈ ગળું' દયાવીને ગુંગળાવે તો હું મદદ માટે ચીસ પાડી ઊઠું. પણ ગાંધીજીને કોઈ ગુંગળાવે તો મારી ખાતરી છે કે તેઓ ચીસ ન પાડે. ગળું દયાવનારની સામે તેઓ દમે; અને મરવાનું જ આવે તો હસતે મોઢે પ્રાણ છોડે. તેમના સ્વભાવની સરળતા બાળકના જેવી છે. તેમની સત્યનિષ્ઠા અડગ છે. માનવજાતિ પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ અભાવરૂપ નહિ, પણ ભાવાત્મક છે, ને આક્રમણશીલ છે. જેને ઇશુ ખ્રિસ્તની ભાવના કહેવામાં આવે છે તે તેમનામાં છે. પૂર્વનો આત્માને પ્રગટ થવા માટે ગાંધીજી એક સુયોગ્ય પ્રતીકરૂપે મળી ગયા છે. કેમકે તેઓ અતિશય સુલભ વાણીમાં સિદ્ધ કરી રહ્યા છે કે મનુષ્યમાં સારભૂત વસ્તુ તે તેનો આત્મા છે.

- સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુર

હું એટલું તો કહીશ કે જે જ્યોતિ આપણને સ્વતંત્રતા સુધી લઈ આવી છે, જે કે દહી એકતા સુધી તે નહિ, તે જ્યોતિ દહી પણ જલી રહી છે અને તેનો વિજ્ય થશે ત્યાં સુધી તે ઉત્તરોત્તર જલતીજ રહેશે. હું, દદતાપૂર્વક માનું છું કે આ રાષ્ટ્ર માટે અને લોકો માટે એક મહાન અને અખંડિત રૂપનું ભાવિ નિર્માયેલું છે. જે શક્તિએ આપણને આંટલી બધી પાતનાઓ અને સંઘર્ષોમાંથી પ્રચાર કરાવીને સ્વતંત્રતા સુધી પહોંચાડવા છે તે શક્તિ, સંગ્રામમાં અતેજા નેતાનાં મનમાં તેમનાં કરુણ અંત સમયે એકતાનું જે ધ્યેય તીવ્રપણે રમી રહ્યું હતું તે ધ્યેય પણ સિદ્ધ કરી આપ-શેજ. તેમ કરતાં પછી આપણે ભલે ગમે તેટલી મુશીબનો કે સંઘર્ષોમાંથી પસાર થવું પડે એ શક્તિએ આપણને સ્વતંત્રતા મેળવી આપી છે,

ધૃતિહાસના પાને નોંધાયેલી કાઠી પણ જીવંત વ્યક્તિ ક્રાંતિ તેઓ તેમના જીવન દરમિયાન જ ખૂબ પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યા હતા તેમના આળોક્ય થઇને આપણે તેમની પ્રશંસા કેવી રીતે કરી શકીએ? આપણે તેમનાં દૈહિક આળોક્ય કરતાં વધુ નિકટનાં આળોક્ય છીએ, કારણકે જોગ્ય વસ્તુ અંગે આપણે સૌ તેમનીજ ભાવનાનાં સત્તાનો છીએ. તેમની યશો-ગાથા, પૂરી થઇ છે અને આપણને દંડ આપતો તેમજ આપણા જીવન અજવાળતો સૂર્ય આથમી ગયો છે, અને આપણે અંધકાર તથા કડીમા ટૂંકાએ છીએ. પરંતુ આ બધાં વર્ષો દરમિયાન આપણે જોયેલી યશઘાથાએ, દૈવી શક્તિ ધરાવતા એ પુરુષે આપણને પણ પલટી નાખ્યા છે—અને આપણે જે કંઈ છીએ તે આ વરસો દરમિયાન તેમણે આપણને ઘણા તેનું કૃણ છે.

— પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ

હિંદના સ્વાતંત્ર્યનો સંગ્રામ જોઈલે ગાંધીજીનું સમગ્ર જીવનચરિત્ર માટે પોતાનું જીવન ગાંધીજી સાથે ગાઠ રીતે સંકળાયેલું હતું ગાંધીજી હિંદમાં જન્મ્યા ન હોત તો બનાવો કેવું સ્વરૂપ લેત એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ગાંધીજી હિંદમાં જન્મ્યા ન હોત તો હિંદને કદાચ અત્યાર સુધી આઝાદી મળીજ ન હોત. એ સત્યનો ફિરંગો પગલે પગલે હિંદની પ્રજાને આઝાદીની મઝીલ લાણી દોરી ગયો, અને કૃષિ પૂરી થઇ કે તરતજ આપણા માંના એકે તેમનો જન લીધો! ગાંધીજી જેવી નિબૃત્તિનું ખૂન કરી શકાય તો પછી દેશમાં બીજા કયંકર બનાવોની ધારણા કેમ ન રાખી શકાય?

— સરદાર વલ્લભલાલ પટેલ

એ નાનકડો માનવ બધાનો મિત્ર હતો દિવંતવાન હતો અને એ કડો સૈનિકને યુદ્ધભૂમિમાં લઇ ગયો હતો. પોતાના દેશને પરદેશીઓની ધૂંસરીમાંથી મુક્ત કરનાર અને તેને સ્વાતંત્ર્ય અને ધ્વજ અપાવનાર મદાન ક્રાંતિકારીનું દિલ્હી એક કેન્દ્ર અને પવિત્ર ધામ બની ગયું છે.

— શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ

પ્રકાશ આ દુનિયામાંથી અલોપ થયો છે. મધ ક્રાંતિયે મોડો અવાજ હવે હંમેશને માટે શાંત પડ્યો છે. એક હુદ્દિની પાગલે આપણી સમૃદ્ધી મનુષ્યવાન વસ્તુ આપણી પામેથી ઝૂંટી લીધી છે. ઇશ્વર આ બધાનું દુ ખના-સમયે દિવંતે મદાય કરે. — ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી

આ અંધકારભર્યા દિવસોમાં આપણને મદદ કરી શકે તેવા તેઓજ એક માત્ર પ્રકાશનું કિરણ હતા. હું આશા રાખુ છું કે પ્રેમ, મત્ત અને અહિંસાની તેમની ભાવના આપણને દોરશે.

- ખાન અબ્દુલ ગદારખાન

આ કરણ બનાવથી હું તો આભોજ બની ગયો છું. હિંદી એકતા ખાતર સૌથી ઉમદા, સૌથી મહાન નેતા અને રાષ્ટ્રપિતાએ પોતાની જાતની કુરમાની આપી છે.

- સર તેજબહાદુર સમૂ

આપણા દેશ અને સમગ્ર જગતને પ્રકાશિત કરનાર જ્યોત બુઝાઇ ગઇ છે. ખૂનોની ગોળીએ મહાત્માજીના શરીરનેજ નહિ, પણ હિંદુધર્મના હૃદયનેજ વીધી નાખ્યું છે.

- ડૉ. શ્યામપ્રસાદ મુખર્જી

મને લાગે છે કે દુનિયા રસાતાળ ગઇ છે પીડિતોના દુઃખ દળવા કરે એવું હવે કાંઈ પણ રહ્યું છે ? મુસ્કેલીઓ વળતે અમે એમનીજ પામે માર્ગદર્શન માટે દોડી જતા હતા. અને એમણે અમને કદી નિરાશ નથી કર્યા. ઓ હિંદ ! રડી ઊઠે, રડી ઊઠે; તારૂ હૃદય કાટી જાય એવું આક્રંદ કરી લે.

- મુહુરાવદી

દુનિયાભરમાંથી જે અજલિઓ બાપુને મળી, તેની આજ સુધીના કોઈ પણ મહાપુરુષને તેમના જીવિતકાળે દરમિયાન કે દેહાંત પછી વૃત્ત મળી નથી. કેટલાયને એ અનાથના નાથ જેવા હતા. કેટલાયને બાપુ એકજ શરીરે માતા અને પાપ બન્ને હતા.

બાપુના બેહીજનો પોતાની ખરી શાંતિ બાપુ પાછળ ઝૂરીઝૂરીને જીવન પૂરું કરવામાં ન માની શકે, તથા એમની પૂર્વ આરતી કરવા-વધારવામાં પણ ન માની શકે. પણ બાપુની જેમજ કોઈને કોઈ દુઃખ-અન્ત જીવને છાતીએ વળગાડી, પીડાયેલાના મિત્ર બની, ન્યાય અને મત્ત માટે એકલે હાથે પણ મત્ત-અહિંસાપૂર્વક ઝઝૂમી, પોતાનું જીવન ગાળાને મેળવી શકે. હવે આપણે કોઈએ ગાંઠના સત્રહનેજ ધર્મ કહી ન મૂકવો અને ખેદના નિઃશ્વાસ નાખવો જેજ કાર્યક્રમ ન થવા દેવા. પણ સૌએ બાપુના પ્રજ્વલિધાયક જનમેવાના કામો પર ચડી-જવું.

- કિશોરલાલ મરાઠવાળા

મુજ જીવનપંથ ઉત્તળ

૧. [આફ્રિકામાં પોતાનાજ દેસબાંધવના હાથે ધાયલ થયેલા ગાંધીજી એક પાદરીના ઘરમાં સૂતા છે. પાદરીની દીકરી પોતાના મુમધુર કંઠથી આ ભજન તેગને ગાઇ સંભળાવે છે. ભજનની કડીએ કડીએ અપાર વેદના વચ્ચે પણ બાપુજી પ્રસન્નતા અનુભવે છે આજે પૂ બાપુજી આપણી વચ્ચે નથી છતાં, તેમનો અંમર આત્મા આપણે જીવન પંથ ઉત્તળે એમ ઇચ્છીએ.]

પ્રેમજી જ્યોતિ તારે દાખવી
મુજ જીવનપંથ ઉત્તળ.

દુરે પડ્યો. નિજ ધામથી હું ને ઘેરે ઘન અંધાર.
માર્ગ મુજે નવ ઘોર રજનીમાં, નિજ શિશુને સંભાળ,
મારે જીવનપંથ ઉત્તળ.૧

ડગમગતો પગ રાખ તું સ્થિર મુજ, દુર નજર છો ન જાય,
દુર માર્ગ જોવાં લોભ લગીર ન, એક ડગલું ખસ થાય,
મારે એક ડગલું ખસ થાય.૨

આંજ લગી રહ્યો ગર્વમાં હું ને માંગી મદદ ન લગાર,
આપમળે માર્ગ જોઇને ચાલવા હામ ધરી મૂઠ બાળ,
હવે માગું તુજ આધાર.૩

બલકબર્યા તેજથી હું લોભાયો, ને ભય છતાં ધર્યો મર્વ,
વીત્યાં વર્ષોને લોષ સમરણથી સખલન થયાં જે સર્વ,
મારે આજ થકી તરું પર્વ.૪

તારા પ્રભાવે નિભાવ્યો મને પ્રભુ આજ લગી પ્રેમભેર,
નિશ્ચે મને તે સ્થિર પગલેથી ચલવી પહોંચાડશે ઘેર,
દાખવી પ્રેમજી જ્યોતિની સેર.૫

કર્દમભૂમિ કબજબરેલી, ને ગિરિવર કેરી કરાડ,
ધસમસતા જળા દેરા પ્રવાહો, સર્વ પટાવી કૃપાળ,
મને પહોંચાડશે નિજ દ્વાર.૬

રજની જશે ને પ્રભાત ઉજળશે, ને સ્મિત કરશે પ્રમાળ,
દિવ્યગણોતાં વદન મનોહર મારે દૃઢ્ય વસ્ત્યાં ચિરકાળ,
જે મેં ખોયાં છતાં સજુ વાર.૭